

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA YUMUŞAK HUYLULUK (HİLM)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Keziban EMRE

BURSA – 2019

T.C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

KUR'ÂN'DA YUMUŞAK HUYLULUK (HİLM)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Keziban EMRE

Danışman:

Prof. Dr. Remzi KAYA

BURSA-2019

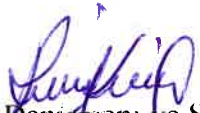
TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 701423027 numaralı Keziban EMRE'nin hazırladığı "KUR'ÂN'DA YUMUŞAK HUYLULUK (HİLM)" konulu yüksek lisans tezi çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 27/09/2019 günü 11:30/13:00 saatleri arasında yapılmış, sorular sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ..... Başarılı ..... (başarılı/başarısız) olduğuna .....oy birliği..... (oy birliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Remzi KAYA
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Celil KIRAZ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Resul ERSÖZ
Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Üye

27/09/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 25/08/2019

Tez Başlığı / Konusu: **Kur'ân'da Yumuşak Huyluluk (Hilm)**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **106** sayfalık kısmına ilişkin, 25/08/2019 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 13'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

25/08/2019

Adı Soyadı: Keziban Emre

Öğrenci No: 701423027

Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Programı: Tefsir

Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman

Prof. Dr. Remzi Kaya

Tarih: 25/08/2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Kur’ân’da Yumuşak Huyluluk (Hilm)**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
26/08/2019

Adı Soyadı : Keziban Emre

Öğrenci No : 701423027

Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri

Programı : Tefsir

Statüsü : Y. Lisans Doktora

ÖZET

Adı Soyadı: Keziban EMRE
Üniversite: Uludağ Üniversitesi
Enstitü: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı: Tefsir
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı: x +145
Mezuniyet Tarihi: ...../...../2019
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Remzi KAYA

KUR'ÂN'DA YUMUŞAK HUYLULUK (HİLM)

“Kur’ân’da Yumuşak Huyluluk (Hilm)” konulu bu çalışma giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde, araştırmanın konusu, amacı, önemi, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde ilk olarak, ha-le-me (حَلْمٌ) ve ha-lu-me (حَلْمٌ) kökleri ve türevleri ile özel olarak hilm kelimesinin anlamları Arapça, Osmanlıca ve Türkçe sözlüklerden faydalanılarak açıklanmış, Hilm kavramının terim anlamları, onunla ilişkili olan yakın ve zıt kavramlar incelenmiştir. Bu bölümün alt başlığı olarak diğer İslâmî İlimler’de Hilm konusu da dört ana başlık altında işlenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde Hilm kavramı ve bu kökten kelimelerin geçtiği âyetler tespit edilerek konularına göre tasnif edilmiş, klasik tefsir kaynakları ve konularına göre farklı eserlerden istifâde edilmiştir. Ayrıca Hilm’in zıddı olan kavramların tahlili yapılmıştır. Üçüncü bölümde ise Hilm ahlâkının bireysel ve toplumsal boyutu incelenmiş, genel bir değerlendirme yapılmak suretiyle çalışma sonlandırılmıştır.

Anahtar Sözcükler:

Kur’ân, Tefsir, Hilm, Sabır, Müsâmahe, Akıl, Cehâlet, Rüya.

ABSTRACT

Name and Surname: Keziban EMRE
University: Uludağ University
Institution: Social Sciences Institute
Field: Basic Islamic Sciences
Branch: Tafsir
Degree Awarded: Master
Page Number: x+145
Degree date: ...../...../2019
Supervisor: Prof. Dr. Remzi KAYA

THE CONCEPT OF “HİLM” IN THE QURAN

This research called “The Concept of “Hilm” in the Quran” consists of an entry, three chapters and a conclusion. In the entry it was explained the researcher’s topic, aim, importance, method and its sources. During the first chapter, it was firstly aimed to explain the meanings of the hilm word with its ha-le-me (حَلْمَ) and ha-lu-me (حَلْمَ) roots and derivatives by making use of arabic, ottoman and Turkish dictionaries. Furthermore it was intended to give more information about the terminological meanings of the concept of Hilm as well as its synonyms and antonyms. Finally, the Hilm topic was also worked according to other islamic sciences under four titles. In the chapter two, the Hilm concept was classified according to its topics by determining ayats that contain its derivatives. There were the mufassirs’ approaches to the ayats included as well. Moreover, the analysis of the Hilm’s antonyms was also done by making use of tafsirs. The third section covers individual and social aspects of Hilm ethics. The research was finished by doing a general assesment.

Key words:

Quran, Tafsir, Hilm, Sabr, Musamaha, Logic, Ignorance, Dream.

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm, insanlığı zulmün karanlığından hakikatin aydınlığına çıkarmak üzere indirilmiştir. Hz. Muhammed de diğer peygamberler gibi rehber ve örnek olarak gönderilmiştir. Nitekim Allah (c.c.), Kalem Sûresi 4. âyette “*Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin*” buyurmak suretiyle Hz. Peygamber'in, hayatın her yönünü kapsayan üstün ahlakî vasıflara sahip olduğunu vurgulamış, hem Peygamberi'ni hem de getirdiği hayat sistemini methetmiştir.

Yüce Allah, insanı ahsen-i takvîm üzere yaratmış ve ona kendi ruhundan üflemiştir. Hem rûhî hem de fizikî yönü bulunan insana, iyilik ve kötülük yapabilme yeteneğini bir arada bahşetmiştir. Dolayısıyla insanoğlu, yaratılış gayesine uygun davrandığı müddetçe ‘eşref-i mahlûkât’ vasfını koruyacak; fitratında potansiyel olarak var olan ideal davranışları sergileyerek iman-amel ilişkisini güçlendirecektir. Böylece özünde olan olumsuz özellikleri törpüleyerek müsbet davranışların oluşmasına katkı sağlayacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'deki tüm kavramlar, anlam yelpazesi ve mana derinliği dikkate alınarak kullanılırlar. Bu gerçekten yola çıkarak baktığımızda, ‘Hilm ruhunun’, Kur'ân'ı baştan sona kuşattığı gerçeği ve ‘Hilm’in, seyyidü'l-ahlâk olarak tanımlanması bizi bu kavram üzerinde çalışmaya sevketti.

Beşerî münasebetlerde ihsan ve adaletle hareket etmek, zulümden kaçınmak, şehvet ve ihtiraslara gem vurmamak, yersiz kibir ve gururdan sakınmak ‘Hilm’ ahlâkının belirtilerindedir. Hoşgörülü ve bağışlayıcı davranışlar sergilemeyi sağlayan bu erdem, iyilikle kötülüğün bir olmadığını, kötülüğü en güzel bir tutumla savmanın, sıcak dostlukların oluşmasına ve sosyal barışın sağlanmasına vesile olduğunu öğretmektedir. Karşılıklı ilişkilerde adaletsizliğin ve merhametsizliğin zirve yaptığı çağımızda, ‘Halîm’ isminin içerdiği hoşgörüyü, sabra ve insana saygıya her zamankinden daha fazla ihtiyaç duymaktayız. Zaten her işine ‘Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adı’ ile başlayan ve ‘alemlere rahmet olarak gönderilen’ bir Peygamber'in (s.a.v.) ümmetinden olan bir Müslüman'ın şefkat ve merhamete uygun bir davranış sergilemesi gerekir.

Bu çalışmayı tamamlama nimetini bahşeden Rabbime hamd ederken, tezin her aşamasında yol göstericiliğini, desteğini esirgemeyen çok değerli danışman hocam Prof. Dr. Remzi Kaya Bey'e, üzerimde emeği olan, dualarıyla hep yanımda olan hocalarıma ve yakınlarıma şükranlarımı arz ediyorum.

Keziban EMRE

Bursa 2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	i
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	x

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ.....	1
1- Araştırmanın Konusu.....	1
2- Araştırmanın Amacı.....	1
3- Araştırmanın Önemi	1
B. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	2
1- Araştırmanın Metodu.....	2
2- Araştırmanın Kaynakları.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK HİLM KAVRAMI

A. HİLM KAVRAMININ TANIMI	5
1- Hilm Kavramının Lügat Olarak Tanımı	5
2- Hilm Kavramının Terim Olarak Tanımı.....	15
B. HİLM İLE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR VE TAHLİLLERİ	18
1- Hilm İle Yakın Anlamli Kavramlar	18
a- (صبر) Sabır	18
b- (عقل) Akıl.....	19

c- (مسامحة) Müsâmaha	22
d- (سكينة) Sekînet	23
e- (وقار) Vakâr	24
2- Hilmin Zıddı Olan Kavramlar	26
a- (جهل) Cehl	26
b- (غضب) Gazap	29
c- (سفه) Sefeh	31
C. ARAP ŞİİRİ VE DİĞER İSLÂMÎ İLİMLER'DE HİLM KAVRAMI.....	33
1- Arap Şiiri'nde Hilm	33
2- Hadis-i Şerifler'de Hilm	39
3- İslâm Tarihi'nde Hilm	47
4- Tasavvuf'ta Hilm	50
İKİNCİ BÖLÜM	
HİLM KAVRAMININ KUR'ÂNÎ TAHLİLİ	
A. KUR'ÂN'DA HİLM VE TÜREVLERİNİN MUHTEVASI.....	54
1- Allah'a Nisbetle Hilm	56
a- Gafûr-Halîm İlişkisi	59
b- Alîm-Halîm İlişkisi	66
c- Ganî-Halîm İlişkisi	70
d- Şekûr-Halîm İlişkisi	74
2- Peygamberlere Nisbetle Hilm	76
a- Hz. İbrâhim ve Hilm	77
b- Hz. Şuayb ve Hilm	82
c- Hz. İsmâil ya da Hz. İshak ve Hilm	85
3- Hilm-Akıl İlişkisi	90
4- Hilm-Ergenlik İlişkisi	92
5- Hilm-Rüya İlişkisi	94
B. KUR'ÂN'DA HİLMİN ZİDDİ OLAN KAVRAMLARIN MUHTEVASI.....	99
1. Cehl Kavramının Tahlili	99
2- Gazap Kavramının Tahlili	102

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HİLM-AHLÂK İLİŞKİSİ ÇERÇEVESİNDE HİLM AHLÂKININ BİREYSEL
VE TOPLUMSAL BOYUTU

A. HİLM-AHLÂK İLİŞKİSİ.....	107
1. Ahlâkın Gerekliliği.....	107
2. Hilm ve Ahlâk Felsefesiyle İrtibatı	108
3. Hz. Peygamber ve Hilm	111
B. HİLM AHLÂKININ BİREYSEL VE TOPLUMSAL BOYUTU	115
1. Bireyin Ahlâki Gelişiminde Hilmin Rolü	115
2. Erdemli Toplum Oluşmasında Hilm Ahlâkının Rolü	120
3. Hilm Ahlâkının Yokluğunda Ortaya Çıkabilecek Problemler	124
SONUÇ	127
KAYNAKÇA.....	130

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.s.	Aleyhisselâm
a.yer	Aynı yer
b.	Baskı Sayısı
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DEÜİFD	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İSAM	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
MÜİFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
r.a.	Radıyallahu anh / Radıyallahu anhâ
s.a.v.	Sallallahu aleyhi ve sellem
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
ter.	Tercüme Eden
thk.	Tahkik Yapan
t.y.	Tarih yok
TYEKB	Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
v.d.	Ve Diğerleri
y.y.	Yayımcı yok; Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

1- Araştırmanın Konusu

Bu tez çalışmasında “Kur’ân’da Yumuşak Huyluluk (Hilm)” konusu işlenecektir. Araştırmalarımıza göre “Hilm” kavramına dair müstakil bir tez çalışması yapılmamıştır. Hoşgörü, cehâlet, öfke kontrolü ve ahlâka dair hazırlanan tezlerde alt başlık olarak değinilmiştir. Bizi bu kavramı seçmeye sevkeden sebep de hilm kavramının bugüne kadar tefsir bilim dalında hiç çalışılmamış olmasıdır.

2- Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, eski ve yeni Arapça, Osmanlıca ve Türkçe sözlüklerden istifade ederek “Hilm” kavramının tarihi seyirde anlam daralması, genişlemesi veya anlam kayması yaşayıp yaşamadığını tespit ederek Kur’ân bütünlüğü içinde doğru anlamlarını ortaya koymaktır.

3- Araştırmanın Önemi

Kur’ân’daki bir konu üzerine yoğunlaşarak detaylı araştırma yapmak suretiyle Kur’ân’ın o husustaki mesajını ortaya koyma çabası olarak tarif edilebilecek olan konulu tefsir- kavram çalışmaları asıl kaynak olan Kur’ân’ın daha iyi anlaşılmasına ve yaşanmasına vesile olması açısından önem arz etmektedir. Çalışma konusunun yaşanan hayatla ilgili bir kavram olmasını tercih etme sebepimiz ise Kur’ân’ın ölümsüz prensiplerini okuyup anlayarak hayatında uygulayan her Müslüman’ın sağlam bir dayanağa yaslanacak olması gerçeğidir. Hilm kavramının Kur’ân-ı Kerîm’de az kullanılması, çok zor kazanılabilecek değerli bir erdem olması sebebine hamledilebilir.

Hilm kavramı, Yüce Allah’ın kulları ile olan ve insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde ortaya çıkmaktadır. Yüce Yaratıcı’nın isim ve sıfatlarından biri olarak kullanıldığında, insanları cezalandırmaya gücü yettiği halde bunu yapmayarak onlar hakkında yumuşak davranıp, cezalarını affetmesi veya ileriye bırakması anlamındadır.

İnsanların birbiriyle olan ilişkileri bağlamında ise akıl ve tecrübesinin yardımıyla öfkesini yenen, tahriklere kapılmayan, sabırlı ve vakârlı davranan kimselerin özelliği olarak bilinmektedir.

B. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

1- Araştırmanın Metodu

“Kur’ân’da Yumuşak Huyluluk (Hilm)” konulu bu çalışma giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde, araştırmanın konusu, amacı, önemi, metodu ve kaynakları ele alınacaktır.

Araştırma bir kavram incelemesi olduğundan birinci bölümde genel olarak ha-le-me (حَلَمَ) ve ha-lu-me (حَلَمَ) kökleri ve türevleri ile özel olarak Hilm kelimesinin anlamları Arapça, Osmanlıca ve Türkçe sözlüklerden faydalanılarak açıklanacaktır. Bu bölümde ayrıca Hilm kavramının terim anlamları, Hilm ile ilgisi olan yakın ve zıt anlamlı kavramlar hakkında bilgi verilecektir. Son olarak da Hilm kavramının Arap Şiiri ve İslâmî İlimler’de nasıl yer aldığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İkinci bölümde Kur’ân’da ha-le-me (حَلَمَ) ve ha-lu-me (حَلَمَ) kök ve türevlerinin geçtiği âyetler konularına göre hazırlanmış Kur’ân fihristlerinden istifade edilerek tespit edilecektir. Yapılan plan çerçevesinde, müfessirlerin âyetler hakkındaki yaklaşımlarına atıflar yapılmak suretiyle Kur’ân’da Hilm konusu incelenecektir. Bu bölümde son olarak Hilm kavramının zıddı olan cehl ve gazap kelimelerinin de tahliline yer verilecektir. Üçüncü bölümde ise hilm ahlâkının bireysel ve toplumsal boyutu konusu incelenecek, genel bir değerlendirme yapılarak tez sonlandırılacaktır.

2- Araştırmanın Kaynakları

Araştırma bir kavram çalışması olduğundan ilk başvuru kaynağı lügat kitapları olacaktır. İlgili kavramların sözlük anlamları için; Halîl b. Ahmed (v.170/786)’in *Kitâbu’l-Ayn*’ı, el-Ezherî (v.370/980)’nin *Tehzîbü’l-Luga*’sı, el-Cevherî (v.398/1007)’nin *es-Sihâh*’ı, er-Râğıb el-İsfehânî (v.502/1108)’nin *el-Müfredât*’ı, ez-Zemahşerî (v.538/1143)’nin *Esâsü’l-Belâga*’sı, İbn Manzûr (v.711/1311)’un *Lisânü’l-Arab*’ı, el-Halebî’nin (v.756/1355) *Umdetü’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi’l-Elfâz*’ı, el-

Fîrûzâbâdî (v.817/1415)'nin *el-Kâmûsü'l-Muhît*'i, ez-Zebîdî (v.893/1487)'nin *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*'u başta olmak üzere lügat eserlerinden faydalanılacaktır.

Kavramların terim anlamları için el-Câhîz (v.255/869)'ın *el-Beyân ve't-Tebyîn*, İbn Kuteybe (v.276/889)'nin *Uyûnu'l-Ahbâr*, el-Cürcânî (v.816/1413)'nin *et-Ta'rifat* ve et-Tahânevî (v.1158/1745)'nin *Keşşâfû Istulâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm* isimli eserlerine müracaat edilecektir. Ayrıca Süleyman Ateş'in hazırladığı *Kur'ân Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanıp yayınlanan *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* isimli eserlerin ilgili maddelerinden de istifade edilecektir. Çalışma konusu olan kavramın Kur'ân'da kullanıldığı farklı kalıplarını tespit için Muhammed Fuâd Abdübâkî'nin *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzı'l-Kur'ân-ı Kerîm* isimli eserine başvurulacaktır.

Âyetlerin açıklaması için müracaat edilecek Arapça tefsirlerden bazıları: et-Taberî'nin (v.310/922) *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*'ı, ez-Zemahşerî'nin (v.538/1143) *Keşşâf*'ı, er-Râzî'nin (v.606/1209) *Mefâtihu'l-Gayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*'ı, el-Kurtubî'nin (v.671/1273) *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*'ı, en-Nesefî'nin (v.710/1310) *Tefsîru'n-Nesefî (Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl)*'si, İbn Kesîr'in (v.774/1372) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'i, el-Âlûsî'nin (v.1270/1854) *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*'sidir. Türkçe tefsirlerden de Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (v.1942) *Hak Dini Kur'ân Dili*, Seyyid Kutub'un (v.1966) *Fî Zilâli'l-Kur'ân*'ı, Mevdûdî'nin (v.1979) *Tefhîmü'l-Kur'ân*'ı ve Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* isimli eserlerinden faydalanılacaktır.

Hadis alanındaki veriler için “Kütüb-ı Sitte” adıyla meşhur temel hadis kaynakları incelenecektir. Hilm kavramının Arap Şiiri, İslam Tarihi, Tasavvuf ve diğer İslâm İlimleri'ndeki kullanımı hususunda da ilgili kaynaklardan istifade edilmeye çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK HİLM KAVRAMI

A. HİLM KAVRAMININ TANIMI

İnsanın kalp, ruh ve düşünce hayatını düzgün bir duruma getirerek, ona en ulu amaçları ve hidâyet yolunu gösteren, Hakk’a ulaştırarak dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayan Kur’ân-ı Kerîm, kendisine inanan ve yönelenlerin kalplerinde sevgi, saygı kardeşlik, hoşgörü, yumuşak huyluluk gibi ahlaki erdemlerin buluşmasını sağlayarak onların her iki dünyada saadete ermesini amaçlamaktadır. Kur’ân-ı Kerîm dünyanın tümünde gaflet ve dalâletin, fitne ve fesadın etkili olduğu bir devirde inerek, insanları her türlü kötü davranışlarından kurtarmıştır. Bundan dolayıdır ki, insanlık için en mükemmel hayat, Kur’ân’ın ortaya koyduğu hayattır. Bu yolculuğun temel dinamiklerinden biri de “Hilm” (Yumuşak Huyluluk) olarak karşımıza çıkmaktadır.

1- Hilm Kavramının Lügat Olarak Tanımı

Hilm (حلم) lafzı Arapça bir kelime olup, ح، ل، م (ha, lam ve mim) asıl harflerinden meydana gelmektedir. Arapça’da (حلم) kökü, farklı şekillerde gelmek suretiyle birkaç manayı ifade etmektedir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

Sülâsî mücerred 1. bâbtan يحلم – حلم (haleme-yahlumu) şeklinde geldiğinde ‘uykuda rüya görmek’ anlamında kullanılmaktadır.¹ الخُلم (el-hulm) ve الخُلم (el-hulum), حلم fiilinin masdarı olup ‘düş, rüya’ manasındadır. Kelimenin cem’i ise احلام (ahlâm)’dır.² Bu mana ve şekliyle Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle geçmektedir:

قَالُوا أَضَعَّاثٌ أَحْلَامٌ

¹ el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, (v.370/980), *Mu’cemü Tehzîbi’l-Luga*, I-XV, 1.b., Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1442/2001, C. I, s. 908; İbn Fâris, Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ, (v.395/1004), *Mücmelü’l-Luga*, I-VI, Beyrut: Müessesetü’r- Risâle, 1404/1984, C. I-II, s. 247; er-Râgıb el- İsfahânî, Ebu’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el- Mufaddal, (v.502/1108), *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, Kahire: Mektebetü’l-Anglu’l-Mısriyye, 1970, s. 185; İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem (v.711/1311), *Lisânü’l-Arab*, I-XV, 1.b., Beyrut: Dâru Sadır, 1410/1990, C. XII, s. 145.

² el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, (v.398/1007), *es-Sihâh Tâcü’l-Luga ve Sihâhü’l- ‘Arabiyye*, I-VII, 2.b., Beyrut: Dâru’l-‘İlmi li’l-Melâyîn, 1399/1979, C. V, s. 1903; Ahterî, Mustafa b. Şemsüddîn Karahisârî, (v.978/1570), *Ahterî-i Kebîr*, I-II, y.y.: Meral Yayınevi, t.y., s. 198; Hasîrîzâde Elif Efendi, (v.1346/1927), *en-Nûru’l-Furkân fî Şerhi Lugati’l-Kur’ân*, I-II, İstanbul: TYEKB yayınları, 2015, C. I, s. 360.

“Dediler ki “Bunlar karma karışık düşlerdir.”³

Arapça bir beyitte ise şöyle geçer:

فَحَلَمْتُهَا وَبَنُو رُفَيْدَةَ دُونَهَا

لَا يَبْعَدَنَّ خَيَالُهَا الْمَحَلُومُ

‘Beni Rufejde’yi değil de onu (sevgilimi) hayal ettim,

Onu hayalimden uzaklaşturmam, imkânsız⁴

Arap literatüründe الرؤيا (er-rü’ya), uykuda görülen hayırlı ve güzel şeyi, الحلم (el-hulm) ise kötü ve çirkin olanını ifade etmektedir.⁵ Hulm kelimesinin bu anlamda geçtiği bir hadis şöyledir:

عن ابي قتادة رضي الله عنه قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: “الرؤيا الصالحة من الله والحلم من الشيطان”

Ebû Katâde (r.a.)’den rivayet edildiğine göre, Nebi (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Salih rüya Allah’tandır, fena rüya da şeytandandır.”⁶

Haleme fiili cer harflerinden ب ile geldiğinde حلمت به فى نومى (halemtü bihî fi nevmî) ‘uykumda onu gördüm’ manasına gelmektedir.⁷ عن ile kullanıldığında ‘bir kişinin hakkında rüya görmek’ manasını ifade etmektedir.⁸ Araplar; bir adamın rüyada bir kadınla cima’ ettiğini görmesini- ki bu eğer gerçekleşmesi imkânsız bir durumsa-

³ Yûsuf, 12/44.

⁴ el-Cevherî, a.g.e., C. V, s. 1903; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 145; ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtezâ el-Hüseynî, (v.1205/1791), *Tâcü’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, I-X, 1.b., Beyrut: Dâru Sâdir, t.y., C. VIII, s. 355.

⁵ el-Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Ferâhidî, (v.170/786), *Kitabü’l-‘Ayn*, I-IV, y.y.: y.y., t.y., C. III, s. 246; el-Cevherî, a.g.e., C. V, s. 1903; er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 185; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 145; el-Firûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb, (v.817/1415), *el-Kâmûsü’l-Muhîd*, I-IV, Mısır: el-Heyetü’l-Mısriyyeti’l-‘Âmmeti li’l-Kitâbi, 1400/1980, C. IV, s. 98.

⁶ Buhârî, “Ta’bir”, 4; Müslim, “Rü’ya”, 1.

⁷ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 185; el-Halebî, Ahmed b. Yusuf b. Abdi’d-dâim, (v.756/1355), *‘Umdetü’l-Huffâz fi Tefsîri Eşrafî’l-Elfâz*, I-IV, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1407/1996, C. I, s. 448.

⁸ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 145; el-Firûzâbâdî, a.g.e., C. IV, s. 98; ez-Zebîdî, a.g.e., C. VIII, s. 355.

Ahlâmu nâimin siyâbün gilâzun- uyuyanun rüyası, yalan ve faydasız hayaldir-) cümlesi ile ifade etmektedir.⁹

احتلام (ihtilâm) افتعال (iftiâl) vezninde olup iki anlama gelmektedir. Bunlardan ilki 'uykusunda bir rüya gördü' manasıdır.¹⁰ Bu şekliyle Arapça'da kullanımına bir örnek şöyledir:

أَحَقُّ مَا رَأَيْتَ أَمْ اِحْتِلَامٌ؟

'Gördüğün şey hakikat mı ihtilâm mı?'¹¹

İkincisi 'erkek çocuğunun rüyada cimâ etmesi,¹² bulûğa ermesi'dir.¹³ Bu fiilin ism-i fâili حالم (hâlimun) ve محتلم (muhtelimun) şeklinde olup 'bâliğ olan' anlamına gelmektedir.¹⁴ انحلّم (inhaleme) şeklinde geldiğinde ise احتلام lafzı ile aynı anlamı¹⁵ taşımaktadır. Arapça'da حلم الولد (haleme'l-veledü), 'çocuğun erkeklik derecesine ulaşması'ni ifade etmektedir.¹⁶

تحلم (tehallüm) ise 'rüya gördüğünü yalandan iddia etmek'¹⁷ manasındadır. Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır:

عن ابن عباس رضي الله عنهما عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "من تحلم بحلم لم يره كلف ان يعقد بين شعيرتين ولن يفعل"

İbn Abbâs (r.a.)'dan rivâyet edildiğine göre, Nebî (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Kim görmediği bir rüyayı gördüm deyip anlattırsa ahirette yerine getirmesi mümkün olmayan bir işe, iki arpa tanesini birbirine düğümleme cezasına çarptırılır."¹⁸

⁹ ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah b. Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Hârizmî, (v.538/1143), *Esâsü'l-Belâga*, Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998, s. 211; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 145.

¹⁰ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., 185.

¹¹ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 145; ez-Zebidî, a.g.e., C. VIII, s. 355.

¹² İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 145; el-Firûzâbâdî, a.g.e., C. IV, s. 98; İbrâhim, Muhammed İsmâil, *Mu'cemü'l-Elfâz ve'l-A'lâmi'l-Kur'âniyye*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, t.y., s. 134.

¹³ İbrâhim Enis ve arkadaşları, *Mu'cemü'l-Vasît*, I-II, Mısır: Dâru'l-Maârif, 1392/1972, C. I, s. 194.

¹⁴ el-Halîl b. Ahmed, a.g.e., C. III, s. 246; ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 210.

¹⁵ ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 210; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 145; İbrâhim Enis ve arkadaşları, a.g.e., C. I, s. 195.

¹⁶ ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 210; İbrâhim Enis ve arkadaşları, a.g.e., C. I, s. 194; el-Cübrân Mes'ûd, *er-Râid*, I-II, y.y.: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn,ts.,C. I, s. 587; İbrâhim, Muhammed İsmâil, a.g.e., s. 134.

¹⁷ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 145.

¹⁸ Buhârî, "Ta'bir", 45; Tirmizî, "Rü'ya", 8.

Sülâsî mücerred 1. bâbtan mastar olan الحُلْمُ (el-hulum) kelimesi ‘*ergenlik zamanı*’ anlamında da kullanılmaktadır.¹⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır:

وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلْمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Çocuklarınız *ergenlik çağına* geldiklerinde, kendilerinden öncekilerin izin istedikleri gibi izin istesinler. İşte Allah âyetlerini size böyle açıklar. Allah hakkıyla bilendir, hüküm hikmet sahibidir.”²⁰

حلم – يحلم (halume-yahlumu)²¹ ل, ح, م harfleri, üç harfli yalın fiillerin 5. bâbından حلم – يحلم (halume-yahlumu)²¹ şeklinde geldiğinde ‘*kişi yavaş, ağır başlı olmak*’²² anlamında kullanılmaktadır. حلم – يحلم fiilinin masdarı ise حلما (hilmen) olarak gelmektedir. الحلم (el-hilmü)’ nün çoğulu أحلام (ahlâm)²³ ve حلوم (hulûm)²⁴ dur.

الحلم (el-hilmü) kelimesi çeşitli anlamlar taşımaktadır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

ez-Zemahşerî ve bazı dilcilere göre kelimenin manalarından biri ‘*akıl*’dır.²⁵ İbn Manzûr, işlerde kararlılık ve ağırbaşlılık hilmden kaynaklandığı için bu vasfın akıllı kimselerin şîârı olduğunu bildirmektedir.²⁶ أحلام (Ahlâm) şekli ile Kur’ân-ı Kerîm’de Tûr Sûresi’nin 32. âyetinde geçtiğini görmekteyiz:

أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلَامُهُمْ بِئِذًا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ

“*Bunu kendilerine akılları mı emrediyor, yoksa onlar azgın bir topluluk mudur?*”²⁷

¹⁹ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., 185; el-Halebî, a.g.e., C. I, s. 448.

²⁰ en-Nûr, 24/59.

²¹ el-Halîl b. Ahmed, a.g.e., C. III, s. 247; el-Cevherî, a.g.e., C. V, s. 1903; ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 210;

²² Mevlüt Sarı, *Mevârid Arapça-Türkçe Lûgat*, İstanbul: Bahar Yayınları, 1982, s. 338.

²³ el-Halîl b. Ahmed, a.g.e., C. III, s. 247; er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 184; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 146

²⁴ el-Firûzâbâdî, a.g.e., C. IV, s. 98; ez-Zebîdî, a.g.e., C. VIII, s. 356; ez-Zâvî, et-Tâhîr b. Ahmed et-Trâblusî, (v.1406/1986), *Tertibü'l-Kâmûs el-Muhît*, I-IV, y.y.: y.y., t.y., C. I, s. 698.

²⁵ ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 210; el-Firûzâbâdî, a.g.e., C. IV, s. 98; ez-Zebîdî, a.g.e., C. VIII, s. 356; ez-Zâvî, a.g.e., C. I, s. 698.

²⁶ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 146.

²⁷ et-Tûr, 52/32.

Firûzâbadî, âyet-i kerîmede çoğul şekliyle geçen اللحم kelimesinin hakikatte ‘akıl’ anlamına gelmediğini fakat akıllılığın sonuçlarından biri olmasından dolayı onu akıl olarak açıkladıklarını bildirmektedir.²⁸

Hadis-i şerifte şöyle geçmektedir:

عن عبدالله بن مسعود رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه و سلم: "يليني منكم أولو الأحلام والنهي، ثم الذين يلونهم"- ثلاثا- "واياكم و هيشات الأسواق"

Abdullah b. Mes’ûd (r.a.)’dan rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Aklı başında olanlarınız (namazda) benim hemen arkamda dursun. Sonra bu vasıflarda onları takip edenler dursunlar. (Hz. Peygamber bu cümleyi üç defa tekrarladı. Namazda) Çarşı-pazarlardaki keşmekeş (ve kargaşaya benzemek)ten sakının.*”²⁹

Araplar birini överken احلم من حية (ahlamu min hayyetin) – ‘yıldandan daha zeki’ tabirini kullanmaktadır.³⁰ Eski bir Arap atasözünde uyarının ancak akli olana fayda vereceğini anlatmak için ان العصا قرعت لذي اللحم (inne’l-asâ guri’at lizi’l-hilm) – ‘Sopayla hilm sahibine vuruldu’³¹ denilmektedir.

Bazı lügatçılar hilm kelimesini izah ederken ‘ağır başlılık, yavaşlık’ anlamındaki الأناة (el-enât)³² kelimesini tercih etmektedir. er-Râğıb el-İsfahânî kelimenin ‘öfkenin harekete geçmesi, kabarması durumunda nefsi ve tabiatı zapt etmek, tutmak veya bunlara hâkim olmak’³³ anlamını taşıdığını söylemektedir. el-Halebî, el-Firûzâbâdî ve ez-Zebîdî de bu görüştedir.³⁴

İbn Abbâs (r.a.)’dan rivayet edilen bir hadis-i şerifte Resûlullah (s.a.v.) Abdülkaysoğullarından Eşec’e:

²⁸ er-Râğıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 185; el-Halebî, a.g.e., C. I, s. 448; el-Firûzâbâdî, *Besâiru Zevi’t- Temyîz fî Letâ’ifi’l-Kitâbi’l-Azîz*, I-VI, Beyrut: Mektebü’l-İlmiyye, t.y., C. II, s. 495; ez-Zebîdî, a.g.e., C. VIII, s. 356.

²⁹ Müslim, “Salât”, 123.

³⁰ Mustafa Çağrırcı, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, İstanbul: KURAMER, 2017, s. 99.

³¹ İbrâhim Enis ve arkadaşları, a.g.e., C. I, s. 195.

³² el-Halîl b. Ahmed, a.g.e., C. III, s. 247; ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 210; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 146.

³³ er-Râğıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 184.

³⁴ el-Halebî, a.g.e., C. I, s. 448; el-Firûzâbâdî, *Besâiru Zevi’t- Temyîz fî Letâ’ifi’l- Kitâbi’l-Azîz*, C. II, s. 995; ez-Zebîdî, a.g.e., C. VIII, s. 356.

ان فيك خصلتان يحبهما الله الحلم والاناة

“Sende Allah’ın sevdiği iki özellik vardır: Yumuşak huyluluk ve ihtiyatkârlık” buyurdu.³⁵ Bu anlama şâmil olan bir Arap beyti şöyledir:

ان من الحلم ذلا أنت عارفه

والحلم عن قدرة فضل من الكرم

‘Kuşkusuz, bilerek alçak gönüllülük yapman, hilm gereğidir.

Güçlü iken hilm ruhun şerefinden ileri gelen bir fazilettir.’³⁶

Bu beyitteki hilm kelimesinin, ‘kudret var iken bilerek kendine hâkim olma, gazap gücünü tutma’ manasına geldiği açıkça görülmektedir. Güç yetirilemeyen durumlardaki yumuşak huyluluk, barışçıl ve uyumlu davranışlar hilm olarak kabul edilmemektedir.³⁷

Hilm kelimesinin ‘sabır’³⁸, vakâr ve sükûn³⁹, ceza vermek istediğinde aceleyi terk etmek⁴⁰, böyle durumlarda müsamahakâr ve affedici davranmak⁴¹, güçlü iken affetmek⁴², bir iş yaparken önünü sonunu düşünerek acele etmemek⁴³ anlamlarında da kullanıldığı görülmektedir.

Osmanlıca sözlüklerde hilm için ‘doğuştan olan huy yumuşaklığı, şiddete tahammül, nefsinin heyecandan korumak, vakâr, sükûn’ manalarına yer verilmektedir.⁴⁴ Türkçe sözlüklere bakıldığında ise hilm kelimesinin ‘tabiatta yumuşaklık, sabır ve

³⁵ Müslim, “İman”, 25,26

³⁶ Izutsu, Toshihiko, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975, s. 196.

³⁷ a.yer.

³⁸ el-Cübrân Mes’ûd, a.g.e., C. I, s. 587; İbrâhim, Muhammed İsmâil, a.g.e., s. 134.

³⁹ Ahterî, a.g.e., s. 198.

⁴⁰ İbn Fâris, a.g.e., C. I-II, 246.

⁴¹ İbrâhim, Muhammed İsmâil, a.g.e., s. 134.

⁴² el-Cübrân Mes’ûd, a.g.e., C. I, s. 587.

⁴³ İbrâhim Enis ve arkadaşları, a.g.e., C. I, s. 194.

⁴⁴ Abdullah Yeğin v.d., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lugat*, İstanbul: TÜRDAV, 1987, s. 380.

*tahammül*⁴⁵, *yumuşak huyluluk, öfke ve hiddet gerektiren durumlarda kendini yenerek sâkin ve serin kanlı olma*⁴⁶ anlamlarıyla karşılaşılmaktadır.

Hilm kelimesinin ism-i fâili حليم (halîm)⁴⁷ çoğulu ise حلماء (hulemâ'u)⁴⁸ ve احلام (ahlâm)⁴⁹ şekillerinde gelmektedir. Halîm ismi Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'a nisbetle 12 sûrenin 15 âyetinde⁵⁰ geçmektedir. Bu âyetlerde tek başına değil de Gafûr, Alîm, Ganî ve Şekûr isimleriyle birlikte zikredilmektedir. Bu kullanım kelimenin manasına hem açıklık hem de zenginlik ve derinlik kazandırmaktadır.⁵¹

Halîm; Yüce Allah'ın Esmâ-i Hüsnâ'sından⁵² olup 'asi kimseleri cezalandırmada acele etmeyen'⁵³, *muktedir olduğu halde çok müsâmahalı, affedip hoş gören*⁵⁴, *es-Sabûr (çok sabırlı)*⁵⁵, *tahriklere kapılmayan, günahkârlara gazap etmesi kendisini telaşa düşürmeyen, her işi olması gerektiği ölçüde yapan*⁵⁶ anlamlarına gelmektedir. İbn Manzûr'a göre, günahkârların yaptıkları hataların Yüce Allah'a herhangi bir etkisi olmaz. O, onlara ceza vermekte acele etmez; çünkü her şey için bir ecel takdir etmiştir ve her şey eceline gitmektedir.⁵⁷

Allah (c.c.), insanlar tarafından işlenen günahları affeder, merhametlidir. Ama O'nun merhameti, kuvvet ve kudrete dayalı bir merhamettir ve gerisinde şiddetli cezalandırma imkanını taşımaktadır. Bu bağlamda Allah'a izafe edilen Halîm sıfatı O'nun için zayıflık ve acizlik işareti değil aksine güçlü olmasının göstergesidir. İnsanlar hakkında tanınmış bir iyileşme süreci olarak düşünölmeli ve gereğinin yapılmalıdır.⁵⁸

⁴⁵ Şemseddin Sâmî, (v.1904), *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012, s. 438.

⁴⁶ İlhan Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, I-III, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005, C. II, s. 1272; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s. 493.

⁴⁷ ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 210; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 146.

⁴⁸ el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, C. IV, s. 98; ez-Zebîdî, a.g.e., C. VIII, s. 356.

⁴⁹ el-Firûzâbâdî, *Besâiru Zevi't- Temyîz fî Letâ'ifi'l- Kitâbi'l-Azîz*, C. II, s. 995; ez-Zâvî, a.g.e., C. I, s. 698.

⁵⁰ İlgili ayetler için bkz., el-Bakara, 2/225, 235, 263; en-Nisa, 4/12.

⁵¹ Mustafa Çağrırcı, "Hilim", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 1998, C. XVIII, s. 36.

⁵² İbrâhim, Muhammed İsmâil, a.g.e., s. 134; bkz., el-Hac, 22 /59; el-Ahzâb, 33/51; el-İsrâ, 17/44.

⁵³ ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 211; bkz., el-Bakara, 2/225; el-Mâide, 5/101.

⁵⁴ Çağrırcı, a.g.e., s. 102.

⁵⁵ el-Halîl b. Ahmed, a.g.e., C. III, s. 247; el-Ezherî, a.g.e., C. I, s. 908.

⁵⁶ Çağrırcı, a.g.m., C. XVIII, s. 34.

⁵⁷ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 146.

⁵⁸ Izutsu, a.g.e., s. 196.

er-Râgıb el-İsfahânî, Halîm sıfatını açıklarken, Hûd Sûresi'nin 75. ve Saffât Sûresi'nin 101. âyetlerini delil getirip “halîm, kendisinde hilm kuvvesi bulunan kimsedir” açıklamasını yapmaktadır.⁵⁹

Ayrıca, Kur'ân-ı Kerîm'de Halîm ismi, Yüce Allah'ın dışında, elçilerinden Hz. İbrâhim⁶⁰, Hz. Şuayb⁶¹, Hz. İsmâil veya Hz. İshak'ın⁶² sıfatı olarak da geçmektedir.

يحلّم-حلّم (haleme-yahlumu) fiili bir harf ilaveli olarak افعال (if'âl) bâbında kullanıldığında أكلت المرأة – ‘kadının ağırbaşlı evlad doğurması’ anlamındadır.⁶³

تفعيل (tef'îl) babında حلّم (halleme) şeklinde geldiğinde ‘birini halîm kılmak’ manasındadır.⁶⁴ Kelime bu kalıpla bir beyitte şöyle geçmektedir:

وردوا صدور الخيل حتي تنهت

الي ذي النهي واستيدهوا للمحلّم

‘Atın gidişini geri çevirdiler. At Zi'n-nuhâ'ya kadar buna engel oldu.

Sonunda sakinliği emredene itaat etti.’⁶⁵

حلّمه العقل (hallemehu'l-'akl) şeklinde kullanıldığında ‘aklı onu halîm kıldı’ manasına gelmektedir.⁶⁶ حلّمه fiili اكل (ekl) kelimesi ile birlikte kullanıldığında حلّمه الأكل hallemehu'l-eklü – yediği şey kişiyi semiz kıldı”manasını ifade etmektedir.⁶⁷

تحلّم (tehalleme) fiili “halîm (ağırbaşlı) olmayan kimsenin zorla hilm sahibi gibi görünmesi” manasındadır.⁶⁸ Bu kalıpta geçtiği bir beyit şöyledir:

تحلّم عن الأدنين واستبق ودهم

ولن تستطيع اللحم حتي تحلّما

⁵⁹ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 185.

⁶⁰ el-Firûzâbâdî, *Besâiru Zevi't- Temyîz fî Letâ'ifi'l- Kitâbi'l-Azîz*, C. II, s. 995; bkz., el-Hûd, 11/75.

⁶¹ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 146; el-Halebî, a.g.e., C. I, s. 449; bkz., el-Hûd, 11/87.

⁶² el-Firûzâbâdî, *Besâiru Zevi't- Temyîz fî Letâ'ifi'l- Kitâbi'l-Azîz*, C. II, s. 995; bkz., es-Sâffât, 37 /101.

⁶³ el-Ezherî, a.g.e., C. I, s. 908.

⁶⁴ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 146.

⁶⁵ el-Cevherî, a.g.e., C. V, s. 1904; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 146.

⁶⁶ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s., 185; el-Halebî, a.g.e., C. I, s. 448.

⁶⁷ İbrâhim Enis ve arkadaşları, a.g.e., C. I, s. 194.

⁶⁸ ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 211; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 146.

‘Akrabalarına karşı halîm ol ki muhabbetlerini kazanasın,

Eğer buna (hilme) güç yetiremezsen, kendini buna zorla (hiç olmazsa yapıyormuş gibi yap).’⁶⁹

تفاعل (tefâ’ul) kalıbından (تحالم) tehâleme şeklinde geçtiği yerlerde ‘birine ait olmayan şeyi, onun gibi görmek, kendisinde hilm gücü olmayanın varmış gibi göstermesi’ anlamındadır.⁷⁰

Arapça’da ح, ل, م harflerinden türetilen farklı kelimeler bulunmaktadır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

a. الحلمة (el-halemetü) kelimesi ile ‘büyük kene’ kastedilmektedir.⁷¹ حلم (el-halem) şeklinde gelmektedir.⁷² Bir görüşe göre böyle isimlendirilmesinin sebebi, kenenin, -çok sessiz ve sakin oluşundan dolayı- hilm sahibi biri suretinde düşünülmesidir.⁷³ İbn Fâris الحلمة kelimesinin kenenin küçüğünün adı olduğunu söylemektedir.⁷⁴

b. الحلمة (el-halemetü)’nün başka bir anlamı ise ‘meme başı’dır.⁷⁵ Böyle tanımlanmasının nedeni, biçim olarak الحلمة (kene)’ye benzetilmesidir.⁷⁶

c. Sülâsî mücerred birinci bâbta حلم (haleme) يحلم (yahlumu) حلما (halmen), حلم الجلد (haleme’l-cilde) ‘deriden keneyi çıkarmak’; حلمت البعير ‘deveden bir haleme kopardım’ anlamında kullanılmaktadır.⁷⁷ حلمت الابل ‘Devenin üzerindeki deriden keneleri almak’ manasındadır.⁷⁸ Tıpkı üzerindeki keneyi kopararak deveyi sakinleştirip, böylece üzerinde hâkimiyet kurulduğu gibi, bir kimseye kendisini sakinleştirmek, rahatlatmak ve ona hükmedebilmek için dostça görünüp, yumuşak davranıldığında “حلمت فلانا” denilmektedir.⁷⁹

⁶⁹ el-Cevherî, a.g.e., C. V, s. 1903; ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 211.

⁷⁰ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 146.

⁷¹ el-Cevherî, a.g.e., C. V, s. 1903; el-Halebî, a.g.e., C. I, s. 448.

⁷² el-Halîl b. Ahmed, a.g.e., C. III, s. 247.

⁷³ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 185.

⁷⁴ İbn Fâris, a.g.e., C. I-II, s. 247.

⁷⁵ ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 211; el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, C. IV, s. 98.

⁷⁶ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 185.

⁷⁷ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 185; el-İbrahîm Enis ve arkadaşları, a.g.e., C. I, s. 194.

⁷⁸ el-Halîl b. Ahmed, a.g.e., C. III, s. 247.

⁷⁹ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 185.

d. Sülâsî mücerred dördüncü bâbta حلم (halime) يحلم (yahlemu) حلما (halemen), حلم الجلد (halime'l-cildu) ‘deriye haleme (kene) üşüşmek, deriyi delip ifsat etmek’⁸⁰ anlamındadır. حلم البعير ‘deve üzerinde kene çok olmak’, meçhûl fiil şeklinde geldiğinde ‘kenenin ondan temizlendiği’ kastedilmektedir.⁸¹ اديم حليم (edîmün halîmün) ise ‘yüzüp çıkarmadan kenelerin ifsat ettiği deri’ manasındadır.⁸²

Lisânü'l-Arab'da geçen bir beyit şöyledir:

فانك والكتاب الي علي

كدا بغة و قد حلم الاديم

İbn Manzûr bu beytin Hz. Ali'nin öldürülmesine dâir olduğunu ve hakîkatte durumun farklı olduğu anlatılmak istendiğinde böyle söylendiğini bildirmektedir. Beytin Türkçesi şöyledir: ‘Sen ve Ali’ye yazılanlar, ifsat olmuş tabaklanan deri gibidir.’⁸³

e. Arapça تحلم المال (tehalleme elmalu) şeklinde kullanıldığında ‘mal, para biriktirmek’, تحلم الصبي و الضب (tehalleme’s-sabiyyü ve’d-dabbu) şeklinde gelince ise ‘çocuk şişman oldu, çekirge semizleşti’ anlamlarına gelmektedir.⁸⁴

f. حلمة (halemetün); Heder olan kan.⁸⁵

g. الحلام (el-hullâm); Oğlak,⁸⁶ heder olan kan.⁸⁷

h. حليلة (Halîme); Hz. Peygamberin süt annelerinden birinin ismi (Halîme bintü Ebî Zueyb).⁸⁸ Kadın ismi ve Arapların meşhur günlerinden birinin adı (يوم الحليلة)⁸⁹.

ı. الحالوم (hâlûm); Mısırlıların dilinde peynir.⁹⁰ Galîz yoğurt, yağ peynir gibi olan, ziyadesiyle kalın süt.⁹¹

⁸⁰ ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 211; İbn Manzûr, a.g.e, C. XII, s. 147; ez-Zâvî, a.g.e, C. I, s. 699; el-Cübrân Mes’ûd, a.g.e., C. I, s. 587.

⁸¹ el-Halebî, a.g.e., C. I, s. 449; el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, C. IV, s. 98;

⁸² el-Halîl b. Ahmed, a.g.e., C. III, s. 247; el-Ezherî, a.g.e., C. I, s. 908.

⁸³ el-Cevherî, a.g.e., C. V, s. 1903; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 147.

⁸⁴ a.yer.

⁸⁵ el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, C. IV, s. 98.

⁸⁶ el-Cevherî, a.g.e., C. V, s. 1904.

⁸⁷ İbrâhim Enis ve arkadaşları, a.g.e., C. I, s. 195.

⁸⁸ el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, C. IV, s. 98.

⁸⁹ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 149.

i. الحلمة (el-halemetü); Ormandaki değerli ağaçlardan birinin ismi.⁹²

j. محلم (Muhallim); Erkek adı (başkalarının onu hilmi ile tanıdığı kimse).⁹³
Bahreyn’de bir nehir adı.⁹⁴

2- Hilm Kavramının Terim Olarak Tanımı

Dil bilimciler, hilm kavramının ıstılâhî tanımı hakkında çeşitli tarifler yapmaktadırlar. Tefsirlerde, hadislerde, İslâm ahlâkı ve tasavvufa yönelik kaynaklarda yapılan tarifler birbirlerinin benzeri olmasına rağmen her bir görüş “Hilm” lafzının farklı yönlerine dikkat çekmektedir. Tezimizin ilgili bölümlerinde bu konular detaylıca işleneceğinden burada terim anlamına dâir bilgilere yer verilecektir. Hilm kelimesi terim manası itibariyle zihnî ve ahlâkî olmak üzere iki farklı şekilde kullanılmaktadır.⁹⁵

a) Zihnî anlamda hilm, ‘akıl ya da – daha doğrusu- aklın kazandırdığı iyi ve doğru olanı görmeyi sağlayan zihinsel bir donanımdır.’⁹⁶ Tûr Sûresi’nin 32.âyetinde bu anlamda geçmekte ve

أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلَامُهُمْ بِئِلْدَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ

“Bunu kendilerine akılları mı emrediyor, yoksa onlar azgın bir topluluk mudur?”⁹⁷ buyrulmaktadır.

Halîm insan, zihinsel gelişmişliğe sahip olan ve aklıyla hareket eden kimseye denilmektedir. Akıllı kimse, kendisine sataşana karşı, sonunda üstün gelecek davranışın ne olduğunu iyice hesaplayarak, mukâbelede bulunan kimsedir.⁹⁸ Kur’ân-ı Kerîm’deki akletme, tefekkür, tedebbür ve nazar gibi zihnî faaliyetlerle hilm arasında bir bağlantı olduğu görülmektedir.⁹⁹

⁹⁰ a.g.e., s. 148.

⁹¹ el-Cevherî, a.g.e., C. V, s. 1904.

⁹² el-Ezherî, a.g.e., C. I, s. 908; İbn Manzûr, C. XII, s. 149.

⁹³ el-Halîl b. Ahmed, a.g.e., C. III, s. 247; el-Ezherî, a.g.e., C. I, s. 908.

⁹⁴ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 149.

⁹⁵ Çağrııcı, a.g.m., C. XVIII, s. 36.

⁹⁶ Çağrııcı, a.g.e., s. 98.

⁹⁷ et-Tûr, 52/32.

⁹⁸ Çağrııcı, a.g.e., s. 100.

⁹⁹ Çağrııcı, a.g.m., C. XVIII, s. 36.

b) Ahlâkî anlam; ahlâkî ve amelî gelişmişliği ifade anlamındaki hilmî içinde öfkeyi yenme, hoşgörü, af, tahammül, kararlılık, sekînet, vakâr gibi faziletler yer almaktadır.¹⁰⁰ Bu anlamda kullanıldığı zaman cehl kavramının (azgınlık, serkeşlik, arzuların etkisinde kalma) zıddı olmaktadır. Görüldüğü üzere zihnî ve ahlâkî manası birbiriyle bağlantılıdır. Akıllı insan sabırlı, bağışlayıcı, öfkesine hâkim olan bir karaktere sahip olan kimsedir.

Seyyid Şerîf el-Cürcânî *Kitâbü't-Ta'rifât* isimli eserinde hilm ile ilgili şöyle bir tarife yer vermektedir. Hilm, 'öfke anında dingin olmak ve zalime verilecek cezayı ertelemek demektir.'¹⁰¹ et-Tahânevî, Cürcânî'nin tarifine yakın olan açıklamasında hilmî, mutmaîn olan nefse ait bir nitelik olduğunu, öfke zamanında kendini tutup, uslu kalmaya işaret ettiğini söylemektedir.¹⁰² el-Câhız 'hilm, bütün erdemleri içinde toplayan bir isim ve aklın tutkular üzerindeki hâkimiyetidir' demektir.¹⁰³ Ömer b. Abdülazîz'e ait bir özdeyiş de şöyle geçmektedir: 'Hilmî ilimle, affin kudretle birleşmesi sonucunda ulaşılan faziletten daha üstünü yoktur.'¹⁰⁴

İstîlâhî tanımlarından bir diğerine göre hilm, 'akıllı ve kültürlü olmakla elde edilen, beşerî ilişkilerde hoşgörülü, affedici ve uygarca davranışlar teşhir etmeyi sağlayan ahlâkî fazilet'tir.¹⁰⁵ Halîm, günümüzde 'medenî insan' diye adlandırılan kişidir.¹⁰⁶ Hilm; 'Hak edilen cezayı ertelemek sûreti ile mühlet vermektir ve Yüce Allah'ın günahkârlara dünyada onunla muamele etmesi, nimet ve sağlıktan mahrum bırakmak sûreti ile onları hemen cezalandırmasının zıddıdır.' görüşünde olan dil bilimciler de bulunmaktadır.¹⁰⁷

¹⁰⁰ a.yer.

¹⁰¹ el-Cürcânî, Ali b. Muhammed Seyyid Şerîf, (v.816/1413), *Mu'cemü't-Ta'rifât*, Kahire: Dâru'l-Fâzile, t.y., s. 98.

¹⁰² et-Tahânevî, Muhammed Alî, *Keşşâfû Istîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996, C. I, s. 706.

¹⁰³ Çağrıçı, a.g.e., s. 96.

¹⁰⁴ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî, (v.255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Beyrut: Dâru'l-Fikr Li'l-Cemî', 1968, C. I, s. 175; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, (v.276/889), I-IV, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Kâhire: y.y., 1343/1925, C. I, s. 282.

¹⁰⁵ Çağrıçı, a.g.m., C. XVIII, s. 36.

¹⁰⁶ Mustafa Çağrıçı, "Cehâlet", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 1993, C. VII, s. 219.

¹⁰⁷ el-Askerî, Ebû Hilâl, (v.400/1009) *Arab Dili'nde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2009, s. 290.

Kâdî İyâz'a göre ise hilm, 'sabır' demektir, hoşgörü ve güven telkinini içinde barındırmaktadır.¹⁰⁸ İmam Eş'arî'ye göre, Allah'ın halîm ismi 'çok sabırlı, günahkârları cezalandırmada acele etmeyen, onlara mühlet veren, intikam duygusuyla hareket etmeyen' manasındadır.¹⁰⁹

Hilmde sabır, sekînet ve vakâr vardır. O, 'öfkeye, ihtiraslara ve bencil duygulara hâkim olarak ağırbaşlı davranmak' demektir. Fakat asla güçsüzlük ve onursuzluktan kaynaklanan bir acizlik göstergesi değildir. Hilm, üstün bir akıl gücüdür. Bu gücün olmadığı yerde hilm de yoktur. O, başkaları tarafından idare edilenlerin değil, başkalarını idare edenlerin vasfıdır. Yaratılış bakımından zayıf ve güçsüz olan bir kişiye, kızdırıldığı takdirde, ne kadar sakin durursa dursun halîm denmez. O sadece zayıf bir kimsedir. Halîm o kimsedir ki istediği zaman her şeyi yapabilecek gücü ve kudreti olduğu halde öfkesini dizginler ve ona hâkim olur.¹¹⁰ İntikam almak için ellerinde herkesten ziyade fırsat olan âmirlerin, reislerin bu sıfatla vasıflanmış olması önem arz etmektedir.¹¹¹

Hilmin de bir ölçüsü vardır. Halîm olacağım diye zulme boyu eğmek doğru değildir. Halk arasında hilm-i himârî denilen böylesi yumuşaklık, kötü kimselerin kötülük yapma arzusunu ve cesaretini kamçılayacağı için son derece yanlıştır. Yeri gelince haksızlığa baş kaldırmak bir fazilettir.¹¹² Âciz olduğu durumlarda halîm görünüp de eline fırsat geçtiği zaman intikam alan kimselere bu isim verilmez.¹¹³

Sonuç itibariyle diyebiliriz ki hilm; öfke anında nefsinin tutmak ve ağırbaşlı (vakûr) olmak, sabır göstermek, gücü yetmesine rağmen verilecek cezadan kaçınmak manalarına gelmektedir. Hilm genel manasıyla tahammül etme niteliği olmak ve yumuşak huyluluk, olgunluk gerektiren, olumlu davranış özelliklerini içinde barındıran genel bir ahlâk özelliğidir. Halîm olarak sıfatlandırılabilen için birkaç niteliğin aynı anda bir araya gelmesi ve bunların içselleştirilerek davranışa dönüştürülmesinin gerekli olduğu ortaya çıkmaktadır.

¹⁰⁸ Çağrı, a.g.e., s. 102.

¹⁰⁹ el-Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil, (v.324/935) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, İstanbul: Matba'u'd-Devle, 1930, C. II, s. 530.

¹¹⁰ İzutsu, a.g.e., s. 195.

¹¹¹ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, Ankara: DİB Yayınları, 2016, s. 230.

¹¹² M. Yaşar Kandemir, İsmail Lütfi Çakan, Raşit Küçük, *Riyâzü's-Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, I-VIII, İstanbul: Erkam Yayınları, 2010, C. III, s. 572.

¹¹³ Akseki, a.g.e., s. 230.

B. HİLM İLE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR VE TAHLİLLERİ

1- Hilm İle Yakın Anlamlı Kavramlar

Hilm, ‘öfke anında dingin olmak ve zalime verilecek cezayı ertelemek, akıllı ve kültürlü olmakla elde edilen, beşerî ilişkilerde hoşgörülü, affedici ve uygarca davranışlar teşhir etmeyi sağlayan ahlâkî fazilet’ şeklinde tarif edilmektedir.¹¹⁴ Bu tanıma göre, “Hilm” kavramının anlam alanına en yakın kelimeler şunlardır: (صبر) Sabır (sabırlı olmak/sabretmek), (عقل) Akıl (akıl/zekâ/kavrayış), (مسامحة) Müsâmaha (hoşgörü/anlayış, (سكينة) Sekînet (huzur, sükûnet), (وقار) Vakâr (ağırbaşlılık ve ciddilik)’dır.

a- (صبر) Sabır

(صبر) Sabır, Arapça bir kelime olup lügatta ‘bir darlık içinde tutmak, menetmek, alıkoymak, sebat etmek’ manasına gelmektedir. Mesela, صبرت الرجل (sabertü’r-racül) denildiğinde, قتل فلان صبرا و حلف صبرا ‘falanca kişi ölmesi için, ölünceye kadar ya da yemin etmesi için, yemin edinceye kadar hapsedildiği’ anlaşılmaktadır.¹¹⁵ Sabır, genel anlamı bir lafız olduğu için kısaca ‘nefsi, aklın ve şeriatın gerektirdiği yön ve şekilde ya da bu ikisini nefsin kendisinden alıkoyduğu şeylerden hapsedip menetmek,’¹¹⁶ diye tarif etmek mümkündür. Diğer bir tarife göre sabır, ‘kötü bir şey ile karşılaşmasından kaçınabilmesi için nefsin zaptedilmesi’ manasına gelmektedir. صبر الرجل (sabera’r-raculü) ifadesi ‘adamın kendisini ceza göstermekten menettiği’ anlamını taşımaktadır.¹¹⁷

Kelimenin kullanıldığı yerlerin farklı olmasına bağlı olarak bazen isim değişimine uğradığı görülse de anlam bakımından aynıdır ve bütün bunların genel ismi (صبر) sabırdır. el-İsfahânî’ye göre kullanıldığı yerler şöyledir: Eğer nefsin hapsedilmesinde bir musibet söz konusu olursa, bu sadece (صبر) sabır olarak adlandırılmaktadır. Bunun zıt anlamı جزع (cez’) ‘feryat’ lafzı’dır. Eğer nefsin hapsedilip alıkonmasının sebebi savaş ile ilgili ise شجاعة (şecâat) ‘yiğitlik’ olarak isimlendirilmektedir. Kelimenin mana açısından zıddı جبن (cübn) ‘korkaklık’tır. Konuşmaktan kendini hapsedip, tutmak söz konusu olduğunda, كتمان (kitmân) denir ve

¹¹⁴ Çağrı, “Hilim”, C. XVIII, s. 34.

¹¹⁵ ed-Dâmegânî, Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Muhammed, *Kâmûsü'l-Kur’ân*, Lübnan: Dâru'l-‘İlm li'l-Melâyîn, 1985, s. 272; Mustafa Çağrı, “Sabır”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 2008, C. XXXV, s. 337; er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 273.

¹¹⁶ el-Cevherî, a.g.e., C. III, s. 706; ed-Dâmegânî, a.g.e., s. 272.

¹¹⁷ el-Askerî, a.g.e., s. 292.

zıddı مدل (mezl) ‘sırrı ifşa’ kelimesidir. Oruca da sabrın bir çeşidi gibi sayılması münasebetiyle aynı isim verilmektedir.¹¹⁸ Bu manadaki kullanıma örnek olacak bir hadis şöyledir:

صيام شهر الصبر و ثلاثة ايام في كل شهر يذهب و حر الصدر

“*Sabır ayının orucu ile her aydan üç gün oruç tutmak göğüsteki kini giderir.*”¹¹⁹

Sabır, ahlâk terimi olarak ‘üzüntü, başa gelen sıkıntı ve belalar karşısında direnç gösterme, olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet’ anlamlarına gelmektedir. Zıddı cezadır.¹²⁰ Sabır, akıl ve zekanın; ceza ise acizliğin ifadesidir.¹²¹

Sonuç olarak, hilm kavramının sabır kavramı ile ortak yönleri sahip olduğunu söylemek mümkündür.¹²² Hilmde sabırdan daha ileri bir tahammül ve hoşgörü manası mevcuttur. Bu kavramın hoşgörü, af, sabır ve akıldan oluşan dört erdemi içerdiği belirtilmektedir.¹²³

Kur’ân-ı Kerîm’de kullanıldığı anlamlar ve dil bilimcilerin yaptığı tanımlar çerçevesinde her iki kavramın da insanın nefsinin tutabilmesi olduğu halde, hilmde öfkenin kontrol edilmesi, sabırda ise öfkenin yanında diğer musibetlere karşı da tahammül gösterilmesi mevcuttur denilebilir.

b- (عقل) Akıl

Akıl (عقل) Arapça bir kelimedir. İkinci bâbtan عقل (‘agale) يعقل (ya‘gilu) fiilinin masdarı olup, çoğulu عقول (‘ugûl) şeklinde gelmektedir.¹²⁴ ‘Hayvanın ayağına bağ bağlamak, üstün gelmek, yükselmek, alıkoymak, yasaklamak, her şeyin en güzeli, anlama ve kavrama yeteneği, bilgi, iyiyi ve fenayı ayırt edebilen güç, iş mevzusunda

¹¹⁸ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 273.

¹¹⁹ İbn Hanbel, C. V, s. 145.

¹²⁰ Bkz., el-İbrâhîm, 14/21

¹²¹ Çağrıci, “Sabır”, C. XXXV, s. 337.

¹²² el-Askerî, a.g.e., ss. 292-294.

¹²³ Çağrıci, “Sabır”, C. XXXV, s. 337.

¹²⁴ el-Cevherî, a.g.e, C. V, s. 1769.

dayanıklı olmaktır. İnsanı diğer yaratıklardan ayıran özellik, zekâ, ruh, fikir ve idrak yeteneği' gibi birçok anlamda kullanılmaktadır.¹²⁵

er-Râgıb el-İsfahânî, akl kelimesinin temel anlamının 'iyi anlamak ve sınımsız tutmak' olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda arapların kullandıkları عقل البعير بالعقل ('aglü'l-be'iri bi'l-'igâl) 'devenin iple tutulması'; عقل الدواء البطن ('aglü'd-devâi'l-batn) 'İlacın mideyi tutması' tabirlerini delil olarak getirmektedir.¹²⁶ Bazı dilciler de bu görüşü benimsemektedir.¹²⁷ el-Cevherî bu kelimenin anlamının ملجأ (melce') 'sığınak' olduğu iddiasında bulunmaktadır.¹²⁸ İlk bakışta birbirlerinden farklı olduğu zannedilen bu açıklamalar aslında aynı anlamı ifade etmektedirler. Buna göre kelimenin asıl manası 'tutmak'tır ve devenin ipinin ve melce'in fonksiyonu da budur.

'Bağlamak, tutmak, muhafaza etmek' manasına gelen عقل (agl) kökünden türetilen aklın ıstılâhî tanımı 'algılamak'tır. Algılama aracı olan akıl 'insanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesi'¹²⁹ anlamındadır. Yüce Allah Câsiye Sûresi'nde şöyle buyurmaktadır:

وَأَخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَصْرِيْفِ الرِّيَّاحِ آيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

"Geceyle gündüzün birbiri ardınca gelişinde, Allah'ın gökten rızık (sebebi olarak yağmur) indirip, onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltmesinde, rüzgarları evirip çevirmesinde aklını kullanan bir toplum için deliller vardır."¹³⁰

Akıl; ruh ve gönlün özünde, beynin ışığında mevcut olan manevî bir erdemdir. İnsan duyu organlarıyla anlayamadığı şeyleri bununla kavrayabilmektedir.¹³¹ Muhâsibî

¹²⁵ el-Cevherî, a.g.e., C. V, ss. 1769-1772; er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 342; ez-Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah, (v.794/1392), *el-Bahru'l-Muhît fi Usûli'l-Fıkh*, I-VI, Kuveyt: Vezâretü'l-Evkaf, 1992, C. I, ss. 84-85; el-Cürcânî, a.g.e., ss. 151-152.

¹²⁶ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 342;

¹²⁷ el-Cürcânî, a.g.e., s. 152; İbrâhim, a.g.e., s. 351.

¹²⁸ el-Cevherî, a.g.e., C. V, s. 1769.

¹²⁹ Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 1989, C. II, s. 238.

¹³⁰ el-Câsiye, 45/5.

¹³¹ Yaşar Mehmet Soyalan, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ânî Terimler ve Deyimler*, İstanbul: Ağaç Yayınları, 2003, s. 49.

aklı, ‘bir seciye ve yetenek; insanın varlık yapısının bütünlüğü içinde bulunan, doğuştan gelen bir kabiliyet’ olarak tanımlamaktadır.¹³²

Netice itibariyle akıl kelimesinin kökünde ‘bağlamak, korumak, alıkoymak, seçmek, ayıklamak’ gibi anlamlar bulunmaktadır. Bunlar ise insandaki akletme fonksiyonunda yer almaktadır. İnsan yalnız onun sayesinde güzel ve çirkini ayırt etmekte, kendini kontrol altında tutmakta ve değer biçebilmektedir. Böylece kendisini gelen her tehlikeden koruyabildiğini söylemek mümkün olmaktadır.

Gerek câhiliyeye gerekse de İslâmî döneme ait literatürde hilmin, zihnî manası olan akıl şeklinde kullanıldığına dair pek çok örnek bulunmaktadır. Arapların Âd kavmini akılla (bi'l-hilm) nitelendirdikleri nakledilir.¹³³ Câhiliye şairi Meymûn b. Kays b. Cendel el-A'ş'a, methettiği bir kabileyi şöyle tarif eder:

فأما إذا جلسوا بالعشي

فأحلام عاد وأيدى هضم

‘Geceleyin oturduklarında,

Âd’ın akıllıları (hulemâ) ve Hudum’un güçlüleri (gibi) olurlar’.¹³⁴

Kendisi de Arab’ın halîmlerinden (hulemâu'l-arab) sayılan Muâviye b. Ebû Süfyân şöyle demiştir: ‘İnsana verilenlerin en değerlisi akıl ve hilmidir. Böyle bir insan uyarıdan ders alır, verilene teşekkür eder, musibete sabreder, öfkesini dizginler, güçlü olmasına rağmen affeder, yanlış yaptığında özür diler, ikaz edilince yanlışını düzeltir.’¹³⁵

Ayrıca “Bunu onlara hilmleri mi emrediyor?”¹³⁶ meâlindeki âyette geçen “ahlâm” sözcüğü kaynakların tamamında ‘akıllar’ olarak açıklanmaktadır.¹³⁷

¹³² el-Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, (v.243/857), *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2004, ss. 157-158.

¹³³ ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 210.

¹³⁴ el-Halîl b. Ahmed, a.g.e., C. III, s. 246; el-Ezherî, a.g.e., C. I, s. 908.

¹³⁵ Çağrıci, a.g.e., s. 101.

¹³⁶ et-Tûr, 52/32.

¹³⁷ Bkz., er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 185; el-Halebî, a.g.e., C. I, s. 448; ez-Zebidî, a.g.e., C. VIII, s. 356.

Özetle hilm kavramının birçok yönden akıl kavramı ile ortak olduğunu söylemek mümkündür. Aralarındaki yakın ilişkiye rağmen kendi içlerinde birtakım farklılıklar bulunur. Bilginlerin verdikleri tanımlar ve Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği yerler göz önüne alındığında hilm ve akıl kavramlarının amacının, anlamaya ve kavramaya delâlet ettiği görülmektedir. Allah (c.c.)'ın kendisini akılla değil de hilm ile nitelendirmesi gerçeğinden hareketle hilm, akıldan üstün bir meziyettir denilebilir.

c- (مسامحة) *Müsâmaha*

Müsâmaha, Arapça bir kelime olup, ح، م، س harflerinden oluşmaktadır. Kelime, 'bir mevzuda tatlılık ve yumuşaklıkla davranıp kolaylık göstermek, zorluk, şiddet, kaba davranışlarından uzak durmak, yumuşak ve muntazam olmak' manalarını ifade etmektedir.¹³⁸ Bu kökten türeyen birçok kelime bulunmaktadır. Gruplandırıldığında: 'Huysuz, başıboş, ahenksiz ve idaresi zor olan bir insan ya da hayvanın güzel bir eğitim gördükten sonra yumuşak ve ağırbaşlı olması, karşılıklı kolaylık göstermek, şiddet uygulamamak, sakin ve yumuşak olmak, hataları affetmek, sertlikten ve şiddetten uzak durmak, ahkâmı kolay olan ve yerine getirmekte zorlanılmayan din, geniş ve güzel yer, ince kabuk' gibi anlamların bu kökten ortaya çıkmış olan lafızlarla ifade edildiği görülmektedir.¹³⁹

Müsâmaha, genel anlamlı bir lafız olması sebebiyle, 'insanların birbirlerinin düşünce ve kanılarını hoşgörme, ufak tefek kusurlarına karşı tepki göstermeme, farklı inanç, düşünce ve duygulara, kültür ve geleneklere karşı hoşgörü ve akıllıca muâmele edip tahammül etmek, suç işleyene karşı şiddet göstermeyip ağırbaşlı bir şekilde davranmak, herkese karşı tatlı dilli ve güler yüzlü olma' diye tarif edilmektedir.¹⁴⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de 'hoşgörme' anlamında olan müsâmaha kelimesi geçmemektedir. Lâkin bununla yakın anlamlı olan afv, silm, hilm, sabır, sulh gibi kelimelerin birçok âyette geçtiği görülmektedir.¹⁴¹ Bu anlamıyla Şûra Sûresi'nde şöyle buyrulmaktadır:

فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ

¹³⁸ İbn Manzûr, a.g.e., C. VI, s. 355.

¹³⁹ a.yer.

¹⁴⁰ İbrahim Çelik, *Kur'an Işığında Hoşgörü ve Şiddet*, Bursa: y.y., 2001, s. 15.

¹⁴¹ Mustafa Çağrırcı, "Müsâmaha", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 2006, C. XXXII, s. 71.

“Kim affeder, barışırsa (hoşgörürse), onun mükâfatı Allah’a aittir.”¹⁴²

Müsâmaha kelimesini özetleyecek olursak, ‘bir konuda tatlılık ve yumuşaklıkla davranıp kolaylık göstermek, zorluk, şiddet, kaba davranışlardan uzak durmak, kendi görüşüyle aykırı düşse bile, diğerlerinin düşünce ve kanularını özgürce dile getirmelerine engel olmamak, onların geçerliliklerine karşı etki göstermemek, ağırbaşlı bir şekilde muâmele etmek’ anlamlarına geldiği görülmektedir. Kelime hilm kavramı ile mukâyese edildiğinde; pek çok açıdan ortak yönlere sahip olduklarını söylemek mümkündür. Her iki kavram da insanın nefsinin tutabilmesini, başkalarına karşı ağırbaşlı olmasını ifade etmektedir. Aynı zamanda hoşgörüde insanların zarar görmemesi düşüncesi mevcuttur. Hilmin bulunmadığı durumlarda kin, öfke ve kırgınlık olacağından müsâmahaya da yer olmaz.

d- (سكينة) Sekînet

Sekîne (سكينة), سكن (sekene) fiilinden türemiştir. Masdarı سکونة سکنا، سکونا ve سکانة şeklinde gelmektedir. Kelime lügat açısından birbirinden değişik manalarda kullanılmaktadır.¹⁴³ Araplar hareketten sonra sabitliği ifade edebilmek için sükûn سکون kelimesini kullanmaktadır. Bunun ism-i mekânı مسكن (mesken) olup ‘herhangi bir yerde yaşamak, mekân edinmek’ manalarında. سكن (Sekkîn) kelimesinin çoğulu سكان (sükkân) olup, ‘bir yerde ikâmet edenleri’ ifade etmektedir. Aşırı hareketli hayvan ya da canlıyı hareketsiz hale getirmesinden dolayı bıçak da bu kelimeyle anlatılmaktadır. Sekînet kavramı, ‘gönüldeki korku, üzüntü ve telaşın kesilmesiyle ortaya çıkan huzur ve sükûnet gibi sözlük manalarını içermektedir.¹⁴⁴ Bu şekliyle Kur’ân-ı Kerîm’de yer almaktadır:

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ

“Mü’minlerin kalplerine huzur indiren Allah’tır.”¹⁴⁵

Sekînet kavramı ıstılâhî açıdan, ‘sükûnet (dinginlik), tatmin, sebat ve ölçülü ağırbaşlılık, misafiri uğurlama ya da Allah’a ismarladık’ manalarında mastar şeklinde gelmektedir. ‘Nefesteki sıkıntı ve heyecanın sona ermesiyle ortaya çıkan gönül

¹⁴² eş-Şûra, 42/40; Ayrıca bkz., el-Kehf, 18/81.

¹⁴³ İbn Manzûr, a.g.e., C. VI, s. 311.

¹⁴⁴ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 236; İbn Manzûr, a.g.e., C. VI, ss. 311-312.

¹⁴⁵ el-Fetih, 48/4.

oturması, yürek ısınması ve kalp erinçliği diye izah edilen huzur ve sükûn hâli ya da onun kaynağı' anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁴⁶

Sekînet; 'vakâr, ferahlık, emniyet, huzur, rahmet manalarına gelmektedir.'¹⁴⁷ Bu konuda Hz. Alî'den gelen bir rivayet şöyledir:

ان السكينة لتتطق علي لسان عمر

"Sekîne (vahiy meleği) Hz. Ömer'in diliyle konuşur."¹⁴⁸ Buna göre de sekînet 'mü'minin gönlünde olup, ona huzur hissini veren ve sakinleştiren melek'tir.¹⁴⁹

Netice olarak, sekînet kavramı hakkında dile getirdiğimiz tanımların gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse de nakledilen rivayetlerde hilm kavramı ile ortak anlamlar taşıdığını görmekteyiz. Bu bağlamda sekînetin, insanın zorluk ve sıkıntılı durumlar karşısındaki dinginliği, ağırbaşlılığı, ilâhî yardım ve rahmet neticesinde yerini tam bir güvenlik ve huzura bırakması durumunu anlattığı gözlenmektedir.

e- (وقار) Vakâr

Vakâr, Arapça bir kelime olup, وقر (vegara) kökünden türetilmektedir. Araplar, 'Birinin kulağının ağır işitmesini' ifade edebilmek için وقر (vagr) kelimesini kullanmaktadır ve fiil şeklinde geldiğinde 'kulağı ağırlaştı' anlamına gelmektedir. Bu manada Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmaktadır:

وَفِي أَدَانِنَا وَقْرٌ

"Kulaklarımızda bir ağırlık vardır."¹⁵⁰

Vakâr kelimesi, 'ağır yük' anlamına gelen وقر (vigr) kelimesinin ismi olup 'sükûnet, mecliste az hareket etmek, ağırbaşlılık, saygıdeğer olma ve mülayim (yumuşak huyluluk)' manalarına geldiği görülmektedir. Bu bağlamda Arapça'da, 'şerefli, ağırbaşlı saygıdeğer kişi' denildiğinde هو وقور، ووقار و متوقر (huve vegûr ve vagâr ve muteveggir)

¹⁴⁶ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 237; Soyalan, a.g.e., s. 287.

¹⁴⁷ İbn Manzûr, a.g.e., C. VI, s. 312.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebu's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, (v.606/1210), *en-Nihâye ft Garîbil'l-Hadîs ve'l-Eser*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1399/1979, C. II s. 386.

¹⁴⁹ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., 237.

¹⁵⁰ el-Fussilet, 41/5.

tabirleri kullanılmaktadır.¹⁵¹ Vakâr kavramının terim anlamı; ‘ağırbaşlı olmak, yapılacak işlerde önceden düşünüp temkinli ve yavaş davranmak, hayatın her anında kendi şerefli duruşunu sergileyebilmek, kızgınlık zamanında hafif tavırlardan kaçınmak, Yüce Allah ve O’nun elçisine lâyık oldukları ta’zîmi göstermek’tir.¹⁵² Yüce Allah Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyurmaktadır:

مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا

“Niçin siz Allah’a bir yakâr (saygınlık, büyüklük) yakıştıramıyorsunuz?”¹⁵³

Arapların bu anlamdaki kullanımına örnek olabilecek bir beyitte şöyle geçmektedir:

عليهم وقار الحلم كأنما

وليدهم من أجل هيئته كهل

‘Hepsinin üzerinde öyle bir hilm vakârı var ki,

Çocukları bile, heybetinden dolayı olgun insan gibi olur.’¹⁵⁴

el-Askerî’ye göre, hilm ve vakâr kavramları ne kadar birbirine yakın anlam taşısa da tamamen eş anlamlı olduklarını söylemek güçtür. Zira Yüce Allah’ı vakâr ile sıfatlandırmak, bu vasfın heybeti değiştiren bir özellik çeşidi olması itibariyle uygun değildir.¹⁵⁵

Sonuç itibariyle vakâr kavramı; ihtiyaçları elde ederken ve başka işlerle meşgulken hızlı ve acele etmeyip, yavaş bir şekilde hareket ederek ağırbaşlı olmaktır. Yoksa fırsatı kaçırarak, çıkarlarını kaptıracak şekilde miskin olmak değildir. Böylece vakârlı olmanın, yapılacak işlerde tedbirli ve yavaş davranmak anlamında olduğunu görmekteyiz. Vakâr kavramının hilm kavramıyla birçok noktada ortak olduğunu söylemek mümkündür. Zira iki kavramdaki temel amaç, insanın hayatındaki herhangi bir işe karşı güzel ve yakışan bir şekilde tepki ve davranışta bulunmaktır.

¹⁵¹ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 529; el-Askerî, a.g.e., s. 294; Soyalan, a.g.e., s. 342.

¹⁵² el-Askerî, a.g.e., s. 294; Ömer Nasûhi Bilmen, (v.1971), *Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul: Merve Yayın ve Dağıtım, t.y., s. 509.

¹⁵³ en-Nûh, 71/13.

¹⁵⁴ Süleyman Ateş, “Hilm”, *Kur’ân Ansiklopedisi*, İstanbul: KURAM, t.y., C. VIII, s. 378.

¹⁵⁵ el-Askerî, a.g.e., ss. 294-296.

2- Hilmin Zıddı Olan Kavramlar

Yüce Allah bir konuyu anlatırken çift yönlü olarak tanıtır. İyi/kötü, doğru/yanlış, güzel/çirkin gibi.¹⁵⁶ Zira eşya karşıtı ile belirlenmektedir. Bu nedenle hilm kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için zıddının da bilinmesi gerekmektedir. Dil bilimciler ve müfessirler de kavramları eş ve zıt anlamı ile birlikte açıklamaktadırlar. Hatta bazı kavramlar sadece zıtları üzerinden tanımlanmaktadır. Hilm kavramının zıt anlamlıları, (جهل) Cehl (Bilgisizlik / Saldırganlık), (غضب) Gazap (kızgınlık, öfke), (سفه) Sefeh (akılsızlık)'tir.

a- (جهل) Cehl

Cehl kavramı, Arapça bir kelime olup ل، ه، ج harflerinden oluşmaktadır. Sözlüklere bakıldığında (علم) ilim 'bilmek' kelimesinin zıddı olarak, 'bilgisizlik' anlamını ifade etmektedir.¹⁵⁷ Bir şeyi bilmediğinde جهل الشيء şeklinde kullanım yaygındır; 'o bunu bilmiyor' anlamı هو يجهل ذلك tabiri ile ifade edilmektedir.¹⁵⁸ İslâm öncesi erken dönemlerdeki bazı şiirlerde cehl kelimesi, ilmin zıddı "bilgisizlik, aptallık, ahmaklık" gibi zihinsel gelişmemişliği ifade etmektedir. Bu anlamıyla geçtiği bir beyit şöyledir:

فان عرفتم سبيل الرشده فانطلقوا وان جهلتم سبيل الرشده فاتوني

'Doğru yaşayışın ne olduğunu biliyorsanız devam edin o yolda.

*Ama bilmiyorsanız yolun doğrusunu, sorun onu bana.'*¹⁵⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de 'belirli bir konuda bilgi sahibi olmama,' anlamında cehl; iki yerde karşımıza çıkmaktadır. Bakara Sûresi'ndeki âyette¹⁶⁰ 'gerçekte yoksul ve ihtiyaç sahibi olduğu halde iffetinden dolayı ihtiyaçlarını gizleyen kimselerin bu durumlarını bilmeyen' manasında ve Hucurat Sûresi'nde¹⁶¹ 'fasık bir şahsın getirdiği asılsız haberi doğru sanma, yalan olduğunu bilmeme' anlamında kullanılmıştır.

¹⁵⁶ Remzi Kaya, *Kur'ân'da Dostluk İlişkileri*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000, s.17.

¹⁵⁷ el-Cevherî, a.g.e., C. IV, s. 1663.

¹⁵⁸ İbn Manzûr, a.g.e., C. II, s. 402.

¹⁵⁹ ed-Dabbî, Mufaddal İbn Muhammed, (v.178/794), *el-Mufaddaliyyât*, y.y.: Dâru'l-Erkam, t.y., s. 161.

¹⁶⁰ Bkz. el-Bakara, 2/273.

¹⁶¹ el-Hucurât, 49/6.

Câhiliye kelimesi, cehl kökünden türemiş mastardır ve gerek Kur’ân-ı Kerîm’de gerekse hadislerde, Arapların İslâm’dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını ifade etmek için kullanılmaktadır. İslâm’dan önceki döneme de buna izafeyle ‘câhiliye çağı’ denilmektedir.¹⁶²

Daha sonraları cehl kökünden türeyen cehâlet kelimesinin, ‘bozgunculuk, serkeşlik’ anlamlarında ahlâk terimi¹⁶³, ‘bir râvinin bilinmediğini’ ifade eden hadis terimi¹⁶⁴, ‘dînî hükümleri bilmeme’ manasında bir fıkıh terimi¹⁶⁵ olarak kavramsallaştığı bilgisine ulaşılmaktadır.

Câhiliye çağına ait şiiirlerde cehl kökünden türetilen kelimeler, çoğunlukla hilm (ağırbaşlılık, yumuşak huyluluk) ile beraber kullanılmaktadır. Bu devrin şiiirlerinde, kelimenin, sinirli, densiz ve sabırsız bir mizacı tasvir etmek üzere kullanılmış olduğu görülmektedir. Bu da o devir insanının baskın karakterini ifade etmektedir.¹⁶⁶ Câhiliye arabında bu duyguların ne kadar etken olduğuna dair şiiirlerde geniş bir döküman mevcuttur. ‘Kibir, övünme, öfke, saldırganlık, küstahlık’ anlamında ahlâkî bir kavram olarak geçtiği beyitlerden biri şöyledir:

اني شكرت لظالمي ظلمي   و غفرت ذاك له علي علمي
ورأيت أسدي الي يدا   لما أبان بجهله حلمي

‘Bana zulmetmesinden dolayı teşekkür ediyorum şu benim zalime.

Bana ne muamele ettiğini bilmeme rağmen onu affettim.

Ve onun bana yardımında bulunduğunu zannediyorum.

Küstahlığıyla benim hilmimi açığa çıkartarak.’¹⁶⁷

Meşhur şair Amr b. Külsûm’e ait şu beyitte de cehl kökünden kelimeler kullanılmakta, ‘şiddet ve saldırganlık’ anlamlarında bir erdem sayılmaktadır:

¹⁶² Mustafa Fayda, “Câhiliye”, *DİA*, XLIV, İstanbul: İSAM, 1993, C. VII, s. 17.

¹⁶³ Mustafa Çağrııcı, “Cehâlet”, *DİA*, XLIV, İstanbul: İSAM, 1993, C. VII, s. 218.

¹⁶⁴ İsmail L. Çakan, “Cehâlet”, *DİA*, XLIV, İstanbul: İSAM, 1993, C. VII, s. 219.

¹⁶⁵ İbrahim Kâfi Dönmez, “Cehâlet”, *DİA*, XLIV, İstanbul: İSAM, 1993, C. VII, ss. 219-222.

¹⁶⁶ Izutsu, Toshihiko, *Kur’ân’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yayınları, 1991, s. 52.

¹⁶⁷ İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, (v.328/940), *el-İkdü'l-Ferîd*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983, C. II, s. 143.

‘Hele biri kalkıp da bize karşı câhillik etmeyiversin,

O zaman biz câhillikte bütün câhillerden üstün çıkarız.’¹⁶⁸

Ka’b b. Züheyr, akıllı kimselerin zekice karşılık vermelerinden, saldırgan karakterde olanların da dengesiz ve ölçüsüz saldırılarından korunmak için tedbirli davranmanın lüzumu hakkında oğluna şöyle nasihatta bulunmaktadır:

إذا انت لم تقصر عن الجهل والخنا

أصبحت حليماً أو أصابك جاهل

‘Küstahlıktan (cehl) ve çirkin sözden uzak durmazsan;

Ya bir halîme çatarsın ya da bir câhil senin icabına bakar.’¹⁶⁹

İslâm ise ‘hoyratça duygularla coşan öfke ve saldırganlık hali, zalimane davranış’ olarak özetlenebilecek olan bu yanlış ahlâk yapısını değiştirmeyi hedeflemiştir. Bu yapının temelindeki psikolojik unsurlar; kibir, şeref ve övünme tutkusudur. Kur’ân-ı Kerîm’de; câhiliye karakterinin en tipik temsilcilerinden ve Hz. Peygamber ve sahabenin kendisine taktığı Ebû Cehil (*cehlin babası, lideri*) lakabı ile bilinen şahsa işaret eden âyetlerde¹⁷⁰ onun, kibirden dolayı azgınlaşmasından, yine bazı kimselerin benzer hislerle kabirlere giderek ölüleriyle övünme yarışına girdiklerinden¹⁷¹ bahsedilmektedir.¹⁷² Fetih Sûresi 26. âyette, câhiliye insanındaki bu kibir ve öfke eğilimi için “hamiyyetü’l-câhiliyye”, bunun zıddı olarak Müslüman kimsedeki hilm hali için de “sekîne” tabiri geçmektedir.¹⁷³ Kısaca ahlâkî bir değişime, dönüşüme işaret edilmektedir.

er-Râgıb el-İsfahânî, cehl kavramını üç nokta üzerinde açıklamaktadır; Birincisi, cehl kavramının asıl anlamı da olan, insanların bilgiden yoksun olması, ikincisi; bir şeyde doğru olanın tersine inanmak, üçüncüsü ise bir şeye hak ettiğinden başka bir

¹⁶⁸ Yakup Bıyıkoglu, “Kur’an’da Câhiliye Kavramı”, *DEÜİFD*, S. 36, İzmir, (2012), s. 235.

¹⁶⁹ Çağrıçı, a.g.e., s. 100.

¹⁷⁰ el-Alâk, 96/6-7.

¹⁷¹ et-Tekâsür, 102/1-2.

¹⁷² Çağrıçı, a.g.e., s. 52.

¹⁷³ إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ ; el-Fetih, 48/26.

şekilde davranmaktır. Bunu uygularken doğru ya da hatalı bir inanca sahip olmak arasında fark yoktur.¹⁷⁴

Izutsu, cehl kavramının İslâm'dan sonraki dönemlerde kavramsallaşmasını semantik açıdan üç ana başlıkta izah etmektedir. İlki, insanın davranış şekliyle ilgili olanıdır: En ufak bir kızgınlık anında iradesini kaybederek öfkeye kapılarak sonunu düşünmeden hareket eden sabırsız kişinin davranışıdır. Hilm ise bu türden olan cehlin zıddıdır ve duygularını frenlemesini bilen, sabır ve teennî ile davranabilen kimsenin hareket şeklidir. Pasif bir özellik değil aksine kudreti mevcut olduğu halde bilerek kendine hâkim olma durumudur. İkincisi; cehlin birinci yönüne bağlıdır ve düşünce dünyasına yıkıcı etki yapmasıdır. Harekete geçen cehl, kişinin sabır ve teennî ile karar vermesine engel olmaktadır. Başka insanları idare eden kimselerin hilm vasfına sahip olmaları gerekmektedir. Üçüncü başlık ise cehlin bir şey bilmeme anlamıdır. Bu manada artık hilmin değil, ilmin zıddıdır. İlk zamanlarda bu anlam diğer ikisi kadar önemli değildir.¹⁷⁵

Cehl kelimesinin sıfat olarak kullanım şekli olan câhil, Türkçe sözlüklerde '*bilgisiz, okur-yazar olmayan, tecrübesiz, toy genç*'¹⁷⁶ anlamındadır.

Sonuç itibariyle cehl kavramının, '*bilmek*' anlamına gelen (علم) ilim kelimesinin karşıtı olarak '*bilgisizlik*' anlamına azda olsa kaynaklarda rastlansa da daha çok hilm (ağırbaşlık, yumuşak huyluluk) ile beraber ve birbirine zıt manada kullanıldığı görülmektedir.

b- (غضب) Gazap

Gazap kavramı, ب، ض، غ harflerinden oluşup، يغضب، غضب (gazabe-yagzibu) fiilinin masdarıdır. Sözlük açısından, '*sinirlenmek, öfke, kızgınlık, çok öfkeli bir şekilde cezalandırmak isteği, intikam alma arzusu*' gibi manalara gelmektedir.¹⁷⁷

er-Râgıb el-İsfahânî kelimeyle ilgili '*intikam almak isteğiyle kalp kanının sıçraması*' açıklamasını yapmakta¹⁷⁸, el-Cürçânî ise gazabı, '*göğsün rahatlaması için*

¹⁷⁴ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 143.

¹⁷⁵ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, ss. 193-203.

¹⁷⁶ Doğan, a.g.e., s. 175.

¹⁷⁷ İbn Manzûr, a.g.e., C. X, s. 78.

¹⁷⁸ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 361.

kalp kanının genişleyip sıçraması sırasında hasıl olan değişme' olarak açıklamaktadır.¹⁷⁹ Bu anlamıyla Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu bildirilmektedir:

اتقوا الغضب فانه جمرة توقد في قلب ابن ادم، الم تروا الي انتفاخ اوداجه وحمرة عينيه

“Öfkeden kaçınun; zira o, Ademoğlunun kalbinde yanan bir kordur. Şah damarlarının şiştiğini ve gözlerinin kızardığını görmez misiniz?”¹⁸⁰

Yüce Allah gazap ile sıfatlandırıldığında bu, diğer fiilî sıfatlarında olduğu gibi O'nun zâtî bir özelliği olmayıp, yaratılmışların tutumlarıyla ilgili bir durumun söz konusu olduğuna işaret etmektedir. Nitekim gerek Allah'ın özelliklerinin sayıldığı esmâ-i hüsnâ içinde gerekse de âyet ve hadislerde 'Gazap edici' bir ismin yer almaması bunu teyit etmektedir. Geçtiği yerlerde sadece mastar ve fiil olarak gelmektedir. Ama rahmet ve hilmi Allah (c.cc)'a isim olmuş, Yüce Yaratıcı kendisini öyle tanıtmıştır.¹⁸¹ Allah'ın başka nitelikleri nasıl insanın sıfatlarından farklı ise âyet ve hadislerde Allah'a izafe edilen gazabın da farklı manada olduğu görülmektedir. Allah'ın gazaplanması, 'kanın sıçraması ya da yüzün değişmesi' olmamakla birlikte, 'emir ve nehiy mevzusunda belirlenen çizgiyi aşanların cezalandırılması, rahmetinden uzaklaştırılması yani kulları arasında haksızlıklarından dolayı suç işleyenleri cezalandırması' manalarında kullanılmaktadır.¹⁸² Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmaktadır:

بِنَسَمَا أَشْتَرُوا بِهٖ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَعَثْنَا أَنْ نُنَزِّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ فَبَاءُوا بِغَضَبٍ عَلَىٰ غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ

“Karşılığında nefislerini sattıkları şeyi kıskançlıkları sebebiyle Allah'ın, kullarından dilediğine lütfuyla indirdiği vahyi inkâr etmeleri ne kötüdür! Bu yüzden gazap üstüne gazaba uğradılar. İnkâr edenlere alçaltıcı bir azap vardır.”¹⁸³

Yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü gibi gazap mana ve kullanılış açısından hilmin karşıtlarından biridir. Hilmi 'yumuşak huyluluk, öfke anında nefisini tutmak ve ağırbaşlı (vakûr) olmak, sabır göstermek, gücü yetmesine rağmen verilecek cezadan

¹⁷⁹ el-Cürcânî, a.g.e., s. 140.

¹⁸⁰ Mübarekfûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm, *Tuhfetü'l-Ahvezî bi Şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, y.y.: Dâru'l-Fikr, t.y., C. IX, s. 43; İbn Hanbel, C. III, s. 19.

¹⁸¹ İlyas Üzümlü, "Gazap", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 1996, C. XIII, ss. 434-435.

¹⁸² er-Râğıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 362.

¹⁸³ el-Bakara, 2/90.

kaçınmak’ anlamlarında kullanılmaktadır. Gazap ise ‘*intikam almak isteğiyle kalp kanının sıçraması*’ anlamını taşımaktadır.

c- (سفه) *Sefeh*

Arapça kökenli *sefeh* kelimesi, س، ف، ه harflerinin biraraya gelmesiyle oluşmakta ve السفاهة، السفاه، السفه، السفاهة şekillerinde gelmektedir ve ‘*bir şeyin hafifliği ve hareketini*’ ifade edebilmek için kullanılmaktadır. ‘*Beden hafifliğini*’ anlatmak üzere de aynı kelime tercih edilmektedir. زمام سفیه (zimâmün sefhün) denildiğinde ‘*oldukça çok sallanan ipler*’ anlamına gelmektedir.¹⁸⁴

Terim açısından ‘*insana arız olan ve onu şer’in ve aklın gereğine aykırı davranmaya sevkeden düşüncesizlik*’ şeklinde tarif edilmektedir.¹⁸⁵ Kelimenin hilmin tam zıddı olduğu ve bunun en yakın anlamının cehl kavramı sayıldığı da söylenmektedir.¹⁸⁶ el-İsfahânî, sefeh kavramının, ‘*akıl noksanlığından dolayı kişinin hafifliği ve din-dünya işlerinde bu türden hareketi*’ hususunda kullanıldığını söylemektedir.¹⁸⁷ Bu bağlamda Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyrulmaktadır:

وَمَنْ يَرَّعْبُ عَن مِّلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَن سَفِهَ نَفْسَهُ

“*Kendini bilmeyenden başka İbrâhim’in dininden kim yüz çevirir.*”¹⁸⁸

Uhrevî ve dînî işler konusunda sefeh örnekleri Kur’ân-ı Kerîm’de açıklanmaktadır.¹⁸⁹ Sefeh kelimesinin cem’i سفهاء (süfehâ’u) ve سفاه (sifâhu) şeklinde gelip ‘*cuhhâl الجهال cahiller/ bilgisizler/ beyinsizler*’ anlamındadır. Kelimenin müennesi سفیهة (sefhîhetü) olup, cemi’ ise، سفاه، سفاهة، سفاهات، سفاهات şeklinde gelmektedir.¹⁹⁰ Bu şekliyle Bakara Sûresi’nde şöyle geçmektedir:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ ءَامِنُوا كَمَا ءَامَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا ءَامَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِن لَّا يَعْلَمُونَ

¹⁸⁴ İbn Manzûr, a.g.e., C. VI, s. 287; er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 234.

¹⁸⁵ Yunus Apaydın, “Hacir”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 1996, XIV 515.

¹⁸⁶ İbn Manzûr, a.g.e., C. VI, s. 287.

¹⁸⁷ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 234.

¹⁸⁸ el-Bakara, 2/130.

¹⁸⁹ Bkz., Dünyevî sefehe örnek en-Nisâ, 4/5; Uhrevî sefehe örnek el-Cin, 72/4.

¹⁹⁰ İbn Manzûr, a.g.e., C. VI, s. 288.

“Onlara; ‘İnsanların inandıkları gibi siz de inanın’ denildiğinde ise, ‘Biz de akılsızlar gibi iman mı edelim?’ derler. İyi bilin ki asıl akılsızlar kendileridir, fakat bilmezler.”¹⁹¹

Sefeh kavramının ahlâkî bağlamda hilmin zıddı olarak kullanıldığını gösteren pek çok örnek vardır. Bir kimsede hilm erdeminin ortaya çıkabilmesi (yani onun halîm olduğunun anlaşılabilmesi) için sefih (kaba, rezil, küstah ve aptal) kimselerle karşılaşması gerektiğini anlatan;

لا حلم لمن لا سفيه له

‘Sefihi olmayanın hilmi de olmaz.’¹⁹² manasındaki özdeyiş iki kavram arasındaki zıtlığa güzel bir örnek teşkil etmektedir. Benzer anlamdaki başka bir sözde ise şöyle geçmektedir:

اني والله اعفو عن سفيهم

واحلام عن جاهلهم

‘Allah’a yemin olsun ki onlar arasında kendini bilmez (sefih) olanı affederim; câhile karşı da hilm gösteririm.’¹⁹³

Yukarıda ifade edilen anlamlarda da görüldüğü gibi sefeh kavramı hilmin zıddı olarak kullanılmaktadır.

Çalışmamızın bu bölümüne şu bilgiyi de eklemek gerekmektedir. el-İsfahânî’ye göre hilmin en uygun karşıtı ‘öfke ve nefretle saldırmak’ anlamındaki tezemmür’ dür.¹⁹⁴ Fakat tezemmür, gayz (öfke, kızgınlık), suhf (zayıflık) hilmin zıddı olsa da cehl, gazap ve sefehin aksine yaygınlık kazandıkları söylenememektedir.

¹⁹¹ el-Bakara, 2/13.

¹⁹² Çağrı, a.g.e., s. 109.

¹⁹³ Çağrı, a.g.e., s. 110.

¹⁹⁴ Çağrı, “Hilim”, C. XVIII, s. 33.

C. ARAP ŞİİRİ VE DİĞER İSLÂMÎ İLİMLER'DE HİLM KAVRAMI

1- Arap Şiiri'nde Hilm

Dil, milletin kültürünü yansıtan bir aynadır.¹⁹⁵ Akmakta olan bir nehrin geçtiği yerlerin toprağından aldığı mineralleri taşıması gibi onu aksettirir.¹⁹⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de müşriklerin, vahyin aşkın ve ilahî kelâm olduğu inancının yayılmasını engellemek maksadıyla Hz. Peygamber'i "şair" diye vasıflandırdıklarına dair âyetlerin¹⁹⁷ mevcut oluşu onların kültüründe şairin ve şiirin önemli bir yerinin ve tesirinin olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca câhiliye şiirinin özellikle Kur'ân'ın doğru anlaşılması için şahit olarak kullanılmasının fayda ve lüzumuna dair de bilgiler nakledilmektedir. 'Şiir, arabın dîvanıdır'¹⁹⁸ ifadesi pek çok eserde yer almaktadır. Bu ifade câhiliye şiirinin Arap kültür tarihinin anlaşılması hususunda kıymetli bir referans kaynağı olduğuna işaret etmektedir.¹⁹⁹

Mevcut Arapça edebî kaynaklara bakıldığında hilm kavramının İslâm'dan sonra kullanıldığı anlamı ile aynı manada kullanıldığı görülmektedir. İzutsu, hilm kavramının, cehl kavramının zıddı olduğunu ve Arap toplumunda, İslâmiyet gelmeden önceki zamanlara ait olan şiirlerde muhakkak cehl kavramıyla birlikte yer aldığını söylemektedir.²⁰⁰ Cehl, en ufak bir öfke esnasında kontrolünü kaybeden, kızgınlığa kapılıp, varacağı son noktayı düşünmeden körü körüne atılan delikanlının, sabırsız kişinin sorumsuz tavrıdır. Hilm ise, cehl patlamasının taşkınlığını engelleyebilen insanın ahlâkıdır.²⁰¹ Hilm-cehl zıtlığına şu beyti örnek vermek mümkündür:

ودهم تصاديبها الولائد جلة

إذا جهلت أجوافها لم تحلم

'Cariyelerimizin avladığı (yani servis yaptığı) büyük kazanlar,

¹⁹⁵ Ali Galip Zengin, *Tefsirde Semantik Metot*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002, s. 26.

¹⁹⁶ Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1993, s. 140.

¹⁹⁷ İlgili âyetler için bkz. el-Enbiyâ, 21/5; el-Yâsin, 36/69; el-Hâkka, 69/41.

¹⁹⁸ "الشعر ديوان العرب"

¹⁹⁹ Çağrıçı, a.g.e., ss. 18-20.

²⁰⁰ İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 193.

²⁰¹ Ateş, a.g.e., C. VIII, ss. 375-376.

*bir kere câhil oldu mu (kaynamaya başladı mı) bir daha halîm olmaz.*²⁰²

Şair, yemek kazanlarının sürekli kaynamasıyla yemeğin devamlı pişirildiğini anlatmaktadır ki bu, zenginlik ve konukseverliğin zirvede olduğunun simgesidir. Kazanlar insana benzetilmek ve insana ait önemli ve değerli iki nitelik (cehl ve hilm) onlara verilmek suretiyle beyte olağanüstü bir etki kazandırılmıştır. Çünkü ateşin üzerinde kaynayan siyah kazan istiâresi, güzel ve özlü bir şekilde cehl ve zıddı olan hilm kavramını izah etmektedir.²⁰³

Hilm-cehl ikilisinin beraber kullanımına başka bir örnek şu beyittir:

'Hilme ihtiyacım olsa da şüphesiz ki ben,

Bazı hallerde cehle daha çok ihtiyaç duyarım.

Hilm için (kullanacağım zaman), hilm gemi takılmış bir atım var.

Ama cehl için (kullanacağım vakit), cehl eğeri vurulmuş bir atım daha var.

Düzgün davranmamı isteyeneye karşı düzeltici bir yapıdayım ben.

*Ama yıkıcılığı denemeye kalkışana da yıkıcı yanımı gösteririm.'*²⁰⁴

Hilm, 'kalbe hâkim olan, tefekkür dengesini bozan, doğruyu yanlıştan ayırt edemez hale getirip, şaşkına çeviren bir aşka yenilmiş bulunmak' anlamındaki asbu اصب kelimesinin zıddı olduğu da görülmektedir. Buna göre sabâ kelimesinin cehlın başka bir adı olduğunu söylenebilir.²⁰⁵ Nitekim Arap şiirinde, sabâ ile hilm arasındaki kavramsal ilgi şöyle geçmektedir:

ذكر الرباب وذكرها سقم

فصبا وليس لمن صباحلم

'Birden rabâbı hatırladı ve onu hatırlaması bir hastalıktır.

²⁰² eş-Şeybânî, Hatîb Tebrîzî Ebû Zekerîyyâ b. Alî b. Muhammed, *Şerhu Divânî'l-Hamâsiyeti li Ebi Temmâm*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000, C. II, s. 130.

²⁰³ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 194.

²⁰⁴ el-Câhîz, *el-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hûlân*, thk. M. M. el-Hûlî, Kahire: y.y., 1972, s. 257.

²⁰⁵ Ateş, a.g.e., C. VIII, s. 377.

*Ve derin bir aşka düştü, insan bir kere de aşka düştü mü artık onun hilm kalma.*²⁰⁶

Beyit, câhil ya da halîm olan insanların nasıl davrandıkları hususunda genel bir tablo ve fikir vermektedir. Görüldüğü üzere cehl en ufak bir öfkede ılımlığını yitirip, kendine hâkim olamayan sabırsız insana mahsus olan bir davranıştır. Bu durumda chehlin bilgisizlik kavramı ile bir münasebeti olmadığı fark edilmektedir. Hilm ise kızgınlık karşısında sükûnetini koruyup, kendine hâkim olabilen sakin insana özgü bir hareket tarzıdır.²⁰⁷

Hilm, güç yettiği halde kendine hâkim olan kimsenin vasfıdır. Buna göre, kudretin olmadığı yerde hilm de yoktur. Yaratılış açısından zayıf ve güçsüz olan bir kimseye, öfkelenildiği esnada ne kadar sabırlı ve sakin davranırsa davranırsın halîm denmez. Dolayısıyla halîm o kimsedir ki arzu ettiği her şeyi yapabilecek gücü olduğu halde kendine hâkim olandır. Şair Sâlim İbn Vâbisa, kendisine karşı olanların söz ve davranışlarına karşı kızgınlığını dizginlemek için nasıl sürekli çaba gösterdiğini ve bunda her zaman muvaffak olduğunu ayrıntılı bir şekilde izah ettiği bir şiirinde şöyle söylemektedir:

ان من الحلم ذلا انت عارفه
والحلم عن قدرة فضل من الكرم

*‘Şüphesiz, bilerek alçak gönüllülük yapman hilm gereğidir. Kudret var iken hilm, ruhun şerefinden meydana gelen bir fazilettir.*²⁰⁸

Görüldüğü üzere hilm, bir bireyin kendi üstünlük ve gücünü bilerek yaptığı muameledir. Hilmin varlığını açığa vurması ancak “*tarz ve hareket soyluluğu*”nu ifade eden vakâr ile mümkündür. Vakâru’l-hilm deyiminin kullanıldığı bir şiir şöyledir:

عليهم وقار الحلم كانما وليدهم من اجل هيئته كهل
اذا استهجلوا لم يعزب الحلم عنهم و ان آثروا ان يججلوا عظم الجهال

²⁰⁶ ed-Dabbî, a.g.e., s. 150.

²⁰⁷ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 125.

²⁰⁸ eş-Şeybânî, a.g.e., C. II, s. 362.

‘Hepsinin üzerinde öyle bir hilm vakârı var ki,

Çocukları bile, heybetinden dolayı olgun insan (gibi) dir.

Benden sefihlik gitti, yerine hilm geldi; zira

Gençliğimin yurduna ihtiyarlık kondu.’²⁰⁹

Hilm’in başka bir yönü, onun insanın entellektüel kapsama gücü üzerindeki etkisi ile ilgilidir. Genel olarak bu etki yalnız olumsuz yönde olmaktadır. Cehl ne durumda olursa olsun, hilm, sabırlı ve acil olmadan karar verebilmek için yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla cehl, akılı tamamen yok etmese de onu çok zayıflatır; ancak akıl hilm ile birlikte hareket ederse normal görevini yapabilir.²¹⁰

Hilmin idarecilerin en önemli ve temel niteliği olduğuna dair şiirler de kaynaklarda görülmektedir.²¹¹ Bir beyitte bu husus şöyle anlatılmaktadır:

إذا شئت يوما ان تسود عشيرة
فبا لِحلم سد لا بالتسرع و الشتم
وللحلم خير فاعلمن مغبة
من الجهل الا ان تشمس من ظلم

‘Eğer bir gün bir kabileyi yönetmek arzu edersen kabalıkla, dövüp severek değil, hilm ile yönet. Zira, bil ki hilm, cehlden daha güzel netice verir. Ancak sana karşı haksızlık ve düşmanlık yapılırsa başka.’²¹²

Câhiliye şairleri hilmin yüce bir erdem olduğunda ittifak etmektedirler. Bunu gösteren çok örnek bulunmaktadır. Bu dönemde hilm olmadan, saldırgan ve saygısızca davranmanın insanların başlarının belaya girmesine neden olacağı bilinmektedir. Böyle bir duruma düşmekten kaygılanan Hârisî kabilesinden bir kızın seslenişi şöyledir:

أريد كرام الناس أو أتبتل
فلا تأمروني بالتزوج انني
يريح عليه حمله حين يجهل
أريد فتني لا يملأ الهول صدره

‘Benden izdivaç etmemi istemeyin; zira ben,

²⁰⁹ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 197.

²¹⁰ Ateş, a.g.e., C. VIII, s. 381.

²¹¹ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 199.

²¹² eş-Şeybânî, a.g.e., C. I, s. 140.

Ya insanların en iyisiyle izdivaç etmek ya da bekâr kalmak arzu ediyorum.

Bir genç adam istiyorum; İçinde korku olmayan,

*Kızgınlık (cehl) ortaya çıktığında sükûnet (hilm) kendisini sakinleştiren.*²¹³

Câhiliye şiiri incelendiğinde kabile savaşlarının sürekli yaşandığı, zulüm ve ihanetlerin kol gezdiği bir şiddet ortamında hayata tutunabilme ve sahip olduklarını -aile ve malarını- muhafaza edebilme kaygılarının insanları kuşattığı görülmektedir. Bu sebeple arapların hilmden ziyade cehle ihtiyaç duyduklarının görüldüğü söylenmektedir.²¹⁴

Arabistan'da özellikle Kureyş kabilesinin hilminin çok yaygın olduğu, Mekkelilerin bu eski Arap âdetini politik bir hedef içine sokacak ve onu siyâsî alanda kullanacak kadar akıllı olduklarını göstermektedir. Mekkeliler bu politik yeteneği ticaret ve iş alanında da kullanmışlardır. Hz. Peygamber ile ilgili bilgiler de O'nun gerçekten devlet adamlığında zirve olduğunu ve aynı anda son derece halîm olduğunu göstermektedir. Ama Onun, bu vasfını kendi toplumunu oluşturmada kullandığı söylenmektedir.²¹⁵ Prof. M. M. Watt, Kureyşlilerin bu politik hedefe, idare tekniğine yönelik hilminin, Mekkelilerin ticarî girişimlerinin ve başarılarının esası olduğunu söylemektedir.²¹⁶ Araplar birini methettiklerinde '*yılandan daha akıllı*' anlamında olan *احلم من حية* tabirini kullanırlardı.²¹⁷

Hilmin bu semantik yapısı, hilmin '*akıl*' manasını kazandığını göstermektedir. Çünkü akıl, yalnız sakin olduğumuz esnada, aklî dengemizi koruduğumuz müddetçe doğru bir şekilde çalışabilmektedir. Buna göre hilm, zekâ ve aklın esası, aklı doğru çalıştırmaya ve uygun karar vermeye yönlendiren hâli sayılabilmektedir. Bu anlamda şiirde kullanılışı şöyledir:

حارث بن كعب الا^{احلام} تزجركم عني وانتم من الجوف الجماهير

لا بأس بالقوم من طول ومن عظم جسم البغال و^{احلام} العصافير

²¹³ el-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, Beyrut: Dâru Abdüsselâm M. Hârûn, 1424/2003, C. VIII, s. 98.

²¹⁴ Çağrıçı, a.g.e., s. 100.

²¹⁵ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 200.

²¹⁶ William Montgomery Watt, (v.2006), *Muhammed at Mecca*, Oxford: y.y., 1980, ss. 10-11.

²¹⁷ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî, (v.276/889), '*Uyûnu'l-Ahbâr*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y., C. II, s. 84.

‘Ey Hâris oğulları, sizin akıllarınız, sizi bana saldırmaktan (beni yermekten) menetmiyor mu? (Ama böyle bir şey sizden beklenemez). Zira siz, içi boş, vücudu iri, fakat aklı kısa insanlarsınız. Zaten bir kavmin öyle uzun ve iri olmasından bir şey çıkmaz. (Zira onlar) Katır yapılı ve kuş beyinli kimselerdir.’²¹⁸ Yine Ka’b b. Zühayr, akıllı kimselerin zekice karşılık vermelerinden, vahşî huyluların ölçsüzce saldırılarından korunmak için tedbirli hareket etmek gerektiği konusunda oğluna şöyle uyarıda bulunmaktadır:

إذا انت لم تقصر عن الجهل والحنأ

اصبت حليما او اصابك جاهل

‘Küstahlıktan ve çirkin laftan uzak durmazsan

Ya bir halîme çatarsın ya da bir câhil senin icabına bakar.’²¹⁹

Beyitte halîm ‘akıllı, cahile karşı sonuçta kendisini galip getirecek tavrın ne olduğunu düşünüp taşınarak mukabelede bulunan kimse’ manasını ifade etmektedir.²²⁰

Câhiliye şairi Kays b. Âsım el-Mînkârî’ye “Hilm nedir?” diye sorulduğunda:

قال: ان تصل من قطعك’ وتعطي من حرمك، وتعفو عمن ظلمك.

‘Senden uzaklaşana senin yetişmen, seni yoksun bırakana senin vermen ve sana baskı yapanı affetmendir’ cevabını vermiştir.²²¹ Mahmûd el-Verrâk’ın mısraları ise şöyledir:

اني شكرت لظالمي ظلمي و غفرت ذاك له علي علمي

ورأيتہ أسدي الي يدا لما أبان بجهله حلمي

‘Bana zulmetmesinden dolayı teşekkür ediyorum şu benim zalime.

Bana ne muamele ettiğini bilmeme rağmen onu affettim.

Ve onun bana yardımda bulunduğunu zannediyorum.

²¹⁸ Ateş, a.g.e., C. VIII, s. 384.

²¹⁹ İbn Kuteybe, a.g.e., C. I, s. 335.

²²⁰ Çağrııcı, a.g.e., s. 100.

²²¹ İbn Abdırabbih, a.g.e., C. II, s. 167.

*Küstahlığıyla benim hilmimi açığa çıkartarak.*²²²

Câhiliye şairi Meymûn bin Kays, methettiği bir kabilenin iki önemli niteliğini şöyle dile getirir:

فأما إذا جلسوا بالعشي فاحلام عاد و ایدی هضم

‘Geceleyin birlikte oturdukları vakit,

*Âd’ın akıllıları ve Hudum’un güçlülere (gibi) olurlar.*²²³

Hilm kavramının Arap edebiyatında, İslâm’dan önceki câhiliye dönemi araplarının en karakteristik özelliği olan cehl kavramı ile beraber kullanıldığı ve birbirinin zıddı olduğu görülmektedir. Buna göre Kureş’in dikbaşlı olanları yönetme becerisi dikkate alınarak hilm ‘*politik zekâ*’ ya da ‘*siyasî akıl*’ şeklinde kullanılmaktadır. Bu anlamda da çok şiir ve deyimler bulunmaktadır.

2- Hadis-i Şerifler’de Hilm

Hiz. Muhammed’in söz, fiil ve takrirlerin sözlü ya da yazılı bir şekilde anlatımı demek olan hadis, başta din olmak üzere, bilgi, kültür ve medeniyetin temel kaynaklarından birisini oluşturmaktadır. Peygamber (s.a.v.)’in hadisleri sahâbe-tâbiûn devrinde genellikle şifâhî olarak *rivâyet*, hicri I. asrın ortalarından başlayarak *kitâbet*, I. asrın sonları ile II. asrın başlarından itibaren *tedvîn*, II. asrın yarısından sonra *tasnîf* edilmeye başlanmak suretiyle yazılı olarak edebiyata geçmektedir. III. asırda ise en güzel tertîp ve tasnîfle birçok hadis mecmuaları ortaya çıkmaktadır.

Hiz. Peygamber’in hadîslerine bakıldığında hilm kelimesinin hem zihnî –*akıl*-, hem de ahlâkî –*ağır başlılık, yumuşaklık*- anlamı ile geçtiği görülmektedir.²²⁴ Kur’ân-ı Kerîm’de Hiz. Muhammed’in tavır ve davranışlarında yumuşak bir yaklaşım içinde olduğu²²⁵ vurgusu vardır. Bu hususa örnek olacak bir âyette şöyle buyrulmaktadır:

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ

²²² İbn Abdirabbih, a.g.e., C. II, s. 143.

²²³ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 154.

²²⁴ Arent Jan Wensinck, (v.1939), *el-Mu’cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Hadisi’n-Nebevî*, I-VIII, Hollanda Krallığı: E. J. Brill Yayınları, 1988, C. IV, s. 126.

²²⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâ’iki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l- Ekâvîl fi Vücûhi’t-Te’vil*, I-IV, I. b., Riyad: Mektebetü’l-Ubeykan, 1418/1998, C. I, s. 647.

“Allah’ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi.”²²⁶

Hız. Peygamber’in bu yumuşak üslubu İslâm davetinin etkili olmasını sağlamış, insanların bu dini kabul etmeleri ve imanlarında sebat etmeleri kolaylaştırmıştır. Hız. Peygamber kaba davranışlardan uzak durur, her zaman şefkatli ve yufka yürekli davranırdı. Bütün bunlar hem peygamberliğinin gereği hem de liderliğinin sırrı idi.²²⁷ O (s.a.v.), müminlere karşı merhamet sahibi idi.²²⁸ İnsanları küçük düşürmek, azarlamak, kusurlarını yüzlerine vurmamak ve sert davranmaktan her zaman uzak dururdu. Hız. Peygamber hiçbir zaman şahsi meselelerden dolayı uğradığı zarar sebebiyle kimseyi incitmezdi, hırsla karşılık almak için intikam beslemezdi. Eğer Allah (c.c.)’a ait bir hak çiğnenmişse bunu da affetmezdi.²²⁹ Karşılıklı ilişkilerinde adaleti esas alarak, kin, nefret ve intikam duygularından uzak yaşamıştır. İnsanların yaratılışından getirdiği temel özelliklere saygı göstermek suretiyle gönüllerini kazanmış, yumuşak söz, tatlı dil ve iyilikle muâmelede bulunmuştur.²³⁰ Hız. Aişe’den gelen bir rivayette “Allah Resûlü (s.a.v.)’nün ahlâkı Kur’ân idi”²³¹ buyrulur. Hadis-i şerif Hız. Peygamber’in Kur’ân’ın edebiyatıyla edeplendiğine işaret etmektedir. Peygamber (s.a.v.) üstün zekâ ve anlayış sahibi, ilmi, ibadeti çok, cömert, yiğit, sabırlı, şefkatli, yufka kalpli, alçak gönüllü, âdil, öfkesini yenen, affedici, güzel giyinen, akrabalarını ziyaret eden ve benzeri bütün güzel vasıflara sahip idi.²³² Bundan ötürü kendisinin: “Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim”²³³ dediği nakledilmektedir.

Bütün hadis mecmualarında ve edebî-ahlâkî üsluptaki eserlerde Hız. Peygamber’in yumuşak ve ağırbaşlı olan sahabeleri övdüğü ve Cenâb-ı Hakk’ın bu

²²⁶ el-Âl-i İmrân, 2/159.

²²⁷ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988, C. V, s. 4302.

²²⁸ “لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ – “Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, mü’minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir”.

²²⁹ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, (v.1942), *Hak Dini Kur’ân Dili*, I-X, İstanbul: Azim Dağıtım, t.y., C. II, s. 451.

²³⁰ Remzi Kaya, *Kur’ân-ı Kerim’de Eğitimci Olarak Hız. Peygamber*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 2019, ss. 153-154.

²³¹ Müslim, “Müsâfirîn”, 139.

²³² İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn, (v.751/1350), *Medâricu’s-Sâlikîn*, çev. Ali Ataç v.d., İstanbul: İnsan Yayınları, II, 1990, C. II, s. 255.

²³³ İbn Hanbel, C. II, s. 381.

vasıflara sahip olanlardan razı olduğunu haber verdiği bilgisine yer verilmektedir. Bu konuya örnek olacak bir hadiste şöyle geçmektedir:

عن ابن عباس، عن النبي صلى الله عليه وسلم بهذا الحديث. نحو حديث شعبة. وقال: * انهاكم عما ينبذ في الدباء والنكير والحنتم والمزفة * وزاد ابن معاذ في حديث عن أبيه قال: وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم للأشج، أشج بن عبد القيس * ان فيك خصلتين يهبهما الله: الحلم والأناة. *

İbn-i Abbas'dan, O da Hz. Peygamber'den naklen Şu'be'nin hadisi gibi rivayet etmiştir ki: Resûlullah (s.a.v.) “Sizi dübba, nakir, hantem müzeffet’e ekşitilen hoşafdan yasaklıyorum” buyurmuş: İbn Muâz babasından nakledilen hadisinde şu cümleyi de ilave etmiştir ki: Resûlullah (s.a.v.) Eşec’e “*Muhakkak sende Allah’ın sevdiği iki huy bulunmaktadır. Bunlar da hilm ve teennîdir*” buyurmuştur.²³⁴

Abdü'l-kaysoğulları'ndan bir heyet İslam ile ilgili bilgi almak üzere Hz. Peygamber'in huzuruna gelir. Eşec devesinin yanında kalıp, eşyaları toplar, devesini bağlar ve en güzel eşyasını giydikten sonra Hz. Peygamber'in yanına gider. Hz. Peygamber kendisine ikram ve iltifatta bulunduğu anda, Eşec'in, “ey Allah'ın Resûlü! Muhakkak ki ben bir kişiden, dininden daha aziz bir şey istemedim. Biz kendi namımıza sana beyat ederiz. Sen de bizimle birlikte onları dine davet edecek birini gönderirsin. Artık bize tabi olan bizden olur. Tabi olmayanı da öldürürüz” sözleri üzerine, Hz. Peygamber de yeni müslüman olan birinde gördüğü hilm ve ihtiyatlı davranma vasıflarını beğendiğini apaçık bir şekilde ifade etmiş ve Allah Teâlâ'nın bu vasıfları sevdiğini söylemiştir. Müslim, bu hadis-i şerifte geçen hilmin, “akıl, vakâr ve sabır,” anlamlarına geldiği söylemektedir.²³⁵

İbn Mâce'nin Süneni'nde “hilm bâbı”na ayrı bir yer verildiği görülmektedir. İbn Mâce hilm ile ilgili dört hadis zikretmiştir ve bunlara Kitabu'z-Zühd'ün 18.bâbında yer vermektedir. Bu hadislerden ilki, öfkeyi yutmanın fazileti ile ilgilidir:

عن معاذ بن أنس، أن رسل الله صلى الله عليه وسلم قال:

"من كظم غيظا وهو قادر أن ينفذه، دعا الله علي رؤوس الخلائق يوم القيامة حتي يخيره في أي الحور شاء."

²³⁴ Buhârî, “Kitâbü'l-İman”, 26; Müslim, “Kitâbü'l-İman”, 25, 26; İbn Mâce, “Kitâbü'z-Zühd”, 3395, s. 367.

²³⁵ Ahmed, Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1973, C. I, s. 166.

Muâz bin Enes (r.a.)’den nakledildiğine göre, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Kim bir öfkeyi gereğini yapmaya gücü yetmesine rağmen yutarsa, Cenab-ı Hak kıyameti kopardığında o kimseyi bütün yaratıklara medh ile tanıtır ve meşhur eder. Nihayet onu huriler içinden istediğini almak mevzusunda serbest kılar.*”²³⁶

Görüldüğü üzere hadis-i şerif öfke kontrolünün önemine işaret etmektedir. Zira öfkeyi yutmak, her vakit kötülüğü yönlendiren nefsi yenmek anlamına gelmektedir. Asıl marifet ve üstünlük intikam almaya gücü yettiği halde ondan vazgeçip, öfkeyi yutmanın faziletini beklemektir.²³⁷

Diğer hadis daha önce zikrettiğimiz Eşec ile ilgili olan hadistir:

حدثنا أبو سعيد الخدري، قال: كنا جلوسا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال "أتتكم وفود عبد القيس" وما يري أحد فنا كذلك. اذ جاءوا فنزلوا. فاتوا رسوالله صلى الله عليه وسلم. وبقي الاشج العصري. فجاء بعد. فنزل منزلا. فأناخ راحلته، ووضع ثيابه جانبا. ثم جاء الي رسول الله صلى الله عليه وسلم. فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم "يا أشج، ان فيك لخصلتين يحبهماالله: الحلم التؤدة." قال يا رسول الله، أشئ جبلت عليه، أم شيء حدث لي؟ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "بل شيء جبلت عليه."

Ebü Saîd el-Hudrî (r.a.) şöyle der: Biz Allah’ın Resûlü’nün yanında oturuyorduk. Resûlullah (s.a.v.) bu esnada: *Size “Abdü’l-kays heyeti geldi. Halbuki içimizde hiçbiri geldiklerini görmedi –Hz. Muhammed, onların Medine’ye vardığını bilip mucize olarak söylemiştir.-”, Bir müddet sonra, Efendimiz (s.a.v.)’in yanına geldiler. Onlardan dışarda tek bir el-Eşecü’l-Asari kaldı. O devesini çökertti, temiz elbise giyip Resûlullah (s.a.v.)’in huzuruna vardı. Bu esnada Hz. Peygamber’in O’na: “Ya Eşec, Kuşkusuz sende Allah’ın sevdiği iki nitelik vardır: Hilm ve Enattır”, söylemesi üzerine Eşec: “Ey Allah’ın Resûlü! Bu hasletler yaratılışında mevcut olan bir şey mi yoksa sonradan meydana gelen niteliklerden mi?” diye sordu. Hz. Peygamber: “Hayır, yaratılışında mevcut olan bir şeydir” buyurdu.*²³⁸ Nevevî, bu hadis-i şerifin açıklamasında; ‘*Hilm akıllı davranmak, sabırlı olmak*’ demektir. Tu’edet ya da İbn Abbas’ın rivayetine göre Enât ise, ‘*acele ile davranmayıp teennî ile hareket etmek*’ demektir. Peygamber (s.a.v.)’in övgüsünün, grubun diğer üyelerinin hiç

²³⁶ İbn Mâce, “Kitâbü’z-Zühd”, 3394, s. 367.

²³⁷ Haydar Hatipoğlu, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1983, C. X, s. 459.

²³⁸ İbn Mâce, “Kitâbü’z-Zühd”, 3395, s. 367.

beklemeden, hızlı bir şekilde Hz. Peygamber'in yanına varmaları, Eşec'in ise acele etmeden devesini bağlaması, sonra üzerini değiştirip yanına girmesinden kaynaklanmaktadır."²³⁹ Bu konuda diğer hadis de İbn Abbas'tan rivayet edilendir.²⁴⁰

İbn Mâce'nin Süneni'nde, hilm hakkında son hadis de şöyledir: İbn Ömer (r.a.)'den rivayet edildiğine göre, Allah'ın Resûlü (s.a.v.)'nün şöyle buyurduğunu söylemiştir: *"Bir mü'min kulun surf Allah'ın rızasını kazanabilmek maksadıyla yuttuğu bir öfke yudumundan Allah huzurunda sevap açısından daha büyük bir yudum bulunmamaktadır."*²⁴¹ Hadis-i şerifte zikrolunan Allah'ın sevdiği kişi intikam almaya muktedir olduğu halde O'nun rızasını kazanmak için öfkesini tutan kimsedir.

Hadis kitaplarında, İslâm âlimlerince hilmin kapsamında gösterilen akıl, basiret, kararlılık, sabır, affetme, rıfk, öfkesine hâkim olma gibi zihnî ve ahlâkî erdemlere dair pek çok hadis bulunmaktadır.²⁴² Yumuşak huyluluk hakkında vârid olup da hilm yerine rıfk kelimesinin kullanıldığı hadislerden birisi şöyledir:

حدثنا يحيى بن يحنى...سمعت جرير بن عبدالله يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "من حرم الرفق حرم الخير. أو من يحرم الرفق يحرم الخير."

Yahyâ b. Yahyâ rivayet ettiğine göre...Cerir b. Abdillâh şöyle der: Resûlüllâh (s.a.v.) *"Bir kimse yumuşak davranmaktan mahrum kalırsa, hayırdan mahrum kalmış olur. Yahut bir kimse yumuşak muâmeleden mahrum olursa, hayırdan mahrum olur."* buyurmuştur.²⁴³ İbn Mâce bu hadisi Ebû Hureyre'den nakletmekte, hasen ve sahih olduğunu bildirmektedir.²⁴⁴

Hadis-i şerif yumuşak davranmanın faziletine, şiddet ve kötü davranışların ise hoş olmadığına işaret etmektedir. Yumuşaklıkla davranmayan, arkadaşlarıyla iyi geçinmeyen, mu'tedil bir şekilde muamele etmeyip sert ve kaba davranan kimsenin her çeşit hayırdan mahrum kalacağına bir delildir.²⁴⁵ Dolayısıyla dünyadaki hedeflere ulaşmak, istenilen şeyleri gerçeğe kavuşturmak ve çevrenin memnuniyet ve rızasını elde

²³⁹ en-Nevevî, Ebu Zekerriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref, (v.676/1277), *Şerhu Sahîhi Müslim*, Kahire: y.y., 1349, C. I, s. 190.

²⁴⁰ İbn Mâce, "Kitâbü'z-Zühd", 3396, s. 367.

²⁴¹ a.g.e., 3397, s. 368.

²⁴² Çağrıci, a.g.e., s. 117.

²⁴³ Müslim, "Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla", 76, 6492.

²⁴⁴ İbn Mâce, "Kitâbü'l-Edeb", 9, s. 300.

²⁴⁵ Muhsin Demirci, *Kur'an'da Toplumsal Düzen*, İstanbul: MÜFAV Yayınları, 2013, s. 111.

etmek, ahiret yurdunda ecir ve sevab kazanabilmek için yumuşaklıkla davranmak gerekmektedir.²⁴⁶

Hız. Peygamber'in eşi Aişe (r.a.)'den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Ey Aişe! Muhakkak Allah rıfk (nezaket ve yumuşaklık) sahibidir ve rıftan hoşlanır. Sertlik, kabalık ve nezaket dışı diğer davranışlara vermediği ecir rıfk sayesinde verir.*”²⁴⁷ buyurmuştur. Hadis-i şerifte, halka hem yumuşaklıkla hem de sertçe doğru yolu göstermek, hidayet yoluna davet etmek mümkün iken bunu yumuşaklıkla ifade eden kimsenin sertçe ifade edenden hayırlı olduğu ve bu iki yoldan ancak birisini takip etmeye müsait ise kişinin rıfk yolunu takip etmesinin gerektiğini bildirmektedir.²⁴⁸

Zikrolunan hadislerde, sakin, yavaşça ve yerine göre muamele edenlerin, yumuşak ve güzel bir şekilde davrananların, hayırlı insanlar olduğu vurgulanmaktadır. Hız. Peygamber'in, ashabının bu güzel özelliklere sahip olması dileğiyle yeri geldiğinde uyarılarda bulunduğu da görülmektedir. Bu konuda hadis kitaplarında şöyle bir rivayet geçmektedir:

Aişe (r.a.)'den rivayet edildiğine göre, O şöyle demiş: Yahudilerden bir grup Resûlullah (s.a.v.)'in huzuruna girmek için izin istediler ve: ‘*Essâmu aleyküm*’ dediler. Hız. Aişe de: *Bilakis sâim ve lânet sizin üzerinize olsun, diye karşılık vermişti. Bu sözü duyan Hız. Peygamber, Hız. Aişe'den sakin olmasını isteyerek, “Yüce Allah her işte yumuşaklığı (rıfkı) sever”* buyurmuştur.²⁴⁹ Bu rivayetler, Müslüman'ın bütün hal ve hareketlerinde kibar ve nazik olmasının gerekliliğini beyan etmektedir.²⁵⁰ Yine diğer bir rivayete göre Hız. Aişe'nin devesine yumuşak bir şekilde davranmadığını gören Hız. Muhammed: “*Ya Aişe! Ona yumuşak davran! Şüphesiz ki, yumuşak davranmak bulunduğu bir işte onu zinetler, güzelleştirir. Bir şeyden de alınrsa onu lekeler, çirkinleştirir.*”²⁵¹ buyurmuştur. Hız. Aişe özelinde yapılan bu uyarılar tüm insanlar için,

²⁴⁶ Hatipoğlu, a.g.e., C. X, s. 476.

²⁴⁷ عن عائشة، زوج النبي صلى الله عليه وسلم، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم . قال: *يا عائشة، ان الله رفيق يحب الرفق. ويعطي علي الرفق ما لا يعطي علي العنف. و ما لا يعطي علي ما سواه.* Müslim, “Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla”, 77, 6492.

²⁴⁸ Hatipoğlu, a.g.e., C. X, s. 476.

²⁴⁹ Müslim, “Kitâbü's-Selâm”, 10, 5764.

²⁵⁰ *Hadislerle İslâm*, ed. Mehmet Emin Özafşar v.d., İstanbul: DİB Yayınları, 2017, C. IV, s. 452.

²⁵¹ Müslim, “Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla”, 79, 6493.

canlılara muamelede nasıl hareket edilmesi gerektiği hususunda bizleri bilgilendirmektedir.

Bahsi geçen hadislerden Hz. Peygamberin, bilhassa öfke esnasında meydana gelen şiddetli hale karşı, dingin olmayı nasihat ettiği, şiddetli ve sert davranışın, bu tarz sözlerin, mizaç olarak insanın ahlâkını çirkinleştirdiğini belirterek, hilmin güzeliğini ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Peygamber (s.a.v.) öfke kontrolünü konu alan bir hadis-i şerifi şöyledir: Abdullah b. Mesûd (r.a.)’dan nakledildiğine göre, Resûlullah (s.a.v.): “*Aranızda rakûb diye kime dersiniz?*” diye sordu. Biz ‘*çocuğu doğmayan kimseye*’ cevabını verdik. “*Rakûb bu değildir. Lâkin rakûb çocuklarından hiçbirini kendinden önce ahiret yurduna göndermeyen kimsedir.*” buyurdu. “*Aranızda pehlivan diye kime dersiniz?*” diye sordu. Biz ‘*kendisini erkeklerin yenmediği kimseye*’ cevabını verdik. “*O, pehlivan değildir. Lâkin pehlivan öfkelendiği esnada kendini tutan kimsedir.*” buyurdu.²⁵² Hadisten hilm ehli olan kimsenin rıfk sahibi olup, öfkelendiği esnada insanlara ve diğer canlılara karşı kendini tutan, yumuşak davranan kişi olduğu anlaşılmaktadır.

Başka bir hadis kitabı olan Ebû Dâvud’un Süneni’nde de Hz. Muhammed’in güzel ahlâkını yansıtan davranışlarına yer verilmektedir. Hatalı olunan bir durumda bile karşısındakine nasıl muamele ettiğine örnek olacak bir hadis şöyledir: İbn Abdullah b. Ebî Talha’dan O da Enes (r.a.)’ten şöyle dediği rivayet edilmiştir: Allah’ın Resûlü ahlak açısından insanların en güzel idi. (Ben çocukluğumda kendisine hizmet ettiğim sırada) bir gün beni bir ihtiyaç için (bir yere) göndermişti. Ben de (o günkü çocukluğun verdiği sorumsuzlukla): Vallahi ben gitmem; dedim, oysa içimde Allah’ın Peygamberinin emrettiği işe gitmek niyeti vardı. Derken çıktım. Sokakta oynayan çocuklara tesadüf ettim (onlarla birlikte oyuna dalıp işimi unuttum. Bir süre sonra) bir de baktım ki; Allah’ın Resûlü (s.a.v.) arkamdan başımı tutmuş gülümseyip duruyor. (Bana) “*Ey Enescik, sana dediğim yere gitsen ya*” dedi. (Ben de): Evet Ya Rasulallah gidiyorum, dedim. Hz. Enes dedi ki: ‘Allah’a yemin olsun, ben kendisine yedi ya da dokuz yıl

²⁵² Buharî, “Kitâbü’l-Edeb”, 102; Müslim, “Kitâbü’l-Birr ve’s-Sıla”, 106, 6514.

hizmet ettim. Yaptığım bir işten dolayı – niye böyle yaptın- yapmadığım bir işten dolayı da –niye böyle yapmadın?- dediğini bilmiyorum.²⁵³

Hiz. Peygamber'in namazda imam olduğu esnada, arkasında kıyama duracak kişilerde aradığı şartları bildiren hadisinde ise *ulu'l-ahlâm* tabiri geçmektedir:

عن ابي مسعود قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يمسح مناكبنا في الصلاة ويقول: *استوا ولا تختلفوا. فتختلف قلوبكم. ليلني منكم أولو الأحلام النهي ثم الذين يلونهم.* قال ابو مسعود: فأنتم اليوم أشد اختلافًا.

İbn Mesûd'dan şöyle dediği nakledilmektedir: Allah'ın Resûlü (s.a.v.) namazda bizim omuzlarımıza dokunur ve: *“Doğrulun, karışık durmayın ki kalpleriniz de karmakarışık olmasın. Benim arkama akli başında olanlarınız, daha sonra derece itibariyle onlardan sonra gelenler, onların arkasına daha sonra gelenler dursun”* buyurmuştur. İbn Mesûd *‘Bugün en ziyade karışıklığı siz yapıyorsunuz’* demiş.²⁵⁴

Hadiste zikredilen *أولو الأحلام* -‘Ulu'l-Ahlâm’ ifadesi, akıl sahipleri anlamına gelmektedir. *النهي* ‘en-Nühâ’ da *‘akıllar’* demektir. Bu takdirde *ulu'l-ahlâm* ve *n-nühâ* tabirleri aynı manayı ifade etmiş olup, birbirleri üzerine atfedilmişlerdir. Diğer bir görüşe göre *ulu'l-ahlâm* tabirinden maksad *‘bulûğa erenler’*dir. Böylece *‘akıllı ve bulûğa erenler’* anlamına gelmektedir. Buna göre hadis-i şerif cemaatin en değerli ve akli başında olanlarının derece derece imama yakın kalmalarının gerekliliğini göstermektedir. Zira cemaat içinde en değerli olan kimseler en ziyade ikrama layıktır. Hiz. Ömer'in ön saflarda bir çocuk gördüğünde saftan çıkarıp arkaya yönlendirdiği nakledilmektedir. Bu hadis, ilim ve fazilet sahiplerinin yalnız namazda değil her yerde ön safta bulunmalarının sünnet olduğunu göstermektedir.²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, Hiz. Peygamber'in namazda imamın arkasında duracak kimselerde aradığı *أولو الأحلام* (Ulu'l-Ahlâm) vasfını *زُو الْأَبَابِ وَالْعُقُولِ* *zü'l-elbâb ve'l-ukûl* olarak izah etmiştir. Bunun ile cemaat dahilinde en ilimli (bilgili), yetişkin ve ibadet kültürüne sahip olan kimselere işaret etmek istemektedir.²⁵⁶

Dârimî'nin zikrettiği hadis-i şerif olduğu anlaşılan bir söz de şöyledir:

²⁵³ Ebû Dâvud, “Kitâbu'l-Edeb”, 35, s. 4773.

²⁵⁴ Müslim, “Kitâbu's-Salât”, 28, 122.

²⁵⁵ Davudoğlu, a.g.e., C. III, s. 194.

²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. I, s. 434.

عن كعب قال: اني الأجد نعت قوم يتعلمون لغير العمل، و اليتفقون لغير العبادة، و يطلبون الدنيا بعمل الآخرة. ويلبسون جلود الضأن. و قلوبهم أمر من الصبر، فبي يغترون، أو اياي يخادعون؟ فحلفت بي لأتحن لهم فتنه تترك الحلم فيها حيرانا.

Ka'b'dan gelen bir rivayete göre O şöyle demiştir: Şüphesiz ki ben eski din kitaplarında bir topluluğun niteliklerini şöyle buluyorum: “Onlar muamele etmeksizin öğrenmeye, ibadet yapmaksızın fakih olmaya gayret gösterirler. Ahiret ameline karşılık dünya hayatının peşine düşer, kalpleri sabır özsuyundan daha acı olduğu vakit koyun postuna bürünürler. Onlar, şu hâlde, benim merhametime mi aldaniyorlar yoksa beni aldatmaya mı çalışıyorlar? Ben zâtıma yemin ettim ki onlara kesinlikle, sabırlı-ağırbaşlı insanı bile şaşkın bırakacak bir imtihan hazırlayacağım!”²⁵⁷ Hadis-i şerifteki hilm, olayların ön planda görünmeyen sebebinin anlayıp, sükûneti koruma anlamındadır. Bunun bir tür basiretli davranma yeteneğini ihtiva ettiği söylenmektedir.²⁵⁸

Bu bahse dair son hadisimiz Hz. Peygamber'in güzel ahlâklı kimselerle cennetlikler arasında doğrudan bir bağ kurmasına dairdir: Abdullah İbn Mes'ûd'dan Resûlullah (s.a.v.) “*Size cehenneme girmeyecek kimseleri bildireyim mi? Cana yakın, uysal, yumuşak huylu (لين) ve kolay geçinilen herkes.*”²⁵⁹ buyurmaktadır.

Konu ile ilgili hadislerden anlaşıldığı üzere; hilm kavramı kaynaklarda hem zihnî –akıl-, hem de ahlâkî -ağır başlılık, yumuşaklık-²⁶⁰ anlamı ile geçmektedir.

3- İslâm Tarihi'nde Hilm

İslâm'dan önceki dönem ve Hz. Peygamber döneminde hilmin anlaşılması ve uygulanmasına dair verilen bilgilerden sonra bu başlıkta da İslâm Tarihi kaynaklarında hilm konusu anlatmaya çalışılacaktır. Bu alandaki kaynaklara bakıldığında hilm, genel itibariyle siyâsî alandaki idarecilerin vasfı olarak geçmektedir. Tarihçilerin naklettiklerine göre henüz İslâm'a kavuşmadan Ömer b. Hattâb ile karşılaşan biri, O'na öyle kızgın ve öfkeli nereye gittiğini sorulduğunda, Ömer (r.a.):

اريد محمدا هذا الصابى الذي فرق امر قريش وسفه أحلامها وعاب دينها وسب الهتنا فعقتله

²⁵⁷ ed-Dârimî, “el-İlmu: el-Haşyetu ve Takvallah”, 307, C. I, s. 340.

²⁵⁸ Çağrıçı, a.g.e., s. 117.

²⁵⁹ Tirmizî, “Sıfatü'l-Kıyâme”, 45.

²⁶⁰ Wensinck, a.g.e., C. IV, s. 126.

'Muhammed'e, doğru yoldan ayrılmış adama, Kureyş'in işlerini karma karışık eden, onların halîmlerini (idarecilerini) itibarsızlaştıran, dinlerini takbih eden adamı katletmeye gidiyorum' demiştir.²⁶¹ Ömer (r.a.)'in bu ifadesi, hilmin İslâm Tarihi'ndeki anlamına ışık tutmaktadır. Zira, Peygamber (s.a.s)'in davetini reddeden, O'na ve tâbi olanlarına karşı -câhiliye karakterinin üsulüne göre- şiddetini giderek arttırdıkları her türlü kötülük ve zulmü tatbik edenler, Hz.Ömer'in 'Kureyş'in halîmleri' dediği idareciler olduğu söylenmektedir.²⁶² Buna göre Kureyşlilerin ahlâk anlayışındaki hilm, hoşgörü, sabır, merhamet, kendine hâkim olma, ruhsal yetkinlik gibi faziletleri kapsayan, ruhun köklü, ayrılmaz bir özelliği olmayıp '-yiğitliğin manasına uygun şekilde- hasmı karşısında erkekçe bir duruş sergilemek' anlamındadır.²⁶³

Yine Hz. Ömer, Peygamber (s.a.v.) vefat ettikten sonra hilafete kendisinden daha lâyük olduğunu düşündüğü Hz. Ebû Bekir hakkında 'O benden daha halîm ve ağırbaşlıdır'²⁶⁴ demiştir. Bu sözüyle O'nun hilafetin başına geçmeyi, kendisinden daha zekî, olgun ve deneyimli olması sebebiyle hakettiğini ifade etmek istemektedir.

Muâviye b. Ebû Süfyân da şahsında görülen 'politik incelik' sebebiyle övülen idarecilerdendir. Bu taltif, O'nun sahip olduğu en etkili vasıf olan hilminden kaynaklanmaktadır. İnsanlarda mevcut olması zor olan bu etkiliyici kabiliyet ve erdem 'kuvvet ve zor kullanılması ancak mutlak zaruret haline geldiği vakit kuvvete başvurmak ve diğer tüm durumlarda yumuşak ve barışçı bir yol ile işleri idare etmek'ten ibarettir. O'nun düşmanını utandıran, silahları indirip geri çevirmeye mecbur kılan ihtiyatkâr yumuşaklığı, kızgınlığa kapılmaktan geri durması, kendisini kontrol altında tutması, tüm şart ve hallerde duruma hâkim olmayı sağladığı söylenmektedir.²⁶⁵ O'na ait şöyle bir söz nakledilmektedir:

'Ne kamçımın kâfi geldiği yerde ben kılıcımı kullanırım, ne de sözümün yettiği yerde kamçımı tatbik ederim. Şayet beni mesâi arkadaşlarıma bağlayan bir tek saç teli

²⁶¹ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb b. Himyerî, (v.218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ, Mısır: y.y., 1375/1955, C. I, s. 295.

²⁶² Çağırıcı, a.g.e., s. 115.

²⁶³ S. J. Henri Lammens, (v.1937), *Etudes sur le renge du calife Omeyyade Mo'âwi I'er*, Paris: y.y., 1908, s. 67.

²⁶⁴ ez-Zemahşerî, *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y., C. II, s. 131.

²⁶⁵ Philip Khuri Hitti, (v.1978), *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, I-IV, çev., Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayınları, 2011, s. 277.

*bile olsa bunun kopmasına fırsat vermem. Ben gevşediğim zaman onlar bunu çekerler, onlar gevşedikleri vakit de bu defa bu bağı tutup çekerim.*²⁶⁶

Muâviye (r.a.)'nin, hilâfet iddiasından vazgeçmesi konusunda Hz. Hasan'a şu mektubu yazdığı aktarılmaktadır. *'Bu yüksek vazifeye (hilâfet) geçebilmek için senin kan akrabalığının sana benden daha çok hak verdiğini takdir ederim. Şayet senin sahip olduğun pek yüksek meziyet ve kabiliyetler, bu vazifenin icap ettirdiği işleri yerine getirmeye yeteceğinden emin olsam hiç tereddütsüz sana biât ederdim. Bu duruma göre şimdi sen, benden ne dilersen iste.*²⁶⁷

Muâviye (r.a.)'den şöyle bir söz de nakledilmektedir: *"İnsana bahşedilenlerin en değerlisi akıl ve hilmidir. Böyle bir insan, tenbihten ders çıkarır, bahşedilene şükranları sunar, musibete sabreder, öfkesine sahip çıkar, kuvvetli olmasına rağmen affeder, hata işlediğinde özür diler, ikaz edilince hatasını düzeltir.*²⁶⁸

Bir kimse cehl, zulüm gibi kavramların ihtiva ettiği şiddet ve vahşet içerikli davranışları sergilemeye muktedir olmadığı için, barışçı ve uyumlu bir insan olarak görülürse de ona hilm sahibi denemez.²⁶⁹ Zira hilm sahibi, arzu ettiği şeyi yapmaya gücü yettiği halde ondan vazgeçene denilir. Bu konuda İslâm Tarihi'nde hilm vasfı ile tanınan Ahnef b. Kays'a şöyle sorulduğu nakledilmektedir:

و قيل له: من أحلم: أنت أم معاوية؟ قال: تالله ما رأيت أجهل منكم؛ ان معوية يقدر فيحلم، و انا أحلم و لا أقدر؛
فكيف أقاس عليه أو أدانيه؟

'Hanginiz daha halîmsiniz; Sen mi Muaviye mi? denildiğinde, Muâviye güçlü olmasından dolayı hilm gösteriyor; oysa ben güçlü olmadığım için hilm ile muâmele ediyorum. O'nunla nasıl mukayese edilebilirim, ona nasıl denk tutulabilirim!' demiştir.²⁷⁰

İslâm Tarihi'nde hilm kavramı daha çok idarecilerin vasfı olarak geçtiği görülmektedir. İdarecilik dünyevî ve uhrevî açıdan önemli bir görev olduğu için bu

²⁶⁶ a.g.e., s. 278.

²⁶⁷ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (v.310/923), *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Mısır: Hüsniyetul'l-Mısriyye, t.y., C. II, s. 5.

²⁶⁸ el-Belâzürî, Ahmed b. Yayha b. Cabir b. Davûd, (v.279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Suheyl Zekkâr, Beyrut: y.y., 1419/1996, C. V, s. 40.

²⁶⁹ Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, C. VIII, s. 377.

²⁷⁰ İbn Abdîrabbih, a.g.e., C. II, s. 136.

görevi üstlenen kimselerde hilm ahlâkının mevcudiyetine ve uygulanmasına çok ihtiyaç duyulmaktadır.

4- Tasavvuf'ta Hilm

Tasavvuf, zihnin manevî olaylara yaklaşması, bir ruh halî ve eşyanın beğeni ile kavranması olarak, tıpkı mevcut olan tüm diğer manevî yollar gibi tabiatı gereği, bilgisizliğin ortadan kaldırılmasını öğreten bir ilim olarak tarif edilmektedir.²⁷¹

Hilm kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de ahlâkî manasıyla çok az geçmesine, hadislerde de sıklıkla kullanılmamasına rağmen belli başlı İslâmî kaynaklarda Müslümanlığın en temel erdemlerinden biri olarak yer almaktadır. Kur'ân'da az kullanılması çok zor sahip olunabilecek ölçüde kıymetli ve ideal bir fazilet olması sebebine hasredilmiştir.²⁷²

Hilm kapsamında zikredilen faziletler hakkında pek çok âyet²⁷³ ve hadis²⁷⁴ vardır. Bunlardan biri olan Âl-i İmrân 3/79. âyetteki “rabbânîler olunuz” ifadesini²⁷⁵ Gazzâlî; ‘halîm ve bilgili kimseler olunuz’ şeklinde açıklamaktadır. “Onlar yeryüzünde hevî ile yürürler” âyetindeki²⁷⁶ ‘hevî’ kelimesine de ‘hulemâ-halîm olarak’ anlamı verildiğini bildirmektedir.²⁷⁷

Tasavvuf kaynaklarında hilm kavramının amelî hikmetin dallarından ve ahlâkî erdemlerden biri olarak²⁷⁸ geçtiği görülmektedir. Hilm, ‘*nefiste bir itmi'nân oluşması, insanın hızlı bir şekilde sinirlenmemesi ve çirkin bir işe denk geldiğinde hemen öfkelenmemesi*’ şeklinde tarif edilmektedir. Çünkü üzüntü ve öfkenin fazlası kişinin Allah'ın takdirinden şüphesinin neticesidir. Halîm olan rıza makamına ulaştığından ye'se ve hiddete kapılmaz.²⁷⁹

²⁷¹ Hüseyin Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991, s. 2.

²⁷² Çağrııcı, “Hilim”, C. XVIII, s. 34.

²⁷³ Bkz., el-Bakara, 2/263; el-A'râf, 7/199.

²⁷⁴ Bkz., İbn Mâce, “Kitâbu'z-Zühd”, 3396, s. 367, 3397, s. 368.

²⁷⁵ وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ

²⁷⁶ el-Furkân, 25/63; وَأِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَاماً

²⁷⁷ el-Gazzâlî, İmâm Mumammed Ebî Hâmid, (v.505/1111), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, ter. Ali Arslan, İstanbul: Merve Basım Yayın, 1993, C. III, ss. 392-393.

²⁷⁸ el-Cerrâhî, Safer el-Muhibbî, *İstulâhâtü Sofîyye fî Vatani Asliyye-Tasavvuf Terimleri*, haz. Derya Çakır Baş, İstanbul: Kırk Kandil Yayınları, 2013, s. 157.

²⁷⁹ es-Seccâdî, Seyyid Ca'fer, *Ferhengi Istulâhât ve Ta'birâtü İrfânî – Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, çev., Hakkı Uygur, İstanbul: Ensar Yayınları, 2007, s. 199.

İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-Ahlâk* isimli eserinde; nefis hastalıklarının en büyüğünün öfke olduğunu bildirmekte ve izzet-i nefis sahibi yiğit kişiyi; *'yumuşaklık ile öfkesini yenen, başladığı işler üzerinde iyi düşünen, öfkesini harekete geçiren şeylere kapılmayan'* şeklinde tarif etmektedir.²⁸⁰

el-Kâşânî hilmin tarifini yaparken şöyle bir açıklama getirmektedir: “Hilm öfkeyi tutmak ve insanların zulümleri karşısında güçsüzlük göstermeksizin sessiz kalmaktır. Rivayette şöyle geçmiştir: *'Kim güçlü olmasına rağmen öfkesini tutar ve karşısında olanı affederse Yüce Allah kıyamet gününde onu insanların karşısına çıkararak arzu ettiği hürileri seçmesini söyler.'* Yine başka bir rivayette, *'Günlerden bir gün Hz. Peygamber ashabına doğru yüzünü çevirerek 'Siz Ebû Damdam gibi olmaktan kabiliyetsiz misiniz?' dedi. Ey Allah'ın Rasulü Ebû Damdam ne yaptı? diye suâl ettiklerinde Resûlüllah (s.a.v.) şöyle cevap verdi: 'O, her sabah yataktan kalktığında 'Allah'im bugün öfkelenene öfkelenmeyeceğim, bana darp edene vurmayacağım' derdi.'* Kin ve nefret sahibi kimse devamlı intikam almanın peşinde olur, zâhir ve içini bu duygular ile işgal eder. Oysa sûfinin ne zâhir ne de içi böyledir, o gazab ve kinden temizlenmiştir. Nitekim, bir rivayette ruhun temizliği ve hüznü ile ilgili şöyle buyrulmaktadır: *'Yüce Allah rahatlığı ve huzuru rızada ve ona benzeyende, gamı ve hüznü ise kuşku ve şüphede kılmıştır.'* Öyleyse sûfinin kalbinde nasıl olur da gam ve nefret oluşmaktadır? Zira dünya ve dünya sevgisi bunların kaynağı sayılmaktadır. Sûfi yalnızca Yüce Alah'a saygısızlık edildiği vakitlerde öfkelenir. Nitekim Hz. Mûsâ Yüce Allah'tan dilekte bulunduğu *'Allah'im senin ehlin kimdir?'* diye sorduğunda, Cenâb-ı Hak, *'Ey Mûsâ dinin dostları ve sevgilileri, mescitlerimde ibadet edenler, seher vakitlerinde bağışlama dileyenler, yanlarında zikredildiğimde beni tesbih ve kutsayanlar, dinimi ve uyarlarımı tatbik edenler ve benim haram kıldığım şeyleri helal edinenleri gördüklerinde kızanlardır.'* diye cevap vermektedir. Sûfinin fiileri ve sözleri uyarılara uygun olur, onlardan hiçbir zaman muhalif bir amel ya da söz ortaya çıkmaz.²⁸¹ Anlaşıldığı üzere insan yumuşak huyluluktan uzaklaşırsa ya aceleciliğe ve şımarıklığa, başkasına zulmetmeye, küçüksemeye ya da alçaklığa kapılmaktadır.

²⁸⁰ İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed, (v.421/1030), *Tehzîbü'l-Ahlâk*, çev. Abdülkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013, ss. 228-229.

²⁸¹ İzzeddin el-Kâşî (Kâşânî), Mahmud b. Alî, (v.735/1334), *Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye*, Tahran: Kitabhâne-i Senâi, t.y., s. 355.

Ağırbaşlılık kalpte bir ışıktır, sahibine Yüce Allah ile huzura erişmeyi ve O'na güvenmeyi, hak ve kuvveti O'ndan yana, O'nun hoşnutluğunu kazanabilmek için infakta bulunmayı, yalnız Allah'a yönelmeyi gerektirir. Böyle birisi bu ışığın sahibi Azîz ve Celîl olan Yüce Allah bir şey istediğinde, dünyadaki bütün insanlar bir araya gelip ona karşı çıkıp düşmanlıkta bulunsa da öfkelenmez, tebliğ görevini yapar.²⁸²

Nebevî ahlâkı en iyi anlayan ve bunu hayatına tatbik eden kimselerden biri olarak bilinen Hasan-ı Basrî'ye isnat edilen ve hilmin çevrelediği erdemleri içeren şu sözleri mutasavvıfların bu kavrama bakış açısının özeti kabul edilebilir: *'Müslüman dininde kuvvetli, imanında sağlam, bilgili ve halîm, akıllı ve merhametli, zengin ve iktisatlıdır. Şiddete karşı sabırlı olmak Müslümanın alâmetlerindedir. Böyle biri öfkesine mağlub olmaz. Kendisine kötülük edeni bağışlar.'*²⁸³

---

²⁸² Abdülazîz Debbağ, *el-İbriz (Şeriat – Tarikat – Marifet – Hakikat)*, çev., Celal Yıldırım, İstanbul: Demir Kitabevi, 1979, C. I, s. 175; İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., s. 260.

²⁸³ el-Gazzâlî, a.g.e., C. III, s. 370.

İKİNCİ BÖLÜM

HİLM KAVRAMININ KUR'ÂNÎ TAHLİLİ

A. KUR'ÂN'DA HİLM VE TÜREVLERİNİN MUHTEVASI

Kur'ân-ı Kerîm'de birçok kavram bulunmaktadır. Yüce Yaratıcı bu kavramlarla insanlara yol göstermeyi hedeflemektedir. Bunlar çiftleriyle anlatılmaktadır. Velâyet-adâvet, doğru yol-yanlış yol gibi. Dikkat edilirse önce güzeller ifade edilir, oradan olumsuz olanlar düzeltilir. Hilm kavramı da güzeli ifade eden kavramlar arasında yer almaktadır. حلم (Hilm) kelimesi bu kalıpla Kur'ân-ı Kerîm'de geçmemektedir. Ancak isim olarak, çoğul şekliyle ve başka masdar gibi çeşitli türevleriyle on altı sûrede toplam yirmi âyette karşımıza çıkmaktadır. Bunlar da حليم (halîm), حلِيمَا (halîmâ), حلم (hulum), احلام (ahlâm), احلامهم (ahlâmuhum) kelimeleriyle ifade edilmektedir.

İsim kelimesinin çoğulu olan esmâ ile 'güzel, en güzel' anlamındaki hüsnâ kelimelerinden oluşan esmâ-i hüsnâ (el-esmâü'l-hüsnâ) terkibi naslarda Allah'a nisbet edilen isimleri ifade eder. Sadece Kur'an'da geçen ilâhî isimler 100'den fazladır; muhtelif hadislerde Allah'a nisbet edilen başka isimler de mevcuttur. Esmâ-i hüsnâ terkinin, geniş anlamıyla bunların hepsini kapsamakla birlikte terim olarak daha çok doksan dokuz ismi içerdği kabul edilir.²⁸⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Allah'ın güzel isimleri olduğunu ifade eden âyetlerden²⁸⁵ birisi şöyledir:

قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتُ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا

*“De ki: İster Allah deyin ister Rahmân deyin. Hangisini deseniz olur. Çünkü en güzel isimler O'nundur.”*²⁸⁶

Yüce Allah'ın bu isimlerine dair Tirmizî'de geçen hadis-i şerifte Halîm ismi 33. sırada sayılmaktadır.²⁸⁷

²⁸⁴ Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 1995, C. XI, s. 404.

²⁸⁵ Bkz., el-A'râf, 7/180; et-Tâ-Hâ, 20/8; el-Haşr, 59/24.

²⁸⁶ el-İsrâ, 17/110.

²⁸⁷ Tirmizî, “Da'avât”, 82.

Esmâ-i Hüsnâ içerisinde حليم (Halîm), Yüce Allah'ın kullarına karşı müsâmahasını ifade etmektedir. Misal olarak şu âyeti göstermek mümkündür:

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ قُلُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ

*“Allah, sizi kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz, fakat sizi kalplerinizin kazandığı (bile bile yaptığınız) yeminlerden sorumlu tutar. Allah çok bağışlayandır, halîmdir.”*²⁸⁸

İçerisinde hilmin türevlerinden halîm (حَلِيمٌ)'in geçtiği diğer âyetler ise şunlardır: Bakara 2/225,235, 263; Âl-i İmrân 3/155; Nisâ 4/12; Mâide 5/101; Tevbe 9/114; Hûd 11/75, 87; Hac 22/59; Sâffât 37/101; Teğâbün 64/17.²⁸⁹

Hilm lafzı, kâne fiilinin haberi olarak geldiğinde mansub حليما (Halîmâ) şeklinde geçmektedir. Bu hususta misal olarak şu âyet gösterilebilir:

تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا

*“Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tesbih ederler. Her şey O'nu hamd ile tesbih eder. Ancak, siz onların tesbihlerini anlamazsınız. O, halîm'dir, çok bağışlayandır.”*²⁹⁰

Kelime الْحَلْمُ (Hulum) ve çoğulu احلام (Ahlâm) şekilleriyle Kur'ân-ı Kerîm'de ikişer âyette geçmektedir. Nûr Sûresi 58. âyette:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ مِّن قَبْلِ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَحِينَ تَضَعُونَ ثِيَابَكُمْ مِنَ الظَّهْرِ وَمِن بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ

“Ey iman edenler! Ellerinizi altında bulunanlar (köleleriniz) ve sizden henüz bulûğ çağına ermemiş olanlar, günde üç defa; sabah namazından önce, öğleyin elbiselerinizi çıkardığınız vakit ve yatsı namazından sonra (yanınıza girecekleri zaman)

²⁸⁸ el-Bakara, 2/225.

²⁸⁹ Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, t.y., ss. 216-217.

²⁹⁰ el-İsrâ, 17/44; Ayrıca bkz., el-Fâtır, 35/41; el-Ahzâb, 33/51.

sizden izin istesinler.”²⁹¹ buyrulmaktadır. Yûsuf Sûresi 44. âyette ise ahlâm şekliyle yer almaktadır:

قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ بِعَالَمِينَ

“Dediler ki: ‘Bunlar karma karışık rüyalardır. Biz böyle rüyaların yorumunu bilmiyoruz.”²⁹²

Diğer taraftan احلامهم (Ahlâmuhum) kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de bir yerde geçmektedir. Tûr Sûresi’nde yer alan ayet şöyledir:

أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلَامُهُمْ بِئِذَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ

“Bunu kendilerine akılları mı emrediyor, yoksa onlar azgın bir topluluk mudur?”²⁹³

Yukarıda belirttiğimiz gibi Kur’ân-ı Kerîm’de hilm kökünden gelen ve aynı anlamdaki diğer masdarlardan türeyen kelimeler on altı sûrede ve yirmi ayette geçmektedir. İlgili âyetlerin bütününe bakıldığında bunların beş farklı manada geçtiği müşâhade edilmektedir. Bunlar; Allah’a nisbetle olan hilm, peygamberlere sıfat olan hilm, hilm-akıl ilişkisi, hilmin ergenlikle irtibatı ve son olarak da rüya konusudur.

1- Allah’a Nisbetle Hilm

Kur’ân-ı Kerîm’de hilm kavramı denilince ilk akla gelen Yüce Allah’ın Halîm ismidir. YüceYaratıcı Halîm olarak sıfatlandırılmakta ve bu konuya dair birçok âyet bulunmaktadır. Ancak Halîm kavramı tek başına kullanılmayıp farklı isimlerle birlikte yer almaktadır. Bu kullanım şekli kelimenin anlamına açıklık getirmenin yanında ona zenginlik ve derinlik kazandırmaktadır. Halîm (حليم) kelimesi; altı âyette ‘*bütün günahları bağışlayan*’ manasındaki الغفور (el-Gafûr)²⁹⁴; üç âyette ‘*hak ile bilen*’ anlamındaki العليم (el-Alîm)²⁹⁵; bir âyette ‘*her şeyden müstağni olan, kendi dışındaki her şeyin O’na muhtaç olduğu varlık*’ manasındaki الغني (el-Ganî)²⁹⁶; bir âyette de ‘*az iyiliğe*

²⁹¹ en-Nûr, 24/58; Ayrıca bkz., en-Nûr, 14/59; Abdülbâkî, a.g.e., s. 216.

²⁹² el-Yûsuf, 12/44; Ayrıca bkz., el-Enbiyâ, 21/5; Abdülbâkî, a.g.e., s. 216.

²⁹³ et-Tûr, 52/32.

²⁹⁴ el-Bakara, 2/225, 235; el-Âl-i İmrân, 3/155; el-Mâide, 5/101; el-İsrâ, 17/44; el-Fâtır, 35/41.

²⁹⁵ en-Nisâ, 4/12; el-Hac, 22/59; el-Ahzâb, 33/51.

²⁹⁶ el-Bakara, 2/263.

karşı çok karşılık veren’ anlamındaki الشكور (eş-Şekûr)²⁹⁷ isimleri ile birlikte toplam on bir âyette Cenâb-ı Hâkk’a ait bir isim/sıfat olarak görülmektedir.

el-Halîm, Yüce Yaratıcı’nın ismi olarak kullanıldığında, *‘acele ve kırgınlıkla muamele etmeyen, hep yumuşak olan ve yumuşak davranan,*²⁹⁸ *mücrimlerin cezasını vermeye ve hepsini kahretmeye gücü yetip dururken bunu yapmayan, onlar hakkındaki kararını hemen vermeyip tehir eden, geriye bırakan*²⁹⁹, *çok sâkin, çok sabırlı*³⁰⁰ manasındadır. Bu ismin niteliği, iktidarı tanıtmaktır; zira suçluya karşılığını vermeye gücü ve kuvveti olmayan aciz kimse halîm diye isimlendirilemez. Halîm, kudreti yetmesine rağmen hikmete bağlı olarak cezalandırmayıp mühlet verendir. Buna göre, Yüce Allah’a ait hilm, cezalandırmayı ertelemesini istemesi demektir.³⁰¹

Halîm lafzının manası ile ilgili el-Halîmî (v.403/1012), *‘günahları sebebiyle kullarına lütfetmeye ve iyilik yapmaya devam edendir. O, kendisine itaat edene rızık verdiği gibi O’na karşı başkaldıranı da rızıklandırır. Kendisinden korkan ve iyilik edene nimet vermeyi kesmediği gibi günah işlemeye devam eden kullarına da lütfu kesmemektir. Belâ ve musibetlerden koruması için kendisine dua edeni veya ibadetle meşgul olup bu dilekte bulunmayı koruduğu gibi, dua etmeyen ve kendisinden gafil olan kimseleri de belâ ve musibetlerden koruyabilmektedir*³⁰² gibi anlamlara geldiğini söylemektedir. Konuyla ilgili başka bir yorum şöyledir: *“Allah, Halîm’dir yani cezaları erteleyen veya tamamen kaldırandır. Allah’ın cezaları ertelemesi müşahade ile, kaldırması ise naklî deliller ile bilinmektedir. İslâm alimlerinin tamamının bu konuda görüş birliğinde olduğu da söylemektedir.*³⁰³

²⁹⁷ et-Teğâbün, 64/17.

²⁹⁸ Saruhânî, İbn İsâ, *Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi*, Ankara: Akçağ Yayınları, haz. Numan Külekçi, t.y., s. 20.

²⁹⁹ Mustafa Necati Bursalı, *Âyet ve Hadislerle Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi*, İstanbul: Erhan Yayınları, 1997, s. 156.

³⁰⁰ İsmail Karagöz, *Âyet ve Hadislerin Işığında Allah’ın İsim ve Sıfatları Esmâ-i Hüsnâ*, Ankara: DİB Yayınları, 2011, s. 338.

³⁰¹ Metin Yurdağür, *Allah’ın Sıfatları Esmâü'l-Hüsnâ*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1984, s. 92; Konevî, Sadreddin, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2002, s. 114.

³⁰² İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâmüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer, (v.774/1372) v.d., *Esmâü'l-Hüsnâ*, İstanbul: Karınca Yayınları, haz. Osman Arpaçukuru, 2004, s. 117.

³⁰³ a.yer.

“Halîm” ifadesi ‘Yüce Allah Halîm olmasından dolayı, günah işleyenlerin cezasını vermekte acele etmez aksine tevbe edebilmeleri ve bu şekilde cenneti hak edebilmeleri için, onlara mühlet vermektedir’ anlamındadır.³⁰⁴

Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir isimli eserde, el-Halîm ismi, ‘günahları affeden, tevbelerine rıza gösteren’ manasında olan Afîv, Gafûr, Tevvâb kavramlarıyla ilişkilendirilmektedir. Ayrıca aynı kaynakta, el-Halîm, ‘zaman ve mekân olmaksızın her şeyin ve hadisenin iç yüzünden haberdar olup, gizli-âşikâr, küçük-büyük her ayrıntıyı bilen’ manasında Alîm ve Habîr; ‘her şeye kuvveti yeten, kudret açısından’ Kavî, Metîn, Kadîr ve ‘çok sabırlı’ anlamında gelen Sabûr isimleri ile bağlantılı olduğu tesbitleri yer almaktadır.³⁰⁵

Yüce Yaratıcı küçük-büyük gizli- açık kullarının yaptığı her şeyi en ince noktasına kadar bilmektedir çünkü O, Alîm’dir. Kulların işlediği iyi işlerin karşılığını fazlasıyla verendir ve vermekle de kendinden bir şey eksilmeyendir. Çünkü O, aynı zamanda Ganî ve Şekûr’dur.³⁰⁶ Acele ve kırgınlıkla hareket etmemek, mücrimlerin cezasını vermeye ve hepsini helak etmeye gücü yetmesine rağmen bunu yapmamak, suçlular hakkında yumuşak davranmak ve cezalarını hemen vermeyip mühlet vermek, geriye bırakmak sabır gerektirir. Çünkü O, Hilm sahibi aynı zamanda sabır sahibidir. O, aynı anda Gafûr’dur, çok affedicidir.³⁰⁷

Halîm ismi, insan olmanın kaçınılmaz neticesi olan hata ve kusurlara karşı Yüce Yaratıcı’nın müsâmahasını ifade eder ve insana tanınmış bir iyileşme süreci olarak düşünülmelidir.³⁰⁸ Fâtır 35/45. âyet Allah’ın “halîm” sıfatını ifade açısından önemlidir: “Eğer Allah, insanları kazandıkları yüzünden hemen cezalandıracak olsaydı, yerkürenin sırtında hiçbir canlı bırakmazdı. Ne var ki, onları belirli bir süreye kadar erteliyor. Nihayet süreleri gelince, (gerekeni yapar). Çünkü Allah kullarını hakkıyla görmektedir.”³⁰⁹

³⁰⁴ er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, (v.606/1210), *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1401/1981, C. XXIII, s. 47.

³⁰⁵ Karaman v.d., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: DİB Yayınları, I-V, 2012, C. III, s. 487.

³⁰⁶ Serpil Başar, “Kur’ân’da Hilm Kavramı”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. XLIX, S. 1, Ankara, (2013), s. 90.

³⁰⁷ Ali Osman Tatlısu, *Esmâü'l- Hüsnâ Şerhi*, İstanbul: Başak Yayınları, t.y., s. 99.

³⁰⁸ Fatma Bayram, “Mühlet Veren el-Halîm”, *Diyanet Aylık Dergi*, S. 308, Ankara, (2016), s. 76.

³⁰⁹ وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرهَا مِنْ دَابَّةٍ وَلَكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّىٰ فِإِذَا جَاءَ

Allah'a Nisbetle Hilm başlığı altında sırasıyla Halîm ve beraberinde yer alan isimlerin/sıfatların tefsiri yapılacaktır.

a- Gafûr-Halîm İlişkisi

Gafûr (غفور) lafzı غفر (gafere) kökünden türetilmektedir. Gafr kelimesi mastar olup, Arapça'da 'örtmek, kaplamak, gizlemek, saklamak' manasında kullanılmaktadır. Kişi kapladığı her şeye aynı anda mağfiret etmiştir.³¹⁰ Buradan hareketle, Araplar şöyle derler:

اصبغ ثوبك فانه اغفر للوسخ

*'Elbiseni siyaha boya, zira o pisliği çok iyi örter.'*³¹¹

Kelime, Gufr Ebu'l-Fidâ İmâmüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer, (774/1372)n (غفران) ve magfire (مغفرة) şeklinde Yüce Allah hakkında kullanıldığında, 'Kulunu bağışlaması, azabın dokunmasından koruması ve hatalarını örtmesi' manalarına gelmektedir.³¹² Bu anlamda Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmaktadır:

وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ

*"İşittik ve itaat ettik, Ey Rabbimiz! Senden bağışlama dileriz. Sonunda dönüş yalnız sanadır."*³¹³

Kur'ân-ı Kerîm'de Gafûr (غفور) lafzı ile aynı kökten olmak üzere toplam 232 kelime yer almaktadır. Çeşitli şekillerde gelen bu kelimelerden gâfir (غافر) gafûr (غفور) ve gaffâr (غفار) lafızları mübâlağa bildirmektedir. Bu kelimelerin aslı 'örtmek, perdelemek' manasına gelmektedir. Mübâlağa bildiren bu sîgalar Yüce Allah'a nisbetle kullanıldığında 'çokça affedici olduğunu' haber vermek manasına, fiilî sıfatlarından sayılmaktadır. Bütün bu isimler, gizlemeye, cezalandırmamaya ve aceleciliği terk etmeye delâlet etmektedir.³¹⁴

³¹⁰ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 362.

³¹¹ İbn Manzûr, a.g.e., C. X, s. 92.

³¹² İbn Manzûr, a.g.e., C. X, s. 92.

³¹³ el-Bakara, 2/285; Benzer âyetler için bkz., el-Âl-i İmrân, 3/133, 135.

³¹⁴ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 362; İbn Manzûr, a.g.e., C. X, ss. 93-94.

el-Halîmî, Gafûr isminin, ‘Kullarının günahlarını çok örten, onları cezalandırmayan ve bağış bol olandır’ manasında olduğunu söylemektedir.³¹⁵

ez-Zücâcî ise bu ismi şöyle açıklar: ‘Gafûr, çok bağışlayan, örten’ anlamında mübâlağa ifade eder. Çünkü Allah, kullarını sadece bir kere değil defalarca bağışlar. Öyle ki, O’nun bağışlaması sayı ile sayılmaz. Ancak bu mübâlağa zâtî bir sıfat değil fiilî bir sıfattır.³¹⁶

Kur’ân-ı Kerîm’de el-Gafûr ya da el-Gaffâr şeklinde başka âyetlerde de geçmektedir.³¹⁷ Gafûr ismi Gafûr-Rahîm, Gafûr-Şekûr, Gafûr-Vedûd şeklinde bazı isimlerle beraber gelmektedir. Ancak Kur’ân’da Gafûr-Halîm şekliyle dört yerde - Bakara 2/225,235; Âl-i İmrân 3/155; Mâide 5/101-, Halîm-Gafûr şekliyle ise iki yerde - İsrâ 17/44; Fâtır 35/41- karşımıza çıkmaktadır. Bu tarz kullanılması tefsirlerde genel olarak, çok bağışlayıcı oluşu ve kullarına karşı yumuşak muâmele etmesi şeklinde yorumlanmaktadır. Şimdi Mushaftaki sırasıyla ilgili âyetlerin tefsiri yapılacaktır. Bakara 2/225. âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّعْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ قُلُوبُكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ

“Allah, sizi kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz, fakat sizi kalplerinizin kazandığı (bile bile yaptığımız) yeminlerden sorumlu tutar. Allah çok bağışlayandır, halîmdir.”³¹⁸

Müfessirler âyetin anlamını şöyle yorumlamaktadırlar: Hitapta, Yüce Allah’ın ister söz ister diğer bir şey olsun kendisine itibar edilmeyen önemsiz ve değersiz yeminlerden dolayı kullarını sorumlu tutmadığı, hemen azap etmediği, bundan tevbe etmek için vakit tanıdığı bildirilmektedir.³¹⁹ ez-Zemahşerî (v.538/1142) bu hususta, ‘Yüce Allah kullarını yaptıklarından dolayı bağışlar ve onlara karşı yumuşak davranır, acele etmez, yapmış oldukları günahlarını bu dünyada örter. Bu sebeple de çok sabreden /sabır sahibi ismi ile vasıflandırılmaktadır’ bilgisini vermektedir.³²⁰ er-Râzî (v.

³¹⁵ İbn Kesîr v.d., a.g.e., s. 254.

³¹⁶ a.g.e., s. 255.

³¹⁷ Bkz., el-Bakara, 2/173; el-Enfâl, 8/69; en-Nahl, 16/110; el-Fussilet, 41/32; el-Mümtehine, 60/7.

³¹⁸ el-Bakara, 2/225.

³¹⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXVI, Kahire: Hicr li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî' ve'l-İ'lân, 1422/2001, C. IV, s. 42.

³²⁰ ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, C. I, s. 437; et-Taberî, a.yer.

606/1209) ise, “Allah, çok bağışlayandır” غَفُورٌ ifadesi, günahları örtme ve onların karşılığını vermede ileri dereceyi ifade etmektedir. “Halîm” حَلِيمٌ ifadesi ise, Arapça’da ‘ağırbaşlılık ve vakâr’ anlamına gelip bu anlamda ضح الهودج علي احلام الجمال – ‘Yürüyüşünde en teennîli olan devenin üzerine hevdeci koy’ ifadesi kullanılmaktadır. Zira hilm, teennî olan durumlarda ortaya çıkmaktadır. Cenâb-ı Hakk’ın sıfatlarından olan Halîm, ‘cezalandırmak için acele etmeyip aksine inanmayanlar ve günah işleyenlere karşılığını vermeyi sonraya bırakan’ anlamındadır’ açıklamasını yapmaktadır.³²¹ Elmalılı (v.1942) ‘Allah, yalan kasdı bulunmayarak ve doğru zannedilerek yapıp da hakikate aykırı ortaya çıkan gereksiz yeminlerden sorguya çekmez. Yalan kastıyla, bile bile yapılan yeminlerden sorguya çeker. Bu sorguya çekme işi de ahirete aittir, dünyaya ait olan kefarete demek değildir’ görüşündedir.³²² Konu ile ilgili olarak; ‘Allah, yeminlerini bozanlara ‘günahları gizleme’ anlamına olan gafûr sıfatı ile muâmele edeceğini açıklamak için bu sıfatı âyetin sonuna getirmiştir. Böylece Allah Teâlâ, günahı ortaya koymanın değil, gizlemenin ehemmiyetini insanlara göstermek istemektedir. Ayrıca, vakâr ve ağırbaşlılık manasında olan hilm sıfatını da ortaya koyarak, kulları sorumlu tutup ceza verirken, teennî ile hareket etmenin önemini vurgulamaktadır. Günahı gizleme ve teennî ile hareket etmenin, suç işleyene karşı belirlenecek davranışların temelini oluşturduğu bilgisi de verilmektedir.³²³ Böyle durumlardaki kimselere hareketlerini tanzim etmeleri, hataları telafi için verilen zamana iyi değerlendirmeleri hatırlatması da yapılmaktadır.³²⁴ Önceki ayetlerde yer alan sert üslup ve tehdit sonrasında, burada haddi aşan ama bu hatasını farkederek Rabbi’ne dönmek isteyerek tevbe eden kimselere çıkış yolu açıklanıyor.³²⁵ Gafûr-Halîm terkininin yer aldığı ikinci âyet olan Bakara 2/235’te Yüce Allah:

وَلَا تَعْرُضُوا غُنَّةَ النَّكَاحِ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْكِتَابَ أَجَلُهُ ۚ وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَأَعْلَمُوا أَنَّ
اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ

³²¹ er-Râzî, a.g.e., C. VI, s. 84.

³²² Elmalılı, a.g.e., C. II, s. 104.

³²³ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’ân Tefsiri*, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2013, C. III, s. 137.

³²⁴ Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâlî Âlîsi ve Tefsîri*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, İstanbul, t.y., C. I, s. 229.

³²⁵ Abduh Muhammed, Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm–Tefsîru’l-Menâr*, I-XII, y.y: Cem’iyetu’l-Hayriyyeti’l-İslâmiyye, 1341/1992, C. II, s. 367.

“Farz olan bekleme müddeti dolmadan, nikâh kıymaya kalkışmayın. Bilin ki Allah, gönlünüzdekileri bilir. Bu sebeple Allah’tan sakının. Şunu iyi bilin ki Allah gafûrdur, halîmdir.”³²⁶ buyurmaktadır.

Anlamını verdiğimiz âyet, iddet beklemekte olan kadınlara evlilik teklifinde bulunurken nasıl bir yol izleneceği hususuna temas etmekte, onlarla görüşmeler gerçekleştirilirken gizli bir yol izlenmemesi ve nikâh kısılması için iddet süresi dolana kadar beklenmesinin gereğine işaret etmektedir. Bu kurala uygun olmayan davranışlara karşı Allah Teâlâ, kullarına haketikleri cezayı hemen vermez, yaptıkları hataları telafi için mühlet vererek, yanlışlarını bilip, kabul eden kullarına merhamet eder.³²⁷ Zira Yaratıcı çok bağışlayıcı ve yumuşak davranandır;³²⁸ kullarına karşılığını vermede acele etmeyendir.³²⁹

Konuyla ilgili üçüncü âyette, cihad meydanında yüz çevirerek savaşı bırakanlar hakkında Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْبَقْعَةِ الَّذِينَ أُتُوا بِالْحَقِّ لَمَّا أَسْتَنْزَلْنَاهُمْ أَلَسْتَظَانُ يُبْعِضُ مَا كَسَبُوا وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ

“İki topluluğun karşılaştığı gün, içinizden yüz çevirip kaçanları, şeytan ancak yaptıkları bazı hatalardan dolayı yoldan kaydırmak istemişti. Ama yine de Allah onları affetti. Kuşkusuz Allah çok bağışlayandır, halîmdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir).”³³⁰

İki ordunun karşılaştığı gün bozguna uğrayanlardan maksat müslümanlardan bir gruptur. Bir önceki âyette Uhud Savaşı’ndaki yenilginin kader açısından arka planına değinildikten sonra bu âyette de olay zâhirî sebepler açısından ele alınmakta ve bu savaştaki yenilgiye, münafıkların iddia ettikleri gibi Hz. Peygamber’in hatasının değil, müslüman okçuların verilen talimata uymamalarının ve Resûlullah’ın şehit edildiği haberinin yayılması üzerine müslümanların paniğe kapılıp savaş alanını terk etmelerinin yol açtığı hatırlatılmaktadır.³³¹

³²⁶ el-Bakara, 2/235.

³²⁷ er-Râzî, a.g.e. C. VI, s. 81; Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâli Âlîsi ve Tefsîri*, C. I, s. 244.

³²⁸ Elmalılı, a.g.e., C. II, s. 118.

³²⁹ ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, C. I, s. 465.

³³⁰ el-Âl-i İmrân, 3/155.

³³¹ Karaman v.d., a.g.e., C. I, s. 696.

Burada savaşı bırakıp geri dönenlere karşı Yüce Allah'ın affedici olduğu bildirilmektedir. Bu da Yüce Allah'ın hilmi gereği onları, yaptıklarından dolayı cezalandırmaktan vazgeçtiği anlamına gelmektedir.³³² Azap için de çabuk davranmayıp, tevbe edebilecekleri kadar mühlet vermektedir.³³³ Müminlere gazabıyla değil hilmiyle muâmele etmektedir.³³⁴ Yüce Allah'ın nerede ne zaman ne yapacağını çok iyi bildiği ve buna bağlı olarak da acımasızlık, sabırsızlık ve ölçsüzlük etmeyeceği bilinmelidir. Hilim ve mühlet verme arasında fark olduğu da hatırdan tutulmalıdır. Çünkü her hilim bir imhal (mühlet verme)'dir. Ama her imhal hilim değildir.³³⁵

Süleyman Ateş, Âl-i İmrân 3/155. âyeti açıklarken Fâtır 35/45. âyeti delil olarak sunmaktadır.³³⁶ “Eğer Allah insanları, kazandıkları yüzünden hemen cezalandıracak olsaydı, yerkürenin sırtında hiçbir canlı bırakmazdı. Ne var ki, onları belirli bir süreye kadar erteliyor. Nihayet süreleri gelince, (gerekeni yapar). Çünkü Allah, kullarını hakkıyla görmektedir.”

Gafûr-Halîm terkiibine dair başka bir âyet Mâide Sûresi'ndedir: “Ey iman edenler! Size açıklandığı takdirde, sizi üzecek olan şeylere dair soru sormayın. Eğer Kur'ân indirilirken bunlara dair soru sorarsanız size açıklanır. (Hâlbuki) Allah onları bağışlamıştır.”³³⁷

Mâide Sûresi 101. ve 102. âyetin nüzûl sebebi olarak zikredilen³³⁸ olaylardan biri şöyle zikredilmektedir: Haccın farz olduğunu bildiren âyet indiğinde Hz. Peygamber bir hutbe okumuş, Allah Teâlâ'ya hamd ve senâdan sonra “Allah size haccı farz kıldı” buyurmuştu. Bir sahâbî ‘Her yıl mı ey Allah'ın Resûlü?’ diye sordu. Resûlullah soruyu duymazdan geldi. Sorunun üçüncü defa tekrar edilmesi üzerine Hz. Peygamber “Şayet evet deseydim (her yıl haccetmeniz) farz olurdu. Siz ise buna tahammül edemezsiniz. Benim değinmediğim konularda soru sormayın. Sizden önceki bazı toplumlar peygamberlerine çok soru sormaktan ve sonra da bunlar üzerinde

³³² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-XV, 2.b., Riyâd: Dâru Tayyibe, 1418/1997, C. II, s. 146.

³³³ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. VII, s. 330.

³³⁴ Karaman v.d., a.g.e., C. I, s. 696.

³³⁵ M. Zeki Duman, *Beyânü'l-Hak (Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)*, I-III, 2.b., Ankara: Fecr Yayınları, 2008, C. III, s. 229.

³³⁶ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, C. II, s. 19.

³³⁷ el-Mâide, 5/101.

³³⁸ el-Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed (v.468/1076), *Esbâbü'n-Nüzûl*, Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ Elbâbî, 2.b., 1387/1968, s. 121.

ihtilâfa düşmekten dolayı helâk olmuşlardır. Şu hâlde size bir şeyi emrettiğimde onu olabildiğince yerine getirmeye çalışın, size yasakladıklarımın da kaçının” buyurmuştur.³³⁹

Âyette Yüce Allah müminlere yerli yerince soru sormalarını, yersiz sorulardan ve ısrarcı tavırlardan kaçınmaları gerektiğini bildirmekte ve böyle davrananların hatalarını bağışlama konusunda halîm olduğunu bildirmektedir.³⁴⁰ Âyetin sonunda geçen halîm ifadesi, ‘*Yüce Allah her şeyi bağışlar, hataları gizler, azapta acele etmez, tevbe edene acıyıp rahmetiyle korur, merhamet sahibidir*’³⁴¹ manasınadır.

İsrâ Sûresi’nin 44. âyetinde Yüce Allah’ı yerde ve gökte mevcut olan bütün mahlukâtın tesbih ettiği belirtildikten sonra “*Ancak, siz onların tesbihlerini anlamazsınız. O Halîm’dir, çok bağışlayandır.*”³⁴² buyrulmaktadır. Âyette bu varlıkların tesbihlerini anlamayanlara karşı Allah Teâlâ’nın halîm ve bağışlayıcı oluşundan bahsedilmektedir;³⁴³ kullarından hata işleyenler ve kendisine isyan edenler karşısında sabırlıdır, onları hemen cezalandırmaz, onlara mühlet tanımaktadır.³⁴⁴

Günümüz müfessirlerinden Celal Yıldırım bu âyeti tefsir ederken Allah’ın sıfatı olan Halîm için şöyle bir izah yapmaktadır: ‘Kur’an bu âyette feza serpiştirilmiş sistemlerin hareket halinde olduğunu belirttikten ve atom çekirdeği etrafında dönen elektronlara işaret ettikten sonra neden bu iki sığata yer vermiştir? O halde halîmin anlamını izah etmek gerekir. Halîm, ‘*hilm kökünden ortaya çıkan bir sıfattır. Nefis ve duyguları heyecan, öfke ve acelecilikten alıkoyup uzak durmak*’tır. Bu tarife göre hilm, aklın vasıflarından biridir. O halde el-Halîm burada kâinatın en küçük parçalarının da kendi haline terk edilmiş olmadığını öğretmektedir. Aksi halde biri diğerinin yörüngesine kayar, düzen diye bir şey kalmazdı. Allah, hilm tecellisiyle onları sünnetullahı bağlayarak, belli kanunlarla idare etmektedir. Ayrıca insanların çoğu, bunu bilmeden inkâr içindedirler. Ama halîm sıfatının tezahürü ile Allah onları

³³⁹ Müslim, “Hac”, 412.

³⁴⁰ İbn Kesîr, a.g.e., C. V, s. 385.

³⁴¹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. IX, s. 25; Karaman v.d., a.g.e., C. II, s. 348.

³⁴² *وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ خَلِيمًا غَفُورًا*, el-İsrâ, 17/44.

³⁴³ el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelüsî, (v.671/1273), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XXI, Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006, C. XIII, s. 92.

³⁴⁴ er-Râzî, a.g.e., C. XX, s. 221.

kahretmemekte, ömürlerinin sonuna kadar mühlet vermektir. Zira O çok bağışlayandır.³⁴⁵

Bu hususta başka bir yaklaşım şöyledir: Burada yumuşaklık ve bağışlamanın söz konusu edilmesi Yüce Allah'ı öven ve tesbihatta bulunan bütün varlıklar içinde insanın birtakım hata ve kusurlar işleyebileceğini ortaya koymaktadır. İnsan herşeyden daha çok Rabb'ini tesbih ve tenzih etme durumundayken bazıları inkâr içindedir. Eğer Yüce Yaratıcı'nın bu güzel sıfatları (yumuşaklık, merhamet) olmasaydı tüm insanlar yüce ve iktidar sahibi biri tarafından kısıklıvrak yakalanırlardı. Bunun aksine Allah insanlara öğüt vermekte, hatırlatmakta, sakındırmakta ve zaman tanımaktadır.³⁴⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de, Allah'ın isimlerinden Halîm-Gafûr terkiğine dair son âyet Fâtır Sûresi 35/41'dir. Halîm isminin Kur'ân'ın nüzul sürecinde geçtiği ilk yer burasıdır. Peygamberliğin altıncı yılında nâzil olan bu sûrenin ilgili âyetinde, Yüce Allah'ın herşeyi yarattığı, gerçek kudret sahibinin kendisi olduğu, çok affedici olduğu bildirilerek şöyle buyrulmaktadır:

إِنَّ اللَّهَ بِمُؤْمِنِكِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْ تَزُولَا وَلَئِن زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا

“Şüphesiz Allah gökleri ve yeri, nizamları bozulmasın diye tutuyor. Andolsun ki onların nizamı eğer bir bozulursa, kendisinden başka hiç kimse onları tutamaz. Şüphesiz O, halîmdir, çok bağışlayıcıdır.”³⁴⁷

er-Râzî (v.606/1209) âyet hakkında şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: Yüce Allah isyancıların şirklerini izahında ‘onları şirklerinin götüreceği âkıbet, semanın ve arzın yıkılmasıdır’ demek istemiştir. Bunun böyle olduğuna dair delil olarak âyetin sonundaki “Şüphesiz O, Halîm ve Gafûr’dur” ifadesini getirmektedir. Bu durumda Allah'ın, bu dünyada isyancıları cezalandırmaktan vazgeçmesinin tek sebebi, aceleci olmamasından (Halîm) kaynaklanmaktadır. Yoksa onlar bu asiliklerinden dolayı semanın üzerlerine kapanmasını ve arzın kendilerini içine almasını hak etmişlerdir. Lâkin Yüce Allah'ın sabrından ve hilminden ötürü bu vakıa kıyamete bırakılıp, onlara

³⁴⁵ Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri*, İstanbul: Anadolu Yayınevi, 1991, C. VII, s. 3511.

³⁴⁶ Seyyid Kutub, (v.1966), *Fi Zılâli'l- Kur'ân*, çev., Salih Uçan; Vahdettin İnce, I-X, İstanbul: Dünya Yayıncılık, İstanbul, t.y., C. VII, s. 45.

³⁴⁷ el-Fâtır Sûresi, 35/41.

mühlet verilmektedir.³⁴⁸ Buradaki Halîm de Cenâb-ı Hakk'ın, O'na karşı gelenlere acıması yüzünden hemen cezalandırmamasıdır. Kendisine dönmelerini isteyerek bağışlanmalarını dilemektedir.³⁴⁹ Yüce Allah azameti ve büyüklüğüne uygun davranandır. Ceza vermeye gücü yetmesine rağmen olgunlukla ve sükûnetle davranır.³⁵⁰

Yüce Allah'ın Gafûr-Halîm isimlerinin beraber geçtiği âyetlerin tefsirlerinden; Yaratıcı'nın çok bağışlayıcı olduğu, asilerin günahlarını ortaya çıkartmayıp gizlediği, O'na yönelmesi için mühlet verdiği, tevbe edenleri bağışladığı, ceza vermede acele etmediği anlaşılmaktadır. Bu da Yüce Yaratıcı'nın insana verdiği değere ve tevbe yoluyla kendini düzelteceğine duyduğu güvene işaretir.

b- Alîm-Halîm İlişkisi

Alîm (علیم) ismi م، ل، ع harflerinden meydana gelmektedir. Bu harflerden meydana gelen el-ilm (العلم) kelimesi, 'bir şeyi gerçekliği ile kavramak' anlamına gelmektedir.³⁵¹ er-Râğıb el-İsfahânî (v.502/1108)'ye göre bu kavramanın iki şekilde gerçekleşmesi mümkündür: Birincisi, alime (علم) fiili tek bir mefûlle geçişli olup 'bir şeyin zâtını anlamak' manasını taşımaktadır. İkincisi ise, fiil iki mefûlle geçişli olduğunda, 'bir şey hakkında, kendisinde bulunan başka bir şeyin, onda bulunduğu hükmetmek veya kendisinde mevcut olmayan bir şeyin onda olmadığına hükmetmek' anlamına gelmektedir.³⁵²

Cenâb-ı Hakk'ın bir vasfı olarak kullanıldığında Alîm (علیم), Âlim (عالم) ve Allâm علم mübâlağa olarak gelmektedir.³⁵³ Alîm, Allah'a nisbetle kullanıldığında 'olmuş olanı, olmakta olanı ve gelecekte olacak şeyleri bilen, kendisinden kâinatın hiçbir şeyi gizli kalmayan ve ilmi küçük, büyük, zahir, batın her şeyi kuşatan, insanların bilmediği ve idrak edemediği sırları ve gizlilikleri bilendir. Alîm, mübâlağalı ism-i fâil olup en mükemmel şekilde ilim sıfatına sahip olan' anlamına gelmektedir.³⁵⁴

³⁴⁸ er-Râzî, a.g.e., C. XXVI, s. 32.

³⁴⁹ Karaman v.d., a.g.e., C. I, s. 351.

³⁵⁰ Duman, a.g.e., C. I, s. 431.

³⁵¹ İbn Manzûr, a.g.e., C. IX, s. 381.

³⁵² er-Râğıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 343; Ayrıca bkz., el-Enfâl, 8/60; el-Mâide, 5/109.

³⁵³ İbn Manzûr, a.g.e., C. IX, s. 380.

³⁵⁴ Yurdagür, a.g.e., s. 74; el-Kuşeyrî, Ebü'l-Kasım Abdülkerim İbn Hevazin, (v.465/1072), *et-Tahbîr fi't-Tezkîr Şerhu Esmâillâhi'l-Hüsnâ –O'nun Güzel İsimleri*, çev. Cevher Caduk, İstanbul: Harf Yayınevi, 2011, s. 75.

el-Halîmî, Allah'ın Alîm ismini şöyle açıklamaktadır: ‘Alîm, insanların akıl ve algılama yeteneği ile kavrayabildikleri her şeyi bilendir. Bunun yanında O, insanların akıl ve algılama yeteneği ile kavrayamadıklarını da idrak eden ve bilendir. Bundan dolayıdır ki hiçbir şey O’na saklı değildir. O herhangi bir olmuş olanı, olmakta olanı ve gelecekte olacak şeyleri kavramaktan aciz değildir. Lâkin kainattaki yaratılmış olanlar, çoğu şeyleri bilmekten acizdirler. Dolayısıyla Allah insanlara, insanlar da Allah’a benzemezler.’³⁵⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de Cenâb-ı Hakk’ın ilminin her şeyi kuşattığı ve O’nun her şeyi en ince ayrıntıları ile bildiğini belirten Alîm isminin geçtiği birçok âyet bulunmaktadır.³⁵⁶ Alîm-Halîm terkibi ise üç yerde geçmektedir.³⁵⁷

Nisâ Sûresi’nin 4/12. âyetinde Yüce Allah, vasiyet paylaşımındaki taksimatları izah ederken, bu paylaşımın kendisinden olduğunu vurgulayıp, kulların işlediklerini bildiğini ancak Halîm olduğunu bildirerek şöyle buyurmaktadır:

وَأَلَّكُمْ نَصْفَ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمْ الرُّبْعُ مِمَّا تَرَكَنَّ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْلَادَهُنَّ ... وَصِيَّةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ

“Eğer çocukları yoksa, karılarınızın geriye bıraktıklarının yarısı sizindir. Eğer çocukları varsa, bıraktıklarının dörtte birisi sizindir. (Bu paylaşım variselere) zarar vermeksizin yapılan vasiyetin yerine getirilmesinden yahut borcun ödenmesinden sonra yapılır. (Bütün bunlar) Allah’ın emridir. Şüphesiz Allah, hakkıyla bilendir, halîmdir.”³⁵⁸

en-Nesefî (v.710/1310) bu âyette, Yüce Allah’a ait bir tehdit ifadesi bulunduğunu söylemektedir. O’na göre, “Allah her şeyi hakkıyla bilendir” ifadesi, vasiyetinde haksızlık edenleri, zulmedenleri bildiği gibi, adaletli bir şekilde davrananları da bildiğine işaret etmektedir. “Halîm” ise ‘haksızlık edip acımasız bir şekilde davranan kimseyi cezalandırma hususunda çok acele davranmadığını’ ifade etmektedir.³⁵⁹ Bununla beraber, bu hilme aldanıp, zalimce davranmaya kalkışmamalı, yapılacak

³⁵⁵ İbn Kesîr v.d., a.g.e., s. 142.

³⁵⁶ Bkz., el-Bakara, 2/32; el-Hicr, 15/25; en-Nûr, 24/59.

³⁵⁷ en-Nisâ, 4/12; el-Hac, 22/59; el-Ahzâb, 33/51.

³⁵⁸ en-Nisâ, 4/12.

³⁵⁹ en-Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, (v.710/1310), *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-III, 1.b., Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/2998, C. II, s. 503.

vasiyet Allah'ın rızasını kazanabilecek bir şekilde planlanmalıdır.³⁶⁰ Yüce Allah bunun, kendisinin bir emri olduğunu bildirmekte, kullarına ait olan taksimatları bildiğini, Halîm olmasından dolayı bu buyruğa karşı gelenlerin cezasını hemen vermeyerek, mühlet verdiğini anlatmaktadır.³⁶¹

el-Kurtubî (v.671/1273) konu ile ilgili âyeti şöyle açıklamaktadır: ‘Allah vasiyet ehlinin halini bilmektedir, bu hususta câhillik edenlere karşı ise halîmdir. Şâz bir kırâata göre bu âyet “*Allah alîmdir, hakîmdir*” tarzındadır. Buna göre, vasiyetin taksimatları ve miras ile ilgili olarak hakîmdir, denilmektedir.”³⁶²

Müfessir Muhammed Abdûh (v.1905)'un âyetle ilgili; Cenâb-ı Hak ‘kadınlar ve çocukları vasiyetten yoksun bırakmanıza nasıl izin vermemişse, hoşlanmadığınız varislerinize acele ile ceza vermenize ve miras aracılığıyla onlara kötülük etmenize de izin vermemektedir. Cenâb-ı Hakk'ın adaleti söz konusu olunca acele ile cezalandırmayıp, buyruğuna karşı gelen kullarına tevbe etmeleri için mühlet vermektedir.” görüşündedir.³⁶³

Hac Sûresi 58. âyette; Allah'ın rızasını kazanabilmek ve O'na tabi olmak uğruna, yurtlarını ve aşiretlerini terk edenlere, bu uğurda öldürülmüş veya ölmüş olanlara Cenâb-ı Hakk'ın güzel bir rızık vereceği vurgulandıktan sonra 59. âyette:

لِيُدْجِلَّهُمْ مَدْخَلًا يَرْضَوْنَهُ وَإِنَّ اللَّهَ لَعَلِيمٌ حَلِيمٌ

“*Allah onları, elbette memnun kalacakları bir yere sokacaktır. Allah, kesinlikle tam bilgi sahibidir, halîmdir.*”³⁶⁴ buyrulmaktadır.

Âyette, Yüce Allah'ın kendi yolunda yurtlarını ve her şeyini bırakıp hicret edenleri, kimin ne sebeple muhacir olduğunu bildiği vurgulanmaktadır. Halîm oluşunun yansıması olarak da bunu yapmayanlara yani O'na karşı asî olanlara da yumuşak davranacağını, cezalandırma konusunda acele etmeyip sonraya bırakacağını bildirmektedir. Allah onların hem dünyadaki hem de ahiretteki hallerini bilendir ve

³⁶⁰ er-Râzî, a.g.e., C. IX, s. 233.

³⁶¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. II, s. 39.

³⁶² el-Kurtubî, a.g.e., C. VI, s. 125.

³⁶³ Abduh, Muhammed Reşit Rıza, a.g.e., C. IV, s. 380.

³⁶⁴ el-Hac, 22/59.

onlara azapta acele etmez, pek yumuşaktır.³⁶⁵ Bu hususta İbn Abbâs'tan, 'Cenâb-ı Hak niyetleri bilir, âkıbet ile ilgili de yumuşak davranandır (Halîm)' şeklinde bir görüş nakledilmektedir.³⁶⁶

İbn Kesîr (v.774/1372) bu âyet ile ilgili şöyle bir izahta bulunmaktadır: Yüce Allah yolunda kimlerin hicret ettiğini, cihad ettiğini ve kimlerin bu nimetleri hakettiğini çok iyi bilendir. Allah, yolunda hicret ettikleri ve kendisine boyun eğdikleri için günahlarını bağışlayıp affeder ve onlara karşı yumuşak davranır. Cenâb-ı Hak'ın yolunda öldürülen, -Muhacir olsun ya da olmasın- O'nun katında diridir ve O rızıklanmaktadır.³⁶⁷ Bunun delili de şu âyette geçmektedir: “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma! Bilakis onlar Rableri katında diridirler, rızıklanırlar.”³⁶⁸

er-Râzî (v.606/1209), *Mefâtihü'l-Gayb* isimli eserinde bu konuya şöyle temas etmektedir: “*Muhakkak Allah alîm ve halîmdir*” ifadesi ‘Cenâb-ı Hak onların hakettiklerini hakkıyla bilir ve onlara ziyadesiyle verir’ veya ‘Allah, onların hoşnut olacakları işleri bilir ve bunları onlara cennette verecektir’ anlamına gelmektedir. “*Halîm*” ifadesi ‘Yüce Allah Halîm olmasından dolayı, günah işleyenlerin cezasını vermekte acele etmez aksine tevbe edebilmeleri ve bu şekilde cenneti hakedebilmeleri için, onlara mühlet vermektedir’ anlamındadır.³⁶⁹

Konuyla ilgili Ahzâb Sûresi'nin 51. âyeti benzer niteliktedir. Söz konusu âyette, Hz. Peygamber'in eşlerinden boşadıklarını tekrar nikâhına almak istemesine atıfta bulunularak, bunu yapmasında bir sakınca olmadığı şöyle belirtilmektedir:

تُرْجِي مَنْ تَشَاءُ مِنْهُنَّ وَتُؤَيِّبُ الْبَاقِيَ مَنْ تَشَاءُ وَمَنْ ابْتِغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ تَقَرَّ أَعْيُنُهُنَّ وَلَا يَحْزَنَ وَيَرْضَيْنَ بِمَا آتَيْنَهُنَّ كُلُّهُنَّ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا

“Onlardan dilediğini geriye bırakır, dilediğini de yanına alırsın. Bıraktığın hanımlarından arzu ettiğini tekrar yanına almanda, senin üzerine bir günah yoktur.

³⁶⁵ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. VI, s. 147; Karaman v.d., a.g.e., C. III, s. 747; el-Bezzâvî, Kâdî Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî, (v.685/1286), *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, I-V, 1.b., Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., C. III, s. 509.

³⁶⁶ el-Kurtubî, a.g.e., C. VI, s. 747.

³⁶⁷ İbn Kesîr, a.g.e., C. X, s. 90.

³⁶⁸ el-Âl-i İmrân, 3/169.

³⁶⁹ er-Râzî, a.g.e., C. XXIII, s. 47.

*Böyle yapman onların mutlu olmalarına, üzülmemelerine ve hepsinin, senin verdiklerine razı olmalarına daha uygundur. Allah, kalplerinizde olanı bilir. Allah, hakkıyla bilendir, halîmdir.*³⁷⁰

Anlamını aldığımız âyette, Cenâb-ı Hak hem Peygamberine hem de bütün insanlara uyarıda bulunmaktadır. Eğer Hz. Peygamber'in hanımları, Allah'ın emri kendilerine ulaştıktan sonra ona tüm kalpleri ile inanmazlarsa, Allah Teâlâ'nın kendilerine vereceği cezadan kurtulmak için bir yol bulamayacaklardır. Diğer insanlar ise, eğer Hz. Peygamber hakkında, O'na gelmiş olan ilâhî mesaj ve aile hayatı ile ilgili zihinlerinde herhangi bir şüpheye yer verirlerse, bunun Cenâb-ı Hak'a gizli kalması mümkün değildir. Âyetin sonunda Yüce Allah'ın bağışlama sıfatı ile anılması, Hz. Peygamber hakkında çirkin fikir besleyenlerin bu şüpheden kendilerini uzaklaştırırlarsa Allah'ın bağışlamasını hakedecekleri kastedilmektedir.³⁷¹ “*Allah kalplerinizdekini bilir. Allah hakkıyla bilendir, halîmdir*” âyeti ile, Hz. Peygamber'in hanımlarının kalplerinde gizledikleri şeyleri de bildiği vurgulanmaktadır. Şayet Yüce Yaratıcı, onları o anda cezalandırmazsa, onlar buna aldanmamalıdır, zira bunda Allah'ın, acele etmeyen, yumuşak davranan halîm bir zat olduğuna işaret vardır.³⁷²

Âyetin sonu tehdid içermektedir. Zira mü'minlerin de anneleri olan hanımlarının, son Nebi'ye her konuda itaat etmeleri gerekir. Aksi halde sıkıntı ile karşılaşılacaklarına işaret edilmektedir. Allah, kalplerinde gizli olanları hakkıyla bilendir, kullarını cezalandırmak için acele etmeyip, mühlet verendir. Bundan dolayıdır ki O, korkulmaya ve sakınılmaya layık olandır.³⁷³

c- Ganî-Halîm İlişkisi

Ganî غني kelimesi Arapça bir kelimedir غ، ن، ي harflerinden oluşmaktadır. Kelimenin mastarı غني (gnâ) şeklinde gelmektedir. Ganî'nin farklı anlamları bulunmaktadır:

³⁷⁰ el-Ahzâb, 33/51.

³⁷¹ Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ, (v.1979), *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Komisyon, I-VII, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996, C. IV, ss. 444-445.

³⁷² er-Râzî, a.g.e., C. XXV, s. 223.

³⁷³ en-Nesefî, a.g.e., C. III, s. 148; el-Beyzâvî, a.g.e., C. III, s. 483.

a) ‘Bir kimsenin ihtiyaçlarının az olmasını ifade etmek’ için kullanılmaktadır.³⁷⁴
Bu bağlamda Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır:

الغني غني النفس

“Gerçek zenginlik, gönül zenginliğidir.”³⁷⁵ Gönül zenginliğinin temelini de kanaat ve şükür oluşturur.

b) ‘İnsanların farklı zamanlarda, değişik ve uygun kazanç yollarının çok olması’ anlamında kullanılmaktadır.³⁷⁶ Arap şiirinde şöyle geçmektedir:

قد يكثر المال

والانسان مفتكر

‘Zaman zaman mal çok olur;

İnsan yine de fakirdir.’³⁷⁷

c) Masdar olan gınâ (غني); ‘ihtiyaçlarının olmaması, zengin olmak, bir şeye yetinip diğerlerine muhtaç olmamak ve bir yerde ikâmet etmek’ manalarına gelmektedir. Bundan sıfat olan el-Ganî (الغني) ise, Allah için kullanıldığında, ‘nezdinde bulunan ve sahip olduğu şeyler ile başkasına ihtiyacı olmayan, kâmil, müstağni’³⁷⁸ anlamını ifade etmektedir.

Yüce Yaratıcı’nın bu sıfatından ‘O’nun kendiliğinden zengin oluşu, hiçbir şeye ihtiyaç duymadığı, O’nun dışında olan kâinattaki her şeyin, kendiliğinden Allah (c.c.)’a muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu hususta O’nun ihsanı ve rahmeti olmaksızın bir kimsenin iyilik yapmasının mümkün olmadığı, adaleti ve hikmeti olmaksızın da bir kimsenin kötülük etmesinin imkânsız olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Cenâb-ı Hak, günah işleyen mümin kullarına karşı en ince ve yumuşak deyişler ile hitap eden,

³⁷⁴ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 366; Ayrıca bkz., ed-Duhâ, 93/8.

³⁷⁵ İbn Hanbel, C. II, s. 315.

³⁷⁶ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 366.

³⁷⁷ İbn Manzûr, a.g.e., C. X, s. 135; er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 366.

³⁷⁸ İbn Manzûr, a.g.e., C. X, s. 134; Yurdagür, a.g.e., s. 90; el-Kuşeyrî, a.g.e., s. 187.

işlenmiş günahları bağışlayan, özürleri kabul eden, yanlışlıkları ve eksikleri düzelten, her türlü sıkıntıdan kurtarıp onlara vaat ettiğini yerine getirendir.³⁷⁹

Ganî kelimesinin, Kur'ân'da hem Allah'ı hem de insanları vasıflandırmak için kullanıldığı bilinmektedir. Allah'a nisbetle geçtiğinde O'nun zenginliğini ve hiçbir şeye muhtaç olmadığını, mutlak ve sınırsız oluşunu ifade etmektedir. İnsanlar için kullanıldığında onların zenginliğinin sınırlı olduğunu ve mutlak olmadığını ifade etmektedir. Buna göre insanların servet sahibi de olsalar, Allah'a muhtaç oldukları anlaşılmaktadır. Allah'ın ise kâinattaki bütün varlıklardan müstağni olduğu vurgulanmaktadır.³⁸⁰

Ganî sıfatı Kur'ân-ı Kerîm'de, Hamîd, zü'r-Rahmeti, Kerîm, Halîm sıfatları ile birlikte zikredilmekte ve Allah'ın alemlerden ve kafirlerden müstağni olduğunu vurgulamaktadır.³⁸¹

Ganî-Halîm şeklinde, Bakara Sûresi'nin 2/263. âyetinde geçmektedir. Âyette Cenâb-ı Hak güzel söz ve bağışlama ile sadaka verdikten sonra gönül kıran davranışları kıyas yaparak şöyle buyurmaktadır:

قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِّنْ صَدَقَةٍ يَتَّبِعُهَا أَذَىٰ وَاللَّهُ عَنِّي حَلِيمٌ

“Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, halîmdir (acelesi de yoktur).”³⁸²

Kurân'daki bu âyetin, nafile sadaka hakkında indirildiği söylenmektedir. Zira vâcib olan zekâtın infak edilmemesi ve isteyen kimsenin ondan yasaklanmasının helâl olmadığı bilinmektedir. Âyette Yüce Allah, isteyen kimsenin hoş ve güzel söz ile geri çevrilmesini; isteyen kimseyi arkaya döndürenin özrünün kabul edilmesini vurguladıktan sonra bu iki eylemi yapmanın insan için, üzüntü ve incitme ile gelen sadakadan daha güzel olduğu beyan edilmektedir. Bunun daha güzel olmasının sebebi ise, insan bir şey infak edip, o infak etmesinin peşinden sıkıntı ve üzüntü verirse, bu

³⁷⁹ İbn Kesîr v.d., a.g.e., s. 259.

³⁸⁰ İsmail Karagöz, *Ayet ve Hadislerin Işığında Allah'ın İsim ve Sıfatları-Esmâ-i Hüsnâ*, Ankara: DİB Yayınları, 2016, s. 172.

³⁸¹ Bkz., el-En'âm, 6/132, en-Neml, 27/40; el-Ankebut, 29/6; ez-Zümer, 39/7; el-Hadîd, 57/24; el-Mümtehine, 60/6; Ayrıca bkz., Karagöz, a.g.e., s. 172.

³⁸² el-Bakara, 2/263.

halde o kimse, faydası dokunma ve zarar vermeyi bir anda birleştirmiş demektir ve bu çoğu zaman, yapmış olduğu hayırlı muâmelenin ödülü, vermiş olduğu zarara karşılık olmaktadır. Bu beyandan sonra Yüce Allah kendisinin, kullarının sadakalarından müstağnî olduğu ve kullarına zekât ve sadakayı, onları ödüllendirmek için emrettiğini; infak ettiği sadakayı başa kakan ve ondan dolayı keder veren kimseyi cezalandırmakta hızlı davranmadığını vurgulayarak, غَنِيٌّ حَلِيمٌ _وَاللَّهُ_ diyerek kendisinin ğanî ve halîm olduğuna vurgu yapmaktadır.³⁸³

et-Taberi (v.310/922), bu hususta; ‘hoşa giden bir söz ve bir yoksulun kötü durumunu gizlemek, kendisinden dolayı başa kakılan ve üzüntü verilen sadakadan Allah’ın huzurunda daha hayırlıdır. Verilen sadakalara Cenâb-ı Hakk’ın ihtiyacının olmadığını, infak ettiği sadakayı yoksulun başına kakan kimseleri de bundan tevbe etsinler diye hemen cezalandırmadığı’ açıklamasını yapmaktadır.³⁸⁴

ez-Zemahşerî (v.538/1142) “Allah ğanîdir, halîmdir” ifadelerinde, Allah’ın gazabına işaret eden tehdit (va’id) olduğunu söylemektedir. Kullarından infak edip de peşinden başa kakan ve eziyet veren kimseye Allah’ın ihtiyacı yoktur; bağışlayıcı olması sebebiyle de böyle davranıp muâmele edenleri hemen cezalandırmaktan geri durur, görüşündedir.³⁸⁵

Elmalılı (v.1942) da tefsirinde bu konuda, “Bilmeli ki قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ gönül alan hoş bir söz, tatlı dille geri çevirmek مَغْفِرَةٌ ve kusura bakmamak, saygısızlığa karşı mağfiret ile davranmak, خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتَّبِعُهَا أَذَى ardından eza gelen ya da bir gönül bulantısı ile beraber olan sadakadan daha hayırlıdır. Zira Yaratıcı hiçbir şeye muhtaç değildir. Zengin olan Yüce Allah’tır. Yoksullara başkalarının minnet yükünü yüklemeyiz. Onları akıl ve hayale gelmeyen öyle yollardan rızıklandırır ki, vakit gelir fakiri o incitene sadaka verecek durumda zengin eder. Eza edenlere de cezayı haketmedikleri münasebetiyle değil, fakat tevbekâr olsunlar diye hilminden dolayı mühlet verir, geri bırakır.” bilgisine yer vermektedir.³⁸⁶

³⁸³ er-Râzî, a.g.e., C. VI, s. 53.

³⁸⁴ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C. IV, s. 658.

³⁸⁵ ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, C. I, s. 496.

³⁸⁶ Elmalılı, a.g.e., C. II, ss. 194-195.

d- Şekûr-Halîm İlişkisi

Şekûr (شكور) lafzı, ‘nimeti düşünüp onu göstermek anlamına olan’ şâkir (شاکر), şükr (شکر) kökünden ortaya çıkmış olup, mübâlağa sîgasında bir kelimedir. Şükr (شکر) kelimesinin, ‘keşfetmek, ortaya çıkarmak’ manasındaki کشر kelimesinden dönüştüğü de söylenmektedir.³⁸⁷

Şekûr (شكور), ‘nimet vereni bilip onu tasavvur etmek ve övmek, çokça teşekkür etmek, çalışmanın karşılığını vermek, kendisine nimet verenin anısıyla dolu olmak, eli açık olmak’ gibi manalar içermektedir. Onun zıddı, ‘nimeti unutmak ve onu saklamak, çok nankörlük etmek’ manasında olan kefür (كفور) kelimesidir.³⁸⁸

Dil bilimciler ‘şükür’ ve ‘hamd’ sözcüklerinin aynı anlamda olup olmadığı konusunda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. En makul olanı, benzer manalara gelmelerine rağmen aralarında bazı farkların mevcut olduğu görüşüdür. Zira, şükür yalnız yüceltme amacıyla itiraf etmek iken hamd yüceltme ile güzel bir şekilde anmak, medhetmek manasında kullanılmaktadır. Şükür yaptığı bir iyiliğe karşılık teşekkür edileni methetmek iken, hamd ortada bir iyilik olmaksızın da yapılabilmektedir. İnsan yaptığı güzel ameller sebebiyle kendini övebilir ancak kendine şükretmek uygun bir davranış olamaz. Şükür borcu yerine getirmektir; insanın kendi kendine borçlu olması mümkün olmadığından kendine şükretmesi de mümkün görülmemektedir. Hamd kelimesi mutlak olarak yalnız Allah’a nisbetle kullanılmaktadır. Lâkin şükür kelimesi Allah’a nisbetle geldiğinde sadece mecazî anlamda kullanılmaktadır.³⁸⁹

er-Râgıb el-İsfahânî (v.502/1108)’ye göre şükür a) kalp ile yapılan şükür, bu nimeti düşünmektir, b) Dil ile gerçekleşen şükür ki, nimet vereni medhetmektir, c) Diğer organlar ile yapılan şükür ki bu da verilen nimet miktarınca karşılığını vermek olarak üç şekilde gerçekleşebilmektedir.³⁹⁰

³⁸⁷ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 265.

³⁸⁸ et-Tilmsânî, Afifüddîn Süleyman, *Esmâü'l-Hüsna*, çev. Selahattin Alpay, İstanbul: İnsan Yayınları, t.y., s. 120; Karagöz, a.g.e., s. 268.

³⁸⁹ et-Taberî bu iki kelimenin aynı anlamda kullanıldığını söylemektedir; ez-Züccâcî ise yukarıda zikrettiğimiz görüştedir. Ayrıca bkz., İbn Kesîr ve Diğerleri, a.g.e., ss. 201-202.

³⁹⁰ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 265.

Cenâb-ı Hakk'a nisbetle kullanıldığında Şekûr, 'kullarına işledikleri ibadetlerin karşılığı olarak çok nimet verip ödüllendiren, az ya da çok her itaate mükâfat veren, fazla ve sürekli nimet bağışlayan' demektir.³⁹¹

el-Halîmî, *Esmâü'l-Hüsnâ* isimli eserinde; Şekûr, 'şükürü devam eden ve büyük-küçük ibadet ayrımı yapmaksızın şükürü bütün itaat edenleri kapsayan' manasındadır; Şâkir ise 'kendisine itaat edeni metheden ve ona nimetten çok veren' anlamındadır açıklamasını yapmaktadır.³⁹²

Şekûr ismi/sıfatı, Kur'ân-ı Kerîm'de dört âyette geçmektedir. Bunların üçünde ğafûr-şekûr şeklinde³⁹³ birinde ise halîm sıfatı ile beraber³⁹⁴ zikredilmektedir. Halîm-Şekûr terkihiyle Teğâbun Sûresi'nde şöyle buyrulmaktadır:

إِنْ تَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يُّضَاعِفْهُ لَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ

"Eğer Allah'a (rızası uğruna) ödünç verirsiniz, Allah onu sizin için kat kat arttırır ve sizi bağışlar. Allah çok mükâfat verendir, halîmdir (ceza vermekte acele etmeyendir)."³⁹⁵

Âyette, Allah yolunda ve O'nun rızasını kazanabilmek için mallarını infak edenler ve bunu da en güzel şekilde yapanların karşılığının Rab'leri katında olacağı vurgulanmaktadır. Bu mükâfatın kat kat artacağı da bildirilmektedir. İnfakta bulunan kimselere iyilikle karşılık verileceği, kendisine isyan edenlere ise yumuşak davranılacağı ve çabuk cezalandırılmayacakları bildirilmektedir.³⁹⁶

Müfessir en-Nesefî (v.710/1310) âyetin ilgili kısmına "Sizi bağışlar. Allah şükürün karşılığını verendir, halîmdir." şeklinde meâl vermekte ve tefsiri hususunda şunları bildirmektedir: 'Buradaki şükür ifadesi, ihsan ile karşılamak anlamına gelmekte, Yaratıcı'nın rızası ve O'nun yolunda yapılmış olan az bir iyiliğe bile büyük mükâfat verileceğine işaret etmektedir. Nimet kendisinin olmasına rağmen, şükürünü bilip Allah'ın rızasını kazanabilmek için O'nun harcamayı emrettiği yerlere sarfedenlerin

³⁹¹ Karagöz, a.g.e., s. 268.

³⁹² İbn Kesîr v.d., a.g.e., s. 201.

³⁹³ el-Fâtır, 35/30, 34; eş-Şûrâ, 42/23.

³⁹⁴ et-Teğâbün, 64/17.

³⁹⁵ a.yer.

³⁹⁶ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. XXIII, s. 21.

mükâfatını fazlasıyla verir hem de kıymetlerini yükseltir. Hesap görmek istediği vakit aynı zamanda bütün hesapları görüp bitirivermektedir. Lâkin, her günahın ardından cezalandırmaz, kullarına mühlet verir. Bu da kendisine bir şey gizli kalmasından dolayı değil, büyüklüğünden kaynaklanmaktadır. İşlerini gizli yapanları da açık yapanları da bilmektedir.³⁹⁷ Mallarını sarf edenlerin karşılığını kat kat arttırıp, sarf etmeyi hoş karşılamaz.³⁹⁸

Âyetin,³⁹⁹ tefsiri ile ilgili diğer görüşler ise şöyledir: Eğer Allah'ın rızasına ermek maksadı ile O'nun yolunda mallarınızı sarf ederseniz, Yüce Yaratıcı, katında yaklaşmak dileyenleri sevdiği, mükâfatı hemen vermediği ve sizi bağışladığı için, size kat kat mükâfatını verir anlamındadır. Şekûr ise, '*karşılık veren*' manasına gelip, '*Cenâb-ı Hak size, teşekkür etmede, yüksek derecede muâmele eden kimselerin yaptıkları gibi davranarak, büyük karşılık verendir*' manasındadır. Size, işlediğiniz kötü ameller karşısında sabreden kimselerin davrandığı gibi davranır. Dolayısıyla da bunca hata yapmanıza rağmen Allah, çok halîmlik sıfatını yansıtıp cezanızı acil olarak (hemen) vermez" anlamındadır.⁴⁰⁰

Açıklamaya çalışılan Allah'a Nisbetle Hilm başlığı altında anlatılanları şöyle özetlemek mümkündür: Kur'ân-ı Kerîm'de el-Halîm ismi Gafûr, Alîm, Ganî ve Şekûr isimleri ile birlikte, Cenâb-ı Hak'ın kullarının yapmış oldukları hatalara karşı muâmelesinde ortaya çıkan bir kavram olarak görülmektedir. Allah için kullanılan mübâlağa vezinleri 'abartı' anlamını taşımamaktadır. Vafedenin yetersizliğini ifade etmektedir. Alimlerin yorumlarına bakıldığında görüşler, Allah'ın, kullarının günah işlemelerinden dolayı hemen cezalandırmaya kudret sahibi olmasına rağmen böyle muâmele etmeyip, tevbe etsinler diye mühlet verdiği ve cezayı ertelediği noktasında yoğunlaşmaktadır. Bu açıdan yorumlar çoğunlukla birbirine benzemektedir.

2- Peygamberlere Nisbetle Hilm

Kur'ân-ı Kerîm'de, Hilm kavramının kullanımına bakıldığında, Allah'ın elçileri hakkında da geldiği görülmektedir. Peygamberlerin, her çeşit insandan oluşan

³⁹⁷ Elmalılı, a.g.e., C. VIII, s. 98.

³⁹⁸ en-Nesefti, a.g.e., C. X, s. 284.

³⁹⁹ et-Teğâbün, 64/17.

⁴⁰⁰ er-Râzî, a.g.e., C. XXX, s. 28; Ebu's-suûd, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdü'l-Akli'-Selîm (Tefsîru Ebi's-suûd)*, Kahire: Dâru'l-Mesâhif, t.y., C. XII, s. 5578.

toplumlara hitap etmiş olmaları ve bunların içinde en câhil ve inatçı olanlarıyla mücadele etmek zorunda kalmaları halîm ismiyle vasıflanmış olmalarını gerekli kılmaktadır. Hz. İbrâhim, Hz. Şuayb, Hz. İsmâil ya da Hz. İshak halîm olarak nitelendirilen peygamberlerdir. Biz de burada öncesinde bu peygamberler ile ilgili kısaca bilgi vererek, devamında hilm ile nitelendiklerine dair âyetlerin tefsirini açıklamaya çalışacağız.

a- Hz. İbrâhim ve Hilm

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm tarafından en büyük ata ve temel referans olarak inanılan Hz. İbrâhim hakkında yahudi dînî literatüründe, hıristiyan kültüründe ve İslâmî kaynaklarda diğer birçok peygambere nazaran daha geniş bilgiye rastlanmaktadır.⁴⁰¹

İbrâhim, Nûh (a.s.)’dan sonra gelen Allah’ın elçilerinin en büyük atası olan peygamberin özel adıdır. Tivratta, Hz. Nûh’un oğlu Sâ’m’ın ırkından onuncu batını teşkil ettiği belirtilmektedir. Keldânî ülkesinde bir kent olan Ur şehrinde dünyaya gelmiştir. Ur isminin ise, Keldan lügatında nur (ışık) ya da ateş manalarına geldiği söylenmektedir.⁴⁰² İslâm âlimleri, Hz. İbrâhim’in ne zaman ve nerede doğduğu hakkında bazı görüşler ileri sürmektedirler. Bazılarına göre, Ehvaz yöresinin Sus şehrinde; bazılarına göre babası Kufe’nin Kus’a denilen bir köyünden olup O da bu köyde dünyaya gelmiştir; Harran kavminden olduğu da söylenmektedir.⁴⁰³

Hz. İbrâhim, Kur’ân-ı Kerîm’de kendisinden en çok bahsedilen ülü’l-azm peygamberlerden biridir. Onun hakkındaki bilgilere bakıldığında kronolojik akışın dikkate alınmadığı görülmektedir.⁴⁰⁴ Kur’ân-ı Kerîm’de O’nun doğduğu yer ve yaşadığı asır hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu da Kur’ân’daki kıssaların genel özelliği sayılmaktadır. Kıssalarda zaman ve mekân ilkelerine yer verilmemektedir. Çünkü anlatılan olaylar ibret alma amacına hizmet ettiğinden, ayrıntılara girmek onların işaret etmek istedikleri şeye gölge düşürmüş olmaktadır. Bundan dolayı Kur’ân-ı Kerîm, ehemmiyetsiz ayrıntılara, zaman ve mekân öğelerine yer vermeyip, muhataplarını mükemmel insan tasavvurlarına yükselten bir üslup ile gerekli bilgiler

⁴⁰¹ Ömer Faruk Harman, “İbrâhim”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 2000, C. XXI, s. 266.

⁴⁰² Tekvin, 16/16.

⁴⁰³ Elmalılı, a.g.e., C. III, s. 1965.

⁴⁰⁴ Harman, a.g.m., C. XXI, s. 269.

sunmaktadır.⁴⁰⁵ Verilen bilgilerden birkaçı şöyledir: Hz. İbrâhim, Nûh (a.s.)'in milletindedir,⁴⁰⁶ inananların babasıdır,⁴⁰⁷ Allah'ın dostudur⁴⁰⁸ ve insanlara önder yapılmıştır.⁴⁰⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrâhim'in babasının adı Âzer olarak geçmekte ve onun putperest olduğu bildirilmektedir.⁴¹⁰ Kur'ân ve hadisler dışındaki İslâmî kaynaklarda ise babasından hem Âzer hem de Târih (Târah) diye söz edilmektedir.⁴¹¹

“Andolsun, daha önce de İbrâhim'e doğruyu yanlıştan ayırma yeteneğini verdik. Biz zaten O'nu biliyorduk.”⁴¹² âyeti O'nun peygamber olarak görevlendirildiğine işaret etmektedir. Peygamber olarak seçilip kavmine gönderildiğinde önce babasını hak dine davet etmişse de babası O'nu taşa tutmak, kovmakla tehdit etmiş ve kendisinden uzaklaşmasını istemiştir. Bu tepkiye İbrâhim (a.s.)'in cevabı O'nun (yani babası) için af dileyeceği şeklinde olmuştur.⁴¹³

Yüce Allah, Hz. İbrâhim'in babası için dua ettiğini, sabırlı ve çok yumuşak huylu olduğuna işaret ederek şöyle buyurmaktadır:

وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَّهَا إِيَّاهُ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ

“İbrâhim'in, babası için af dilemesi, sadece ona verdiği sözden dolayı idi. Ne var ki, onun Allah'ın düşmanı olduğu kendisine belli olunca, ondan uzaklaştı. Şüphesiz ki İbrâhîm çok yumuşak huylu ve pek sabırlı idi.”⁴¹⁴

Âyet, Hz. İbrâhim'in babasına daha önce vaadettiği “babası ile ilgili bağışlama dilemesi” sözünden bahsetmekte;⁴¹⁵ Yüce Allah'ın babasının iman etmeyeceğine dair vahyinin gelmesiyle, Hz. İbrâhîm'in o isteğinden uzaklaştığını bildirmektedir. Âyetin

⁴⁰⁵ Muhsin Demirci, *Tefsîr Usûlü*, İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2013, s. 211.

⁴⁰⁶ es-Sâffât, 37/83.

⁴⁰⁷ el-Hac, 22/78.

⁴⁰⁸ en-Nisâ, 4/125.

⁴⁰⁹ el-Bakara, 2/124.

⁴¹⁰ el-En'âm, 6/74.

⁴¹¹ Günay Tümer, “Âzer”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 1991, C. IV, s. 316.

⁴¹² el-Enbiyâ, 21/51.

⁴¹³ Bkz., el-Meryem, 19/42-47.

⁴¹⁴ et-Tevbe, 9/114.

⁴¹⁵ “... Şu kadar var ki, İbrâhîm babasına, ‘Andolsun senin için mağfiret dileyeceğim. Fakat Allah'tan sana gelecek herhangi bir şeyi önlemeye gücüm yetmez’ sözü başka...”, el-Mümtehine, 60/4.

devamında, Hz. İbrâhim'e karşı sert muâmele etmesine rağmen babasının affedilmesine yönelik isteğinin, aşırı merhametinden ve kalbinin yufkalığından (halîm) olduğu bilgisi verilmektedir.⁴¹⁶ Yüce Allah, bu âyette Hz. İbrâhim'i, kızgınlığı az olan anlamına Halîm ve insanların başına gelen kötülükler ve musibetlerden dolayı çok ağlayan manasına gelen evvâh sıfatları ile tavsif etmektedir. O'nun babasına ve çocuklarına hissettiği acıma duygusu fazladır. Cenâb-ı Hak, O'nun bu özellikleri taşımasına rağmen, babasının isyanda ısrar ettiğini görünce babasından uzaklaştığını beyan etmektedir. Kalbin acıma duygusu ve alabildiğine merhametli olma ilkesi, hilmin sebeplerinden sayılmaktadır. İnsanın böyle olduğunda öfkeli anlarında hilminin arttığı anlaşılmaktadır.⁴¹⁷

Hz. İbrâhim'i hilm ile vasıflandırması; O'nun çeşitli durumlarda kendine hâkim olan, öfke ve kızgınlık halinde kendini kaybetmeyen ve muhabbetinde, dostluk ve diğer insanî ilişkilerinde mu'tedil olduğuna işaret etmektedir. Burada kelime, en geniş manasında kullanılmaktadır. Hz. İbrâhim babasına karşı çok merhametli ve saygılı olması sebebiyle, onun için duada bulunmaktadır. Kendisine hâkim ve sâkin bir yapıya sahip olmasından dolayı babasının Allah'ın düşmanı olduğunu anladığı anda onunla olan bütün ilişkilerini kestiği görülmektedir.⁴¹⁸

Celal Yıldırım Hz. İbrâhim'in nitelendirilmiş olduğu Halîm özelliği ile ilgili şöyle bir açıklama yapmaktadır: el-Halîm, Yüce Allah'ın doksan dokuz isminden biridir. Sıfat olarak zâtı ile ilgili olarak kullanılmaktadır. Hz. İbrâhim'e nisbetle kullanıldığında birkaç anlama gelir:

- a. Nefsi kızgınlıktan ve heyecandan tutup, kontrol etmek;
- b. Duyguları kışkırtan vâkı'alar karşısında imanın ve aklın yolunu seçip, duygusal bir şekilde muâmele etmemek,
- c. Üzüntü verici olan olaylara mukâbelesinde sabırlı, ağırbaşlı, yumuşak davranmak,

⁴¹⁶ el-Beyzâvî, a.g.e., C. III, s. 100; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. XII, s. 46; ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, C. III, s. 99; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 303.

⁴¹⁷ er-Râzî, a.g.e., C. XVI, s. 216;

⁴¹⁸ Mevdûdî, a.g.e., C. II, s. 283.

d. Derin bir şekilde düşünüp etraflıca bütün ayrıntıları araştırıp inceledikten sonra sonuca varmak, âni kararlardan kendini uzak tutmaktır.⁴¹⁹

Hiz. İbrâhim'in bir özelliği olarak, Kur'an'ın diğer bir sûresinde de Halîm kelimesinin geçtiği görölmektedir. Âyet Hiz. İbrâhim'in, meleklerle Hiz. Lût'un içinde bulunduğu kavmi cezalandırmakta acele etmemelerini, tevbe etmeleri için onlara mühlet verilmesi dileğini bildirmektedir:

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ

“İbrâhim cidden yumuşak huylu, bağrı yanık, kendisini Allah'a vermiş biri idi.”⁴²⁰

Bundan önceki âyette Hiz. İbrâhim'in, Yüce Allah'a, Lût kavminin üzerinden azabın kaldırılması için yalvardığı anlatılmaktadır. Hiz. İbrâhim bu kavimde hayır adına bir şey kalmadığını bilse de yumuşak huyluluğu ve yufka yürekliliğinden bunlar azaba uğramasınlar diye dua edip, Yüce Allah'tan onların tevbe etmeleri için mühlet ve fırsat vermesini istediğini izah etmektedir. Buradaki hilm sıfatının ‘sabr’ manasına kullanıldığı görölmektedir.⁴²¹

Müfessir er-Râzî (v.606/1209), “Şüphesiz İbrâhim içli, yumuşak huylu bir kişiydi” ifadesini şöyle açıklamaktadır: ‘Burada Hiz. İbrâhim Cenâb-ı Hak tarafından ehemmiyetli ve büyük bir medhe kavuşmuştur. Zira âyette “halîm”, ‘başkasına yetişebilmek için hızlı olmayıp aksine yavaş ve temkinli bir şekilde davranan kişi’ manasına gelmektedir. Durumu böyle olan kimse, diğerinin de aynı durumda olmasını dilemektedir. Yüce Allah Hiz. İbrâhim'i övererek, yüreği yanık, kendisini tamamen Rabbine teslim etmiş biri olarak anlatmaktadır. Hilm sahibi olan kimse, başkasının sıkıntı ve musibete uğradığına şâhid olduğunda yüreği yanmaktadır. Hiz. İbrâhim'in de Hiz. Lût'un kavmini helâk etmek üzere meleklerin ulaştığını gördüğünde, hüznünün arttığı, yüreğinin yanmaya başladığı görölmektedir. Bu yüzdendir ki Hiz. İbrâhim, Allah tarafından halîm sıfatıyla nitelendirilmektedir.⁴²² Bu sıfatlarla nitelenen Hiz. İbrâhim'in

⁴¹⁹ Yıldırım, a.g.e., C. V, s. 2610.

⁴²⁰ el-Hûd, 11/75.

⁴²¹ Mevdûdî, a.g.e., C II, s. 412.

⁴²² er-Râzî, a.g.e., C XVIII, s.30; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân, (v.597/1201), *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, I-IX, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404/1984, C. II, s. 609.

meleklerle giriştiği tartışmanın detayları bilinmemekle beraber verilen cevabın⁴²³ sözü noktalayıcı nitelikte olduğu bilinmektedir. İlahi hükmün kesinleştiği ve tartışmanın yersiz olduğu kesin bir dille anlatılmaktadır.⁴²⁴

Diğer taraftan burada Hz. İbrâhim'in mücadele etmeyi teşvik eden vasfı açıklanmaktadır. O'nun cidden çok yumuşak huy sahibi oluşu bildirildikten sonra bu özelliğinden dolayı günah işleyenlerden hemen intikam alınmasını istemediği açıklanmaktadır. Zira O, insanlar için ah eden ve üzülen bir kişidir ve ziyadesiyle merhametli olduğu dile getirilmektedir.⁴²⁵ Mücadele ile kastedilen, Lut kavmine isabet edecek azabın iman ederler ve yaptıklarından tevbe ederler ümidiyle geciktirilme isteğidir.⁴²⁶ Burada Hz. İbrâhim'in çok yumuşak huy ve yufka yürek sahibi oluşu ve Yüce Allah'a tamamen teslimiyet içinde olduğu görülmektedir.⁴²⁷

İbn Kesîr (v.774/1372) “*Şüphesiz İbrâhim içli, yumuşak huylu bir kişiydi.*” ifadesi ile Yüce Allah'ın, Hz. İbrâhim'i, sahip olduğu kişisel özellikleri zikrederek, bu güzel vasıfları taşıdığı için övdüğünün anlaşıldığını bildirmektedir.⁴²⁸

Elmalılı (v.1942) bu bağlamda şöyle bir açıklama yapmaktadır: Hilm, ‘*ince kalpli, yufka yürekli, bağıran, açık adam*’ manalarında kullanılmaktadır.⁴²⁹ Buna göre âyette yer alan “*İbrâhim içli, yumuşak huylu*” ifadesi şu manalara gelmektedir:

- a. Dualarla çok meşgul olan, ziyâdesiyle dua eden,
- b. Fazlasıyla yufka kalpli, yumuşak, pek merhametli,
- c. Allah'a inanan, inançlı, Mü'min,
- d. İnancında kuşku ve kararsızlık bulunmayan,
- e. Cenâb-ı Hakk'ın azabı anıldığı vakit ah eden,

---

⁴²³ Bkz. el-Hûd, 11/76.

⁴²⁴ Kutub, a.g.e., C. VI, s. 138.

⁴²⁵ el-Beyzâvî, a.g.e., C. II, s. 563; Celil Kiraz, *Kur'an'da Ahlâk İlkeleri*, Bursa: Emin Yayınları, 2007, s. 312.

⁴²⁶ ez-Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîrü'l-Münîr*, ter. Hamdi Arslan v.d., I-XV, 2.b., İstanbul: Risale Yayınları, 2005, C. VI, s. 356.

⁴²⁷ Karaman v.d., a.g.e., C. IV, s. 599.

⁴²⁸ İbn Kesîr, a.g.e., C. IV, s. 335.

⁴²⁹ Elmalılı, a.g.e., C. IV, s. 554.

f. Yakîn sahibi.”⁴³⁰

Bu başlık altında verdiğimiz bilgileri özetlersek: Kur’ân-ı Kerîm, Hz. İbrâhim’in şahsiyet özellikleri, manevî ve ahlâkî vasıfları hakkında geniş bilgi verildiği görülmektedir. Ayrıca tevhid mücadelesi, Rabb’ine olan teslimiyeti, kararlılığı, misafirperverliği, sofrası, bereketi, aile hayatı ve hususlardaki öğütleri de tasavvufî ve edebî eserlerde geniş yer bulmaktadır. En yakınları başta olmak üzere tüm insanlara yufka yürekli davranması O’nun salih insanlara özgü vasıflara sahip olduğunu göstermektedir.

b- Hz. Şuayb ve Hilim

Yüce Allah insanlığa dosdoğru yolunu göstermek ve hidayet rehberi olarak nice peygamberler göndermiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de adı geçen bu önderlerden birinin de Hz. Şuayb olduğu görülür. Hz. Şuayb çoğunluğunu Arapların oluşturduğu bir topluma peygamber olarak gönderilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Şuayb toplam on bir yerde zikredilmektedir.⁴³¹ O’nun, Hz. Mûsâ döneminden önce peygamber olarak gönderildiği⁴³² ve O’nun kayınpederi olduğu bilinmektedir.⁴³³ Cenâb-ı Hak A’râf Sûresi’nde beş peygamberden söz ettikten⁴³⁴ sonra şöyle buyurmaktadır:

ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ

“Sonra onların ardından Musa’yı mucizelerimizle Firavun ve kavmine gönderdik...”⁴³⁵

et-Taberî (v.310/923), Hz. Şuayb’ın halkı hakkında şu bilgileri vermektedir: Medyen, bir kabilenin adı olarak geçmektedir. Bu kabile, Hicaz bölgesiyle Şam arasında Maun kasabası yakınında yaşamaktadır. Bunların oturduğu yere, kendi isimleri

⁴³⁰ el-Beyzâvî, C. III, s. 610.

⁴³¹ Bkz., el-A’râf, 7/85, 88, 90, 92 (iki defa); el-Hûd, 11/84, 87, 91, 94; eş-Şuarâ, 26/177; el-Ankebût, 29/36.

⁴³² ez-Zuhaylî, a.g.e., C. VI, s. 568.

⁴³³ M. Âsım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I-II, 13.b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, C. I, s. 327.

⁴³⁴ Bkz., el-A’râf, 7/11-84.

⁴³⁵ el-A’râf, 7/103.

verilerek ‘Medyen’ denilmektedir. Cenâb-ı Hak bu halka, en şeriflerinden olan Şuayb (a.s.)’ı elçi olarak göndermiştir.⁴³⁶

Hiz. Şuayb’a, Kitâb-ı Mukaddes’in Eski Antlaşma Bölümünde yer verilmektedir. ‘Reuel’ ve ‘Midyanlı Kâhin Yitro’ olmak üzere iki farklı isim ile anılmaktadır.⁴³⁷ Kitâb-ı Mukaddes’te de Hiz. Şuayb’ın Midyan (Medyen)’da yaşadığı bilgisi verilmektedir.⁴³⁸ Midyan, bugün kuzeybatı Arabistan ve Akabe Körfezi yakınında bir bölgenin adı olarak kayıtlarda yer almaktadır.⁴³⁹

Kur’ân-ı Kerîm’de, Hiz. Şuayb’ın Medyen⁴⁴⁰ ve Eyke⁴⁴¹ adlarında iki ayrı kavme gönderilen bir peygamber olduğu, kendisine ve halkına uzun ömür bağışlandığı ifade edilmektedir.⁴⁴² Şuayb (a.s.) halkını Allah’tan başka ilah olmadığına ve kendisinin peygamberliğine inanmaya⁴⁴³, ölçü ve tartıyı doğru yapmaya, haksızlık yapmamaya, yeryüzünde fesat çıkarmamaya⁴⁴⁴ davet etmiştir. Ayrıca uyarıları dikkate almadıkları takdirde başlarına gelecekleri de haber vermiştir.⁴⁴⁵ Bazı kaynaklarda Hiz. Şuayb’ın Allah’ın emirlerini kavmine tebliğindeki tatlı üslubu ve güzel anlatımından dolayı Hatîbü’l- Enbiyâ (Peygamberlerin Hatîbi) diye isimlendirilmektedir.⁴⁴⁶

Yüce Allah O’nu, kendisine güvenip dayanan bir kişi olarak sıfatlandırmaktadır. Nitekim A’râf Sûresi’nin 89. âyetinde bu hususta şöyle buyrulmaktadır:

قَدْ أَفْتَرْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنَّا نَعُدُّكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّبَيْنَا اللَّهَ مِنْهَا وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّنَا وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبُّنَا أَفْتَحَ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ

“Doğrusu Allah bizi ondan kurtardıktan sonra tekrar sizin dininize dönersek Allah’a karşı yalan uydurmuş oluruz. Rabbimiz Allah dilemiş başka, yoksa ona geri dönmemiz bizim için olacak şey değildir. Rabbimizin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Biz

⁴³⁶ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C. X, s. 310.

⁴³⁷ Tekvîn, 2/18.

⁴³⁸ <http://jewishencyclopedia.com/articles/8620-jethro> (04. 09. 2018)

⁴³⁹ [https://en.wikipedia.org/wiki/Jethro_\(biblical_person\)#cite_ref-auto_5-0](https://en.wikipedia.org/wiki/Jethro_(biblical_person)#cite_ref-auto_5-0), (04. 09. 2018).

⁴⁴⁰ el-A’râf, 7/85; el-Hûd, 11/84; el-Ankebut, 29/36.

⁴⁴¹ eş-Şuarâ, 26/176.

⁴⁴² Abdullah Emin Çimen, *Niçin Helak Oldular*, İzmir: Çağlayan Matbaası, 2008, s. 276.

⁴⁴³ el-A’râf, 7/85; eş-Şuarâ, 26/176-179.

⁴⁴⁴ el-A’râf, 7/85-86,90; el-Hûd, 11/84-86; eş-Şuarâ, 26/181-183.

⁴⁴⁵ el-Hûd, 11/89.

⁴⁴⁶ Mehmet Ümit, “Şuayb”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 2010, C. XXIX, s. 223; Köksal, a.g.e., C. I, s. 329.

sadece Allah'a dayanırız. Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında adaletle hükmet! Sen hükmedenlerin en hayırlısısın."⁴⁴⁷

Âyette Hz. Şuayb'ın kavminden ileri gelen kibirlilere karşı verdiği cevaptan bahsedilmektedir. O'nun bütün gücüyle Allah'a güvenip dayandığını gösteren "*Rabbimizin ilmi her şeyi kuşatmıştır*" ifadesi dikkat çekicidir. Bununla anlatılmak istenen şudur: Allah, olmuş- olacak her şeyi bilmektedir; iman, küfür, hidayet, olayların nasıl değişeceğini, delalet, salah, kalplerin nasıl çevrilip tevil edileceğini, hastayken daha sonra nasıl iyileştirileceğini bilmektedir.⁴⁴⁸ Daha sonra Hz. Şuayb bütün bunları sağlamlaştırmak amacıyla "*Biz yalnız Allah'a dayanıp, güvenmişiz.*" sözüyle 'Allah'ın kendisini imanda sabit kılması, istenilen görevleri yerine getirmek, daha ziyade yakine muvaffak olmak hususunda işimizi O'na yükledik, O'na güveniriz' demeyi kastettiği açıklaması yapılmaktadır.⁴⁴⁹

Hz. Şuayb'ın, Hûd Sûresi'nde, akıllı ve yumuşak huylu, hilm sahibi olarak nitelendirildiği⁴⁵⁰ görülmektedir. Bu bağlamda şöyle buyrulmaktadır:

قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصَلَوْتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَكِيمُ الرَّشِيدُ

*"Dediler ki: Ey Şuayb! Babalarımızın taptıklarını (putları), yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmayı terketmemizi sana namazın mı emrediyor? Oysa sen yumuşak huylu ve çok akıllısın."*⁴⁵¹

Müfessirlere göre âyet, Hz. Şuayb'ın çok namaz kılanlardan olduğuna; kavminin O'nu namaz kılarken gördükleri vakit alay edip dalga geçerek "*Sana namazın mı emrediyor?*" dediklerine işaret etmektedir. Âyetin devamında gelen "*Oysa sen gerçekten yumuşak huylu ve akli başında bir adamsın.*" ifadesi hakkında birkaç izah yapılmaktadır.⁴⁵²

⁴⁴⁷ el-A'râf, 7/89.

⁴⁴⁸ İbn Kesîr, a.g.e., C. III, s. 448; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Bedâiu't-Tefsîr*, C. I, s. 412.

⁴⁴⁹ ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, C. II, s. 911; Abduh, Muhammed Reşit Rıza, a.g.e., C. IX, s. 431.

⁴⁵⁰ Duman, a.g.e., C. II, s. 35.

⁴⁵¹ el-Hûd, 11/87.

⁴⁵² er-Râzî, a.g.e., C. XIV, s. 183; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. III, s. 147; ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, C. IV, s. 351.

Birinci izah: “*oysa sen gerçekten yumuşak huylu ve akli başında bir adamsın.*” sözleriyle, O’nun akılsız ve cahil olduğunu kastedip bunu zıt ifadelerle dile getirmişlerdir.

İkinci izah: Hz. Şuayb’ın kavmi arasında akli başında ve halim olarak meşhur olduğu fakat O, onlara atalarının yaptıklarını terk etmelerini emredince, böyle bir işin, ağırbaşlı ve akli başında bir kimseden çıkmasını garip gördüklerini ifade etmektedir.

Üçüncü izah: Onlar Hz. Şuayb’ı muhakkak yumuşak huylu ve akli başında bir adam olarak nitelemişlerdir.

Dördüncü izah, onlar dalga geçmek maksadıyla ‘akılsız ve sapık’ diyerek küfrettiklerinden dolayı Yüce Allah da O’nu överek: “*Hayır, sen gerçekten yumuşak huylu ve akli başında bir adamsın.*” buyurmaktadır.

Hz. Şuayb ile alay ederek söyledikleri bu sözleriyle aslında sözlerinin tam tersini kastettikleri de söylenmektedir. Azgın kavmi; ‘iyi huylu olmak ve olgunluk, putlara körü körüne tapmayı, ibadetlerle çarşı-pazar işlerini birbirine karıştırmamayı gerekli kılmaktadır.⁴⁵³ Ama Şuayb (a.s.)’ın beyni sulanmış ve dini emirlere olan bağlılığı O’nu akılsız konuşmaya sevketmiştir. Doğru olan maddi çıkarların her şeyin üzerinde tutulmasıdır’ görüşündedir.⁴⁵⁴

Hz. Şuayb’ın şahsında görüldüğü üzere, hilmi dini esaslardan fedakârlık yapmak olarak anlamak asla düşünülemez. Bu dini kuran ve uygulanmasını isteyen Cenab-ı Hak’tır. Şahıs olarak buna kimsenin yetkisi yoktur.

Yukarıda anlatılanları özetleyecek olursak: Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Şuayb, Allah’a tevekkül eden ve O’na dayanan bir peygamber olarak tanıtılmakta ve O’nun hayatına dair olaya yer verilmektedir. Bunlar O’nun yumuşak huylu, yufka yürekli, hilm sahibi olduğunu ortaya koymaktadır.

c- Hz. İsmâil ya da Hz. İshak ve Hilm

İsmâil (a.s.)’ın dünyaya gelişi ve annesi Hâcer ile birlikte evden uzaklaştırılmasına dair İslâmî kaynaklarda yer alan bilgiler ile Tivratt’takilerin benzer

⁴⁵³ Kutub, a.g.e., C. VI, s. 150.

⁴⁵⁴ M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri*, I-V, İstanbul: Beyan Yayınları, 2012, C. II, s. 631.

olduğu görülmektedir.⁴⁵⁵ Sâre validemiz, kocası Hz. İbrâhim’i memnun etmek için cariyesi Hâcer’i O’na hediye eder.⁴⁵⁶ Hz. İbrâhim’in karısının teklifini kabul ederek Hâcer ile evlendiği ve bu evlilikten bir süre sonra Hâcer’in hamile kalıp, çocuğunu dünyaya getirdiği ve oğluna İsmâil ismini koydukları bilinmektedir.⁴⁵⁷ Hz. İsmâil dünyaya geldiğinde Hz. İbrâhim’in seksen yaşımda olduğu söylenmektedir.⁴⁵⁸

Sâre’nin, Hâcer hamile kaldığı vakit başlayan kıskançlığının Hz. İsmâil doğduktan sonra daha da arttığı zikredilmektedir. Hz. İbrâhim ise Hz. Hâcer’den bir erkek çocuğu olmasından dolayı çok mutluydu ve bu sevincini paylaşmak için evine misafirler çağırıp, ikramlarda bulunduğu zikredilmektedir. Böyle davetlerden birinde, misafirlige gelip müjde verenler ile ilgili Kur’ân-ı Kerîm’de bazı bilgiler bulunmaktadır.⁴⁵⁹

Kur’ân-ı Kerîm’de yer verilen bu hâdise Kitâb-ı Mukaddes’te şu şekilde anlatılmaktadır:

‘İbrâhim günün sıcak saatlerinde Mamre meşeliğindeki çadırının önünde istirahat ederken Rab kendisine görünmüştü. İbrâhim önünde üç meleğin kaldığını görmüştü. Onları görür görmez ikram etmeye koştu, yere kapanarak birine; ‘Ey efendim eğer gözünde lütuf bulduysam, lütfen kulunun yanından ayrılma’ demişti. ‘Biraz su getirteyim ayaklarınızı yıkayın, şu ağacın altında dinlenin. Madem kulunuza konuk geldiniz, bırakın size yiyecek bir şeyler getireyim. Biraz dinlendikten sonra yolunuza devam edersiniz.’ Adamlar; ‘Peki, dediğin gibi olsun’ dediler. Onlar yerken O da yanlarında ağacın altında durdu. Konuklar, ‘Karın Sâre nerde?’ diye sordular. İbrâhim ‘çadırda’ diye yanıtladı. Rab; ‘Gelecek yıl bu zamanda kesinlikle yanına döneceğim dedi. O zaman karın Sâre’nin bir oğlu olacak’ dedi...’⁴⁶⁰

Hz. İsmâil’in doğumundan sonra Hz. İşhak’ın müjdelenmesiyle azıcık kendine gelen Sâre, doksan yaşımda iken Yüce Allah’ın bir lütfu olarak Hz. İşhak’ı dünyaya

⁴⁵⁵ Ömer Faruk Harman, “Hz. İsmâil”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 2001, C. XXIII, s.77.

⁴⁵⁶ Tekvîn, 16/1-3.

⁴⁵⁷ Hz. İsmâil ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Harman, “İsmâil”, a.g.e., C. XXIII, ss. 76-80.

⁴⁵⁸ İbn Kesîr, a.g.e., C. I, s. 219.

⁴⁵⁹ Bkz., el-Hûd, 11/ 101, 69-76.

⁴⁶⁰ Tekvin, 16/1-15.

getirmiştir. Hz. İshak dünyaya geldiğinde Hz. İbrâhim'in yüz yaşında olduğu zikredilmektedir.⁴⁶¹

Sâre, bir süre geçtikten sonra, Hâcer'i yanlarında görmeyi istememiş O'nu ve oğlunun kendilerinden başka bir yere götürülmesi dileğinde bulunmuştur. Hz. İbrâhim başka bir çare bulamayınca Hâcer'i ve Hz. İsmâil'i alarak, Yüce Allah'ın vahyi ile Beyt-i Haram'a (Mekke'ye) götürmüştür.⁴⁶² Kur'ân-ı Kerîm'de 12 yerde adı geçen İsmâil (a.s.)'in peygamber olarak seçildiği, kendisine vahiy geldiği,⁴⁶³ sözünde duran, Rabbi'nin rızasını kazanan bir nebî olduğu,⁴⁶⁴ adı açıkça anılmasa da belli bir yaşa gelince kurban edilmek istenenin O olduğu⁴⁶⁵ bildirilmektedir.

Mekke'de yaşamını sürdüren Hz. İsmâil, Hz. İbrâhim vefat ettikten sonra gerek Kâbe gerekse hac işlerini yürütmeye devam etmiştir. Yüce Allah O'nu peygamberlik görevi ile şereflendirmiş ve bu vazifesi elli yıl kadar sürmüştür. Yüz otuz yedi yaşında vefat ettiği ve annesinin yanına, Hicr'e defnedildiği bildirilmektedir.⁴⁶⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İshak'a da vahiy gönderildiği,⁴⁶⁷ hidayete ulaştığı,⁴⁶⁸ muttaki olduğu,⁴⁶⁹ O'nun ilâhî bir lütuf olduğu⁴⁷⁰ bildirilmekte ve on yedi yerde⁴⁷¹ adı geçmektedir. İshak (a.s.) 'ın yüz yetmiş yaşında vefat ettiği ve Hz. İbrâhim'in yanına defnedildiği bilgisi de kaynaklarda mevcuttur.⁴⁷²

Hz. İbrâhim'in putperest kavmi tarafından ateşe atılması olayından ilahi yardımla kurtulması sonunda kavmini terkettiği, bereketli topraklara ulaştığı,⁴⁷³ sâlihlerden bir çocuk ihsan etmesi için dua ettiği ve kendisine halîm bir erkek çocuk

⁴⁶¹ İbn Kesîr, a.g.e., C. I, s. 219.

⁴⁶² Bkz., İbrâhim, 14/37; Hz. İshak ile ilgili detaylı bilgi için; Harman, "İshak", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 2001, C. XXII, ss. 519-521.

⁴⁶³ el-Bakara, 2/136.

⁴⁶⁴ el-Meryem, 19/54-55.

⁴⁶⁵ es-Sâffât, 37/102-105.

⁴⁶⁶ Harman, "İsmâil", C. XXIII, s. 80.

⁴⁶⁷ en-Nisâ, 4/163

⁴⁶⁸ el-En'âm, 6/84

⁴⁶⁹ el-Enbiyâ, 21/72

⁴⁷⁰ el-En'âm, 6/84; el-İbrâhim, 14 /39; el-Meryem, 19 /49.

⁴⁷¹ Bkz., Bakara, 2/133, 136, 140; el-Âl-i İmrân 3/84; en-Nisâ, 4/163; el-Hûd 11/71; el-Yûsuf 12/6, 38; el-Ankebût 29/27.

⁴⁷² Harman, "İshak", C. XXII, s. 521.

⁴⁷³ el-Enbiyâ, 21/70-71.

müjdelendiği⁴⁷⁴ bilgisi naslarda mevcuttur. Bu çocuğun belli bir yaşa gelmesinden sonra kurban edilmesinin istenmesi üzerine baba ve oğlunun bu imtihandan başarıyla çıktıkları ve sâlihlerden bir peygamber olmak üzere İshak (a.s.)'in müjdelendiği⁴⁷⁵ de bilinmektedir. Bu durumda Hz. İshak 'ın ilk çocuk olmadığı ve O doğmadan kurban hâdisesinin gerçekleşmiş olduğu görülmektedir.

Kurban edilecek çocuğun isminin Kur'ân'da bildirilmemesi, diğer taraftan Tevrat'ta ve Yahudi geleneğinde bunun İshak olarak kabul edilmesi Müslümanlar arasında görüş ayrılıklarına sebep olmuş, bir kısmı İsmâil'in bir kısmı da İshak'ın kurban edilmek istediğini iler⁴⁷⁶i sürmüştür.

Kur'ân-ı Kerîm'de halîm sıfatıyla nitelendirilen peygamberlerden birinin de Hz. İsmâil ya da Hz. İshak olduğu görüşleri ileri sürülmektedir. Bu da Hz. İbrâhim'in "salihlerden bir evlad isteme" duasının, "halîm bir oğul" ile müjdelenmesine dayanmaktadır. Bu husus Kur'ân-ı Kerîm'de şu şekilde anlatılmaktadır:

رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ (١٠٠) فَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ (١٠١)

"Rabbim! Bana sâlihlerden olacak bir evlat ver. İşte o zaman biz O'nu uslu bir oğul ile müjdeledik."⁴⁷⁷

Hız. İbrâhim Arz-ı Mukaddes'e varınca, Yüce Allah'tan, yanlarından ayrılıp kendilerinden uzaklaştığı aşiretinin yerine, itaat eden evlatlar bağışlamasını dilemiştir. Yüce Allah da duasını kabul edip O'nu Hz. İsmâil ile müjdelemiştir. İbn Kesir 'Hz. İsmâil'in, Hz. İbrâhim'e müjdesi verilen ilk evlat olduğu; Hz. İshak 'tan daha büyük olduğu ve kurban edilecek çocuğun halîm olması gerektiğini' söylemektedir.⁴⁷⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır da Hz. İbrâhim'e müjdelenen halîm çocuğun İsmâil (a.s.) olduğu görüşünü benimsemektedir.⁴⁷⁹

Mukâtil b. Süleymân (v.150/767) ise, Hz. İbrâhim'in duasından sonra bağışlanan çocuğun Hz. İshak olduğunu ve babası tarafından kurban edilmek istenen evlâdın da

⁴⁷⁴ es-Sâffât, 37/100-101.

⁴⁷⁵ es-Sâffât, 37/101-113.

⁴⁷⁶ Harman, "İsmâil", C. XXIII, s. 78.

⁴⁷⁷ es-Sâffât, 37/100-101.

⁴⁷⁸ İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 27.

⁴⁷⁹ Elmalılı, a.g.e., C. VI, s. 442.

İshak (a.s.) olduğu görüşünü benimsemektedir.⁴⁸⁰ Bu görüşü et-Taberî'nin de tercih ettiği bilinmektedir.⁴⁸¹ İmam Kuşeyrî (v.465/1072) ise, 'Allah, Hz. İbrâhim'in çocuğu hakkında 'halim-uysal' demekle O'nun katlanılmasında bu vasfı gerektirecek belâ ile karşılaşacağı hususuna dikkat çekmektedir' diyerek, insanların boğazlamadaki ihtilâfını İshak olduğu, İsmâil olduğu ve son olarak da onu en iyi Allah'ın bileceğini söyleyenler olduğu açıklamasını yapmaktadır.⁴⁸²

Celal Yıldırım, 'İsmâil ya da İshak'tır; bu iki ismi kullanmamız konu ile ilgili görüş farklılıklarından kaynaklanmaktadır. İbn Abbas, Ali ve İbn Mes'ûd'a göre bu çocuk Hz. İshak, İbn Abbas'tan nakledilen diğer bir rivâyete göre ise Hz. İsmâil'dir. Kitâb-ı Mukaddes'te ise Hz. İshak'tır.' diyerek konu ile ilgili mevcut olan görüşleri birleştirmeye çalışmaktadır.⁴⁸³ Seyyid Kutub (v.1966) ise 'sözün gelişi ve surenin akışına göre bu oğul İsmâil'dir. Çünkü sonrasındaki âyette⁴⁸⁴ yer alan ifade kendinden emin ve sınırlarına hâkim birine ait sözlerdir. Acele ve telaşla hareket eden kimsenin ifadeleri değildir' açıklamasını yapmaktadır.⁴⁸⁵

er-Râzî (v.606/1210) bu ayetleri tefsir ederken Hz. İbrâhim'e "*Biz de O'na uysal bir oğul müjdeledik.*" ile ilgili verilen cevapta bunun kim olduğu detayına girmeksizin, bu duanın, üç şey ihtiva ettiğini söylemektedir:

- a. Çocuğun erkek olması isteği,
- b. Bulûğa ermesi isteği,
- c. Yumuşak huylu (Halîm) olması isteği'dir.⁴⁸⁶

Görüldüğü üzere âyette geçen "*uysal bir oğul*" ibaresi hakkında farklı yorumları sürülmektedir. Müfessirlerden bazıları burada kastedilenin Hz. İsmâil olduğu izahını yaparken, diğerleri ise O, Hz. İshak'tır. İkisinden hangisine nisbet edilirse edilsin burada hilmin, bir ahlâk özelliği olarak vurgulandığını söylemek mümkündür.

⁴⁸⁰ Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l-Hasen, (v.150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I-V, Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, C. III, s. 104.

⁴⁸¹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. XIX, s. 578.

⁴⁸² el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât Tefsîrun Süfiyyun Kâmilun li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, y.y.: y.y., 2008, C. III, ss. 237-238.

⁴⁸³ Yıldırım, a.g.e., C. X, s. 5115.

⁴⁸⁴ Bkz. es-Sâffât, 37/102.

⁴⁸⁵ Kutub, a.g.e., C. VIII, s. 509.

⁴⁸⁶ er-Râzî, a.g.e., C. XXVI, s. 151.

İlgili âyetlerden şöyle bir sonuca varmak da mümkündür: Hilm, salahın şartıdır. Salih bir evlat isteğinin karşılığında halîm bir çoğğun bağışlanması işarettir.

Hilm kavramı, Peygamberlerin bir özelliği olarak geçtiği âyetlerde ‘*sabırlı ve temkinli, akıllı, ağırbaşlı*’ gibi anlamlar içermektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de bu özel sıfatın çok az resûle verilmiş olduğu görülmektedir. Bulunduğu dört yerden ikisinde Hz. İbrâhim, birinde ise Hz. Şuayb bu sıfatla nitelenmektedir. Müfessirlerin görüşleri ışığında varılan sonuca göre hilm bu âyetlerde hem zihnî hem de ahlâkî anlamdadır. Hz. İsmâil ya da Hz. İshak’a dâir olan tek âyette ise ahlâkî bir vasıf olduğu görülmektedir.

3- Hilm-Akıl İlişkisi

Çalışmamızın birinci bölümünde “Hilm Kavramıyla Yakın Anlamalı Kelimeler” başlığı altında akıl kelimesinin sözlük ve terim anlamı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi verildiği için burada tekrar etmeye lüzum olmadığı kanaatindeyiz.

Kur’ân-ı Kerîm’e göre insanı insan yapan, onun her türlü hareketine anlam kazandıran, ilâhî emirler hususunda sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır. Akıl kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de kırk dokuz yerde⁴⁸⁷ fiil şekliyle geçmektedir. Kalp, fuâd ve elbâb kelimeleri de akılla aynı anlama gelmese de yakın manada kullanıldığı dikkati çekmektedir.⁴⁸⁸

Tûr Sûresi, Mushaf’ta elli ikinci sırada yer almaktadır ve adını birinci âyette geçen tûr kelimesinden almaktadır. Kırk dokuz âyetten oluşan Sûre’nin muhtevası iki bölüm halinde ele alabilir. Bazı kutsallar üzerine yemin edilmesi, tabiatın düzeninin bozulacağı ve kıyametin kopacağı, cehennemlikler ve cennetlikler bahsi ilk yirmi sekiz âyette anlatılmaktadır. Burdan sonuna kadar olan bölümde ise Hz. Peygamber’in müşriklerle olan mücadelesine yer verilmektedir.⁴⁸⁹ “(Ey Muhammed!) O halde, sen öğüt ver. Rabbinin nimeti sayesinde, sen ne bir kâhinsin ne de bir deli. Yoksa onlar, ‘O bir şairdir, onun, zamanın felaketlerine uğramasını bekliyoruz’ mu diyorlar? Onlara de ki: ‘Bekleyin. Ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim.’”⁴⁹⁰ buyrulduktan sonra:

أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَخْلَامُهُمْ بِيَدَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ

⁴⁸⁷ Bkz., el-Bakara, 2/171; el-Yûnus, 10/100; el-Ankebût, 29/43.

⁴⁸⁸ Bolay, a.g.m., C. II, ss. 238-239.

⁴⁸⁹ Topaloğlu, “Tûr Sûresi”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 2012, C. XLI, s. 404.

⁴⁹⁰ et-Tûr, 52/29-31.

“*Bunu kendilerine akılları mı emrediyor, yoksa onlar azgın bir topluluk mudur?*”⁴⁹¹ buyrulmaktadır. Birinci soruda yakıcı ve iğneleyici bir alay, ikincisinde ise müşriklere yönelik bir tehdidin varlığı görülmektedir. Kureyşin ileri gelenleri kendilerini ‘akıl sahipleri’ (zevi’l- ahlâm) olarak lakaplandırmaktaydılar. Yüce Allah onların İslâm’a karşı takındıkları tutumlarından dolayı onlarla ve akıllarıyla alay etmektedir. Çünkü davranışları akla ve bilgelige ters ve aykırıdır. Yoksa onlar aklın ilham ettiklerini reddedecek kadar zalim ve azgın insanlar mıdır?⁴⁹²

Elmalılı (v.1942), “*Bunu kendilerine akılları mı emrediyor?*” ibaresi hakkında şöyle bir açıklama yapmaktadır: Burada bir çelişki söz konusudur. Çünkü kâhin, keskin akıllı ve zeki olur; Mecnunun ise akıllı, fikri karışıktır. O halde nasıl olur da onlar, kâhin dediklerine mecnun, mecnun dediklerine kâhin diyebilirler. Demek ki akıllı olduklarını iddia eden o kimseler, bu davranışlarıyla ne dediklerini bilmeyecek ve nasıl çelişkiye düştüklerini farketmeyecek derecede akılsız olduklarını ortaya koymuşlardır. Bunun üzerine buyruluyor ki “*yoksa onlar azgın bir topluluk mudur?*” طاغون ; ‘*hakki kabul etmemekte haddi aşan, kendi ihtiraslarına uymayınca akıl ve insaf dairesinden çıkan ve yalan uydurmaya alışkın bir grup*’ manasındadır.⁴⁹³

en-Nesefî (v.710/1310), âyetteki أَحْلَامُهُمْ kelimesinin ‘akıllar’ manasına geldiğini söyleyip, âyeti “onların akılları mı sözlerindeki bu çelişkiyi emrediyor?” şeklinde yorumlamaktadır.⁴⁹⁴ İbn Kesîr ise bu âyeti, ‘akıllar mı bu ilgisiz sözleri söylemelerini emrediyor’⁴⁹⁵ şeklinde izah etmektedir.

Bu kısa âyette putperestlerin peygamber ve vahiy karşısındaki küstahça tutumları eleştirilirken, hilm ve tuğyan kavramları çerçevesinde dolaylı olarak iki büyük zihniyet farkına da dikkat çekilmektedir. Buradaki hilm ‘*hem akıl hem de soğukkanlı, basiretli, sabırlı, ölçülü, faziletli ve hakka yakışır bir şekilde davranmak*’ şeklinde tarif edilmektedir. Tarihî kaynaklara bakıldığında câhiliye döneminde de akla büyük ehemmiyet verildiği görülür. Ancak onların akıllı, kendilerini doğru ve faydalı inanca götürme imkanına sahip değildir. Bundan dolayıdır ki bu dönem câhiliye olarak

⁴⁹¹ et-Tûr, 52/32.

⁴⁹² Kutup, a.g.e., C. IX, s. 402.

⁴⁹³ Elmalılı, a.g.e., C. VII, s. 279.

⁴⁹⁴ en-Nesefî, a.g.e., C. III, s. 26.

⁴⁹⁵ İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 436.

tanıtılmaktadır. İslâm'ın gelmesiyle vahiy ve akıl arasında bir denge kurulduğu, inanç ve amellerin arasına ölçüler koyulduğu, aklın yalnız bir düşünme kabiliyeti olmadığı, vahiy çerçevesinde en doğru, en iyi ve yararlı olan kavrama, bilme kabiliyetini almasının sağlandığı görülmektedir. Bu münâsebetle, mü'min olan kimseler, vahiyden aydınlandıkları için, akıllarının yönlendirmesiyle yola çıkıp, doğru olanı yapmaktadırlar. İnkârcılar ise kendilerini nasipsiz bıraktıkları için tutarsız davranışlar sergilemek suretiyle doğruluk ve adalet sınırını aşmaktadırlar.⁴⁹⁶

Izutsu (v.1993), cehl ve hilm kavramını ayrıntılı bir şekilde ele aldığı eserinde cehlin, insanın entellektüel yeteneği üzerindeki olumsuz ve yıkıcı etkisi ile ilgili şunları söylemektedir: 'Cehl ne zaman harekete geçerse, insan beyninin tefekkür etme gücü düşmektedir. Hangi durumda olursa olsun, sabırlı ve acele davranmadan karar verebilmek için kesinlikle insanın halîm olması gerekmektedir. Akıl ancak hilm ile birlikte harekete geçerse normal görevini yapabilmektedir.'⁴⁹⁷

el-Gazzâlî (v.505/1111), *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn* kitabında, hilm büyük önem vererek 'Hilm'in Fazileti" adı ile ayrı bir başlık altında konuyu işlemektedir. O'na göre, 'öfkeyi aşma, tabii bir hilm ve ahlâk yumuşaklığından; bu da aklın kemale ermesinden kaynaklanmaktadır. Böylece öfke kuvveti kırılır ve akla boyun eğilir.'⁴⁹⁸

Bütün bu açıklamalardan hareketle denilebilir ki hilm, Arapların câhiliye devrindeki cehalet kavramının tam zıddıdır. O, akılı doğru ve güzel bir şekilde çalışmaya yönlendiren bir araç, cehl ise aklın kötü ve yanlış yolda işlemesine sebep olan bir vasıttır. Yüce Allah'ın Tûr Sûresi'nde zikretmiş olduğu âyetin tefsirinden anlaşılmaktadır ki ancak inanan kimseler akıllarının rehberliğiyle doğruyu bulmayı ve uygulamayı başarabilmektedir. Buradan hareketle hilm kavramının, Kur'ân-ı Kerîm'deki akıl, tedebbür, tefekkür mefhumlarıyla bağlantısı olduğu söylenebilir.

4- Hilm-Ergenlik İlişkisi

Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de aile hayatı ile ilgili kurallar getirmekte, insan hayatının tüm aşamalarını, bu evrelerdeki ilişkilerini, hareketlerini düzenlemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de hilm kavramının *ergenlik* manasında Nûr Sûresi'nde iki âyette yer

⁴⁹⁶ Karaman v.d., a.g.e., C. V, ss. 151-152.

⁴⁹⁷ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, ss. 199-203.

⁴⁹⁸ el-Gazzâlî, a.g.e., C. III, ss. 390-391.

aldığı bilinmektedir.⁴⁹⁹ İlk âyette, evlere girmek için izin istenmesi gerektiğini belirterek: “*Ey iman edenler! Ellerinizi altında bulunanlar (köleleriniz) ve sizden henüz bulûğ çağına ermemiş olanlar, günde üç defa; sabah namazından önce, öğleyin elbiselerinizi çıkardığınız vakit ve yatsı namazından sonra (yanınıza girecekleri zaman) sizden izin istesinler. Bu üç vakit sizin soyunup dökündüğünüz vakitlerdir. Bu vakitlerin dışında (izinsiz girme konusunda) ne size ne onlara bir günah vardır...*”⁵⁰⁰ buyrulmaktadır. Âyette حلم (hulum) şeklinde mastar olarak gelen hilm kökünün ‘ergenlik çağına ermiş olan’ manasını taşıdığı bilinmektedir.⁵⁰¹ Yüce Allah evlere girmek için izin istemeye ilişkin hükümleri açıkladıktan sonra âyette ev içinde odalara girmek için de izin alınması gerektiğine dair hükümlere yer vermektedir:

وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Çocuklarınız erginlik çağına geldiklerinde, kendilerinden öncekilerin izin istedikleri gibi izin istesinler. İşte Allah âyetlerini size böyle açıklar. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁵⁰² Buradaki حلم (hulum) ifadesinin de “bulûğ çağına ermek” manasında kullanıldığı söylenmektedir.⁵⁰³

Bulûğ, fıkıh terimi olarak, bir kimsenin çocukluk dönemini bitirip, ergenlik çağına ulaşması demektir. Bu çağa ulaşana bâliğ denir. Bu durumda olup da aklı başında olan kimse dinen mükellef sayılmaktadır. Ergenlik çağının kızlarda âdet görme, erkeklerde ihtilâm olma ile başladığı hususunda âlimlerin ittifakı mevcuttur. Müctehidlerin çoğunluğuna göre on beş yaşını bitiren herkes ergenliğe girmiş olur.⁵⁰⁴

Bu sûrenin 27-29. âyetlerinde⁵⁰⁵ başka kimselerin evlerine nasıl girilmesi gerektiği açıklanmıştı. Burada ise evin evlatları ve çalışanlarının, ailenin diğer üyelerinin odaları ve özel mekânlarına giriş-çıkış âdabı hakkında bilgi verilmektedir.⁵⁰⁶ Hizmetçi gibi devamlı evde bulunan ve yaptıkları iş itibarıyla evin hanımı ve beyi ile beraber yaşayan kimselerle, ergenlik çağına henüz girmemiş bu nedenle de evde, anne-

⁴⁹⁹ en-Nûr, 24/58-59.

⁵⁰⁰ en-Nûr, 24/58.

⁵⁰¹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. XXI, s. 594.

⁵⁰² en-Nûr, 24/59.

⁵⁰³ Elmalılı, a.g.e., C. VI, s. 40.

⁵⁰⁴ Ali Bardakoğlu “Bulûğ”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 1992, C. VI, ss. 413-414.

⁵⁰⁵ Bkz. en-Nûr, 24/27-29.

⁵⁰⁶ İbn Kesir, a.g.e., C. VI, s. 81.

babasıyla beraber bulunan çocukların üç vakit dışında giriş-çıkışlarda izin almalarının gerekli olmadığı açıklanmaktadır.⁵⁰⁷ Bu vakitlerden ilki yataktan kalkıp giyinme vaktidir, ikincisi kaylule vaktidir, üçüncüsü ise yatmak için üzerinin çıkarıldığı zamandır.⁵⁰⁸ Bu vakitler örtünmenin değişken olduğu vakitlerdir, herkes için olmasa da çoğunluk açısından durum bu şekildedir. Ev halkının çocukları ergen olduktan sonra yalnız o üç vakitte değil anne-babanın yanına girmek istedikleri her zaman izin istemelidirler.⁵⁰⁹

Hilm kökünden gelen hulum kelimesinin ergenlik çağına ulaşmak anlamında Kur'ân'da yer aldığı görülmektedir. Hilm ve hoşgörünün esasında zor olduğu, akli başında olmayı gerektirdiği ve bir vazife sayılabileceği düşünüldüğünde bulûğa eren kişinin de sorumluluk sahibi olarak, yük yüklendiği sonucuna ulaşılabilir. Bu durumda olan bir kimseye de hilm erdeminin yakışacağı ortadadır.

5- Hilm-Rüya İlişkisi

الرؤيا (er-rü'yâ) kelimesi, Arapça bir kelime olup رأى (ra'eye) fiilinden masdar olarak gelmektedir. Fiil şeklinde kullanıldığında, 'uykuda bir şey görmek' anlamını taşımaktadır. İsim olarak da 'uykuda görülen şey' manasına gelmektedir.⁵¹⁰

er-Râgıb el-İsfahânî (v.502/1108), nefsin kuvveleri bakımından رأى (ra'eye) fiilinin şu manaları ifade etmek için kullanıldığını belirtmektedir.⁵¹¹

Birincisi: 'Duyu uzuvlarıyla (gözle) ya da yerine geçecek şeyler ile görme' anlamında. Nitekim bu manada Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmaktadır:

لَتَرُونَ الْجَحِيمَ (٦) ثُمَّ لَتَرُونَهَا عَيِّنَ الْبَاقِينَ (٧)

*"Yine andolsun, onu gözünüzle kesin olarak göreceksiniz. Sonra o gün, nimetlerden mutlaka hesaba çekileceksiniz."*⁵¹²

⁵⁰⁷ Karaman v.d., a.g.e., C. IV, s. 97.

⁵⁰⁸ İbn Kesir, a.g.e., C. VI, s. 81.

⁵⁰⁹ İbn Kesir, a.g.e., C. VI, s. 83.

⁵¹⁰ İbn Manzûr, a.g.e., C. V, s. 396.

⁵¹¹ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., 206.

⁵¹² et-Tekâsür, 101/6,7; Ayrıca bkz., ez-Zümer, 39/60, et-Tevbe, 9/105.

İkincisi: Sanı, tahmin ve tahayyül etme suretiyle gerçekleştirilen görme. Mesela: Arapça’da منطلق زيدا أري أن – denildiğinde, cümle ‘*Sanırım Zeyd ayrılıyor*’ manasına gelmektedir. Bu bağlamda kelime, Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle geçmektedir:

وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ

“*Melekler, kafirlerin yüzlerine ve arklarına vura vura ve “haydi tadın azgın azabı” diyerek canlarını alırken görseydin.*”⁵¹³

Üçüncüsü: Tefekkür, düşünme vasıtası ile gerçekleştirelen görme. Bu hususta Enfâl Sûresi’nde şöyle buyrulmaktadır:

إِنِّي أَرَىٰ مَا لَا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ

“*Çünkü ben sizin görmediğiniz şeyleri (melekleri) görüyorum. Ben, Allah’tan korkarım.*”⁵¹⁴

Dördüncüsü: Akıl aracılığıyla ortaya çıkan görme. Kelime bu manada, Necm Sûresi’nde yer almaktadır:

مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ

“*Kalp, (gözün) gördüğünü yalanlamadı.*”⁵¹⁵

Beşincisi: رأى (ra’eye) fiili iki mef’ulle geçişliye dönüştürüldüğünde ‘bilme, ilim’ manasını kazandığı görülmektedir.⁵¹⁶ Mesela:

وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ

“*Kendilerine ilim verilenler, Rabbinden sana indirilen Kur’ân’ın gerçek olduğu ve O’nun, mutlak güç sahibi ve övgüye lâyık Allah’ın yoluna ilettiğini görürler.*”⁵¹⁷

Rüyanın ıstılâhî manası da İslâm alimlerinin düşüncelerinden bir sentez oluşturularak vermeye çalışılacaktır.

⁵¹³ el-Enfâl, 8/50.

⁵¹⁴ el-Enfâl, 8/48.

⁵¹⁵ en-Necm, 53/11.

⁵¹⁶ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., ss. 206-207.

⁵¹⁷ es-Sebe, 34/6.

İslâm alimlerinin rüyayı, ruhî bir mevzu ile münâsebet kurarak izah ettiklerini görmek mümkündür. İnsan ruhunun ikâmet ettiğimiz bu âlem ile ilişkisi olduğu gibi, daha yüksek mertebelerde mevcut olan âlemler ile de ilişkisi bulunmaktadır. İnsan, Yüce Allah tarafından kabiliyetli olarak yaratılmaktadır. İnsan ruhu, bedenî ihtiyaçlarından uzak durup, yüce âlem ile olan ilişkisini ziyade etmeye çalışırsa, birçok şeylere vâkıf olabilecek durumdadır. İnsan uykuya daldığında, ruh, beden ve maddi şeyler ile ilişkisini koparıp kendi aslî ve gaybî alemî ile ilişkiye geçmektedir. Melekût âleminde, gelecek, şimdiki ve geçmiş hakkında bilgiler kayıtlı bulunmaktadır. Ruh, bu bilgilerden, kendisi ile ilgili olanlarını almakta; uygun bir kalıba dökerek, hayal dünyasına nakletmektedir. Böylece insanlar rüya görmüş olurlar.⁵¹⁸

Âlûsî (v.1270/1854), Rûhu'l-Meânî kitabında rüyayı dört şekilde açıklamaktadır:

Birincisi: Ehl-i Sünnetin görüşü: rüya'nın gerçeği ile ilgili Nevevî (v.676/1277) şöyle demiştir: 'Yüce Allah'ın her şeyi yapmakta muktedir olması münasebetiyle, uyanık insanların gönlünde bazı şeyler, hissler, inançlar, düşünceler yaratmaktadır. Uyuyan kimselerin kalbinde de aynı şekilde bazı inançlar, hisler, düşünceler varetmesine hiçbir engel olamaz. Farklı haller içeren bu düşünceleri iki şekilde yaratmaktadır. Yüce Allah, şeytanın mevcut olmadığı bir ortamda, sevindiren, mutluluk veren bilgileri yaratmaktadır, bu da 'rüya'dır; üzücü, korkutucu olanları ise şeytanın bulunduğu yerde yaratmaktadır, buna da 'hulm', denilmektedir. Bütün rüyaların asıl kaynağı Yüce Allah'tır.'

İkincisi: Felsefeciler'in görüşüne göre rüya; 'ufûk-u mütehayyile'den düşen görüntülerin 'hiss-i müştereğe' yansımaları anlamına gelmektedir. Rüyaların gerçek olanları ruhun melekût alem ile ilişki kurmasından sonra ortaya çıkmaktadır. Bunun ardından bu bilgiler hayal dünyasına nakledilmektedir.

Üçüncüsü: Tasavvufçulara göre rüya; bu alandaki bazı tasavvuf âlimlerinin, felsefecilerin görüşlerine benzer şeyler söyledikleri görülmektedir. Onlara göre, rüya, hayal olarak adlandırılan sınırlı 'hazret'i-misâlin" hükümlerinden sayılmaktadır. Bu

⁵¹⁸ el-Gazzâlî, a.g.e., C. IV, s. 4470; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir K. Ugan, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1990, C. I, s. 251; Çamran, Mustafa, *İnsan ve Allah*, çev. Kasım Seyidoğlu, İstanbul: Bengisu Yayıncılık, 1991, s. 31; Necati, M. Osman, *Kur'ân ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın, Ankara: Fecr Yayınları, 2017, s. 172.

hayal, semavî akılları idrak eden, nefs-i nâtika'dan etkilenmektedir. Burada bu manalara uygun görüntüler, hisler, düşünceler ortaya çıkmaktadır.

Dördüncüsü: Kalam alimlerine göre rüya; *'bâtil hayaller'* demektir. Bu düşünce yani rüyanın sıhhatine inanmak, Kitâp ve sünneti tasdik ettikten sonra garib bir söylemdir.⁵¹⁹

Psikologlara göre; rüyalar en akılcı kuvvetlerin etkisi altında ortaya çıkarlar, bunlardan ilkinin güzel ve iyi rüyalar, ikincisinin ise çirkin, üzücü rüyalar olduğunu söylemişlerdir.⁵²⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de hilm kökünden gelen bir kelime olarak اِحْلَام (ahlâm), *'rüya'* anlamında iki âyette⁵²¹ geçmektedir. Yûsuf Sûresi'nde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ بِعَالَمِينَ

"Dediler ki; 'Bunlar karma karışık düşlerdir. Biz böyle düşlerin yorumunu bilmiyoruz.'"⁵²²

Âyette, Mısır kralının gördüğü rüya hakkında bilgi verilmektedir. Yüce Allah, bu rüyayı yücelik ve ikram göstererek, Hz. Yusuf'un zindandan çıkmasına sebep olarak takdir buyurmaktadır. Kral bu rüyayı görünce paniğe kapılmış, kahinleri, müneccimleri ve tüm idarecileri bir araya toplayarak ne anlama geldiği hakkında hepsinin fikrini almıştır. Onlar, bunların *"karma karışık düşler"* olduklarını beyan ederek *"Biz böyle düşlerin yorumunu bilmiyoruz."* şeklinde cevap vermişlerdir. Görüldüğü üzere İbn Kesîr âyette geçen اِحْلَام lafzını, rüya olarak tarif etmektedir.⁵²³ اِحْلَام (el-hulm) ve اِحْلَام (el-hulum), اِحْلَام (haleme) fiilinin masdarı olup, *'düş, rüya'* manasına gelmektedir, cem'isi ise اِحْلَام (ahlâm)'dır.⁵²⁴ Ayrıca Arap literatüründe 'الرؤيا' (er-rüya), görülen hayırlı ve güzel şeyi, اِحْلَام (el-hulm) ise, görülen kötü ve çirkin olanı ifade etmektedir' bilgisine de

⁵¹⁹ el-Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd, (v.1270/1854), *Rûhu'l-Me'âni fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XXX, Lübnan: İdâratü't-Tibaâti'l-Müniriyye, t.y., C. VI, ss. 373-374.

⁵²⁰ Sigmund Freud, (v.1939), *Espriler ve Bilinçdışı ile İlişkiler*, çev. Emre Kapkın, İstanbul: Payel Yayınevi, 1993, s. 192.

⁵²¹ el-Yûsuf, 12/44; el-Enbiyâ, 21/5.

⁵²² el-Yûsuf, 12/44.

⁵²³ İbn Kesîr, a.g.e., C. IV, s. 392.

⁵²⁴ el-Cevherî, a.g.e., C. V, s. 1903.

rastlanmaktadır.⁵²⁵ اَضْغَاثٌ (edgâs) ‘yaşı kurusu birbirine karışmış farklı bitkilerden oluşan ot demetleri’ manasındadır. اَحْلَامٌ (ahlâm) ise ‘uykuda görülen, manası olmayan düş’ demektir. Dolayısıyla bunların yorumuyla gerçek bilgiye ulaşmak söz konusu değildir.⁵²⁶

Âyette geçen اَحْلَامٌ (ahlâm) sözcüğü ile ilgili şöyle bir açıklama yapıldığı da görülmektedir: Burada rüya ve ahlâm birbirinin zıddı olarak kullanılmıştır; ilim ve hikmet ehlinin rüyayı çözme hususunda beceriksiz kaldığını vurgulamaktadır. Buna göre, rüyaya değinilirken ahlâmdan farklı olduğunu unutmamak gerekmektedir. Zira, rüya tek başına enfüsî bir konu olmayıp onun derinliğine girilip, özüne vâkîf olunabilecek gerçek ve gizli bir anlam yatmaktadır. Hulûm ise, hakikî bir manası olmayan, boş bir kuruntu ve hayalden ibarettir. Bu nedenle de anlatımı ve tevili olmayan bir ihtilâm hadisesi gibi, sırf olumsuzluktan ya da şeytanî bir hayal olmaktan daha ileri gitmemektedir. İşte böyle değişik ahlâmın birbirine karışması münâsebetiyle adğâs-ü ahlâm اَضْغَاثٌ اَحْلَامٌ olarak adlandırıldığını ifade etmek mümkündür. Aksi halde, sâdik olanlarına rüya denilmektedir.⁵²⁷

Hilm kelimesinin ‘rüya’ manasında geçtiği âyetlerden biri de Enbiyâ Sûresi’nde bulunmaktadır:

بَلْ قَالُوا اَضْغَاثٌ اَحْلَامٍ بَلْ اَفْتَرِيهِ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ فَلْيَاتِنَا بَايَةٍ كَمَا اَرْسَلِ الْاَوَّلُونَ

“Onlar, ‘Hayır, bunlar karma karışık, yalancı düşlerdir. Hayır, onu kendisi uydurdu; hayır, o bir şairdir. Eğer böyle değilse, önceki peygamberlerin (mucizelerle) gönderildikleri gibi o da bize bir mucize getirsin’ dediler.”⁵²⁸

Görüldüğü üzere bu âyette de اَحْلَامٌ ahlâm sözcüğü, اَضْغَاثٌ اَحْلَامٌ şeklinde kullanılmaktadır. Âyet, Hz. Peygamber’e karşı çıkan İslâm öncesi Araplarda da söz konusu yapılmış ve onların Hz. Peygamber’i “karışık ve yalancı bir rüyanın ürünü” olarak vasıflandırdıkları dile getirilmiştir. Buna göre, اَضْغَاثٌ اَحْلَامٌ ifadesine “karışık rüyalar” anlamı verilmektedir.⁵²⁹ Elmalılı, Hz. Peygamber’e karşı çıkanlar,

⁵²⁵ el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, C. IV, s. 98.

⁵²⁶ Karaman v.d., a.g.e., C. III, ss. 236-237.

⁵²⁷ Elmalılı, a.g.e., C. V, s. 47.

⁵²⁸ el-Enbiyâ, 21/5.

⁵²⁹ er-Râzî, a.g.e., C. V, s. 441; ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, C. IV, s. 129.

peygamberliğini kabul etmeleri gerektiği halde, yine de kendi aralarında “*Hayır, bunlar karma karışık, yalancı düşlerdir*”, demişlerdir. Yalancı ve karışık rüya ile hakikatin bilinmeyeceği hususu açık olduğundan, “*hayır uydurdu*” demeye devam etmişlerdir.⁵³⁰

Sonuç olarak hilm kelimesiyle aynı kök harflerden oluşan الخُلْمُ (el-hulm) ve الخُلْمُ (el-hulum) kelimelerinin çoğulu olan أحلام (ahlâm), Kur’ân’da rüya anlamıyla yer almaktadır. Mısır kralının rüyası ve inkarcıların Hz. Peygamber’e yaptıkları iftiralardan yer aldığı âyetlerde geçmektedir.

B. KUR’ÂN’DA HİLMİN ZİDDİ OLAN KAVRAMLARIN MUHTEVASI

Yüce Allah bir konuyu anlatırken çift yönlü tanıtır. Çünkü eşya karşıtı ile bilinmektedir. Hilm kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için de zıddının da bilinmesi gerekmektedir.

1. Cehl Kavramının Tahlili

Cehl kavramı, Arapça bir kelime olup ل، ه، ج (cim, he ve lam) harflerinden oluşmaktadır. Sözlüklere bakıldığında (علم) ilim ‘bilmek’ kelimesinin zıddı olarak, ‘bilgisizlik’ anlamını ifade etmektedir.⁵³¹ Kur’ân-ı Kerim’de, ‘belirli bir konuda bilgi sahibi olmama’ anlamında cehl; iki yerde karşımıza çıkmaktadır. Bakara Sûresi’ndeki âyette ‘gerçekte yoksul ve ihtiyaç sahibi olduğu halde iffetinden dolayı ihtiyaçlarını gizleyen kimselerin bu durumlarını bilmeyen’ manasında⁵³², Hucurat Sûresi’nde⁵³³ ise ‘fâsik bir şahsın getirdiği asılsız haberi doğru sanma, yalan olduğunu bilmeme anlamında kullanılmıştır.

Câhiliye kelimesi, cehl kökünden türemiş mastardır ve gerek Kur’ân-ı Kerim’de gerekse hadis-i şeriflerde, Arapların İslam’dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını ifade etmek için kullanılmaktadır. İslam’dan önceki döneme de buna izafeyle “Câhiliye Çağı” denilmektedir.⁵³⁴ Bu döneme ait şiirlerde bu kelime türevleri bolca geçmekte ve sinirli, densiz ve sabırsız bir mizacı tasvir etmek üzere kullanılmaktadır.

⁵³⁰ Elmalılı, a.g.e., C. V, s. 440.

⁵³¹ el-Cevherî, a.g.e., C. IV, s. 1663.

⁵³² Bkz. el-Bakara, 2/273.

⁵³³ el-Hucurat, 49/6.

⁵³⁴ Fayda, a.g.m., C. VII, s. 17.

Daha sonraları cehl kökünden türeyen cehâlet kelimesinin, ‘bozgunculuk, serkeşlik’ anlamlarında ahlâk terimi⁵³⁵, ‘bir râvinin bilinmediğini’ ifade eden hadis terimi⁵³⁶, ‘dînî hükümleri bilmeme’ manasına bir fıkıh terimi⁵³⁷ olarak kavramsallaştığı bilgisine ulaşılmaktadır.

Cehl, İslâm’dan evvelki dönemde bir davranış, kavrayış, yaşayış tarzı olarak, sükûnet, ağırbaşlılık, vakâr, teenni, yumuşak huyluluk, ahlâk ve özyapı sağlamlığı gibi manalara gelen hilm kavramının tam zıddı olarak yer alırken, İslâm’ın gelmesiyle yeni bir dînî anlam kazanmış olmaktadır. Her çeşit acımasızlığın ve zulmün hareket noktası olarak bilinen bu kavram, Kur’ân-ı Kerîm’de, küfür, şirk ve günahların temelini oluşturan bir erdemsizlik sayılmaktadır. Dolayısıyla câhiliye döneminde hilm kavramının tam zıddı olarak bilinen cehl, artık İslâm lafzının zıddı olmaktadır. Buna göre, cehl bütün çirkin davranışların kaynağı kabul edilirken, hilm de İslâmî olanın temelini ifade etmektedir.

İslâm’ın tam zıddı olan cehl kelimesinin, Kur’ân-ı Kerîm’de önemli bir yeri vardır. Bir yaşayış ve davranış tarzı olan bu kavram, zamanla dînî bir mana kazanarak; artık İslâmî olmayan herşeyin –düşünce ve eylemlerin- kaynağı olarak kabul edilmekte ve câhiliye olarak nitelendirilmektedir.⁵³⁸ Fetih Sûresi 26.’ncı âyette câhiliye insanındaki kibir ve öfke eğilimi için حمية الجاهلية (hamiyyetü’l-câhiliyye), bunun zıddı olarak da Müslüman’daki hilm hâli için سكينه (sekîne) tabiri geçmektedir.⁵³⁹

Kur’ân’da Hz. Nûh’un, oğlu iman etmediği için onun Peygamber’in ailesinden sayılmadığı, iman olmayınca tek başına kan bağının birçok hak ve ödev için yeterli olmadığı bildirilmektedir: “Allah buyurdu ki: Ey Nûh! O, senin ailenden değildir. Onun yaptığı, iyi olmayan bir iştir. Sakın hakkında bilgi sahibi olmadığın bir şeyi benden isteme! Ben, cahillerden olmayasın diye sana öğüt veriyorum”.⁵⁴⁰ bildirilmektedir. Âyette geçen “iyi olmayan bir iştir” ifadesi, ‘güzel olmayan ameller –şirk, tekzib gibi- işledi’ anlamındadır. Buna göre, Nûh (a.s.)’nın oğlunun Yüce Allah’ın emri

⁵³⁵ Çağrı, “Cehâlet”, C. VII, s. 218.

⁵³⁶ Çakan, a.g.m., C. VII, s. 219.

⁵³⁷ Dönmez, a.g.m., C. VII, ss. 219-222.

⁵³⁸ Çağrı, a.g.e., s. 52.

⁵³⁹ el-Fetih, 48/26.

⁵⁴⁰ el-Hûd, 11/46.

mukabilinde isyankâr tutumunu ortaya koymuş olduğu anlatılmaktadır.⁵⁴¹ Hz. Nûh da zalimin kurtuluşunun söz konusu olmadığı için hakkında bilgi sahibi olmadığı bir şeyi istememesi hususunda uyarılmış ve bilgiden yoksun olarak câhillerden olmaması öğütlenmiştir.⁵⁴² Cehl kelimesinin benzer manada geçtiği başka bir âyet şöyledir:

قَالَ رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُنْ مِنَ الْجَاهِلِينَ

“Yûsuf, “Ey Rabbim! Zindan bana, bunların beni dâvet ettiği şeyden daha sevimlidir. Onların tuzaklarını benden uzaklaştırmazsan, onlara meyleder ve cahillerden olurum” dedi.”⁵⁴³

Kur’ân’da ceclin, ‘sefeh ve akıl hafifliliği’ anlamında da kullanıldığını görmek mümkündür. Nitekim müfessirlerin çoğuna göre, “Allah katında (makbul) tövbe, ancak bilmeyerek günah işleyip sonra çok geçmeden tövbe edenlerin tövbesidir. İşte Allah, bunların tövbelerini kabul buyurur. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁵⁴⁴ âyetinde ve buna benzer âyetlerdeki⁵⁴⁵ cehâlet ifadesi “ilmin” karşıtı manasında değildir. Eğer, ilmin karşıtı olan manasında olursa, bu durumda âyette geçen cehalet lafzı, “bilmeksizin günah işleyen kimse” anlamında olur ki, durum böyle olunca, bilmeden yapılmış olan günah için tevbe etmeye gerek olmamaktadır. Çünkü bilmeyerek/yanlışlıkla yapılmış günah kasten yapılmamış demektir. Buna göre, İslam’da hataen yapılmış bir günah için ceza kaldırılmış olmaktadır.⁵⁴⁶ Dolayısıyla kim Yüce Allah’a, günah olarak isyan etmiş olursa söz konusu davranışıyla cehâlet sergilemiş olmaktadır. Bundan dolayıdır ki, Hz. Peygamber’in arkadaşları, Allah’a karşı olan her şeyin cehâlet, O’na karşı olan kimselerin de câhil olduğu konusunda icma etmekte idiler. Nitekim Yüce Allah’a isyan eden herkes cehâletinden kurtulmadıkça câhil sayılmaktadır.⁵⁴⁷ Cehl kelimesinin benzer mana da geçtiği başka bir âyet

Cehl kavramının Kur’ân-ı Kerîm’de “saldırganlık ve şiddet” manasında da kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Furkân Sûresi’nin 63. âyetinde, Yüce Allah güzel

⁵⁴¹ er-Râzî, a.g.e., C. XVIII, s. 4.

⁵⁴² Karaman v.d., a.g.e., C. III, s. 174.

⁵⁴³ el-Yûsuf, 12/33.

⁵⁴⁴ en-Nisâ, 4/17.

⁵⁴⁵ Bkz., el-En’âm, 6/54.

⁵⁴⁶ Ebû Zehrâ, Muhammed, *İslam Hukuku Metodolojisi*, terc. Abdulkadir Şener, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1973, s. 125, 282.

⁵⁴⁷ el-Âlûsî, a.g.e., C. IV, s. 371.

kullarının tavırlarını bildirirken “*Rahmân’ın kulları, yeryüzünde vakâr ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Câhiller onlara laf attıkları zaman, “selâm!” der (geçer)ler.*”⁵⁴⁸ buyrulmaktadır. Müfessirlere göre âyette yer alan “câhillerin sataşmaları, Arap topluluğun geçimsiz, şiddetten yana olan ahlakî eğilimlerini, bu tarz saldırılara karşı ağırbaşlı olan mü’minlerin selam ile karşılık vermeleri ise uzlaşma, barış gibi ahlakî erdemleri ihtiva eden ve genellikle hilm ibaresiyle anlatılan İslâm ahlâkının aslı özyapısını göstermektedir.⁵⁴⁹

Cehl kavramı doğru anlaşıldığı zaman İslâm’ın karşı olduğu ahlâk, insan ve toplum anlayışının, zihniyet yapısının ne olduğu da kavranmış olmaktadır. Bu sayede de günümüz Müslümanları din ve dünya işlerini doğru temeller üzerine bina etme imkânına kavuşacaklardır.

2- Gazap Kavramının Tahlili

Gazap kelimesi Arapça غضب fiilinden türemektedir. ‘*Sinirlenmek, öfke, kırgınlık, çok öfkeli bir şekilde cezalandırmak isteği, intikam alma arzusu*’⁵⁵⁰ gibi manalara gelen gazap türevleriyle birlikte Kur’ân’da yirmi dört âyette geçmektedir. Bunlardan on dokuzunda Yüce Yaratıcı’ya, beş tanesinde ise kula nisbet edilmektedir.⁵⁵¹

Kur’ân-ı Kerîm’de Yüce Allah’ın gazabı farklı azap çeşitleriyle birlikte anlatılmakta ve kimlere, niçin gazap edildiği hususunda bilgi verilmektedir. Dinden dönme⁵⁵², Allah’ın emrini dinlemeyip Allah’tan başkasına tapma⁵⁵³ kasten bir mü’mini öldürme⁵⁵⁴, savaştan kaçma⁵⁵⁵ bunlardan birkaçıdır. Bazı ayetlerde de Yahudiler hakkında kullanılmaktadır.⁵⁵⁶ Müfred-mâzi fiil sığasında Yüce Allah’ın kırgınlığını anlatmak için geçtiği yerden⁵⁵⁷ biri Mücâdele Sûresi’ndedir: “*Allah’ın kendilerine gazap ettiği bir topluluğu dost edinenleri görmedin mi? Onlar ne sizdendirler ne de*

⁵⁴⁸ el-Furkân, 25/63.

⁵⁴⁹ Çağırıcı, “Cehâlet”, C. VII, s. 218.

⁵⁵⁰ İbn Manzûr, a.g.e., C. X, s. 78.

⁵⁵¹ Üzüm, a.g.m., C. XIII, s. 434.

⁵⁵² en-Nahl, 16/106.

⁵⁵³ el-A’râf 7/71.

⁵⁵⁴ en-Nisâ, 4/93.

⁵⁵⁵ el-Enfâl, 8/16.

⁵⁵⁶ el-Bakara, 2/61, 89, 90; el-Âl-i İmrân, 3/112.

⁵⁵⁷ en-Nisâ, 4/93; el-Mâide, 5/60; el-Fetih, 48/6; el-Mücâdele, 58/14; el-Mümtehine, 60/13.

onlardan. Bilerek yalan yere yemin ediyorlar.”⁵⁵⁸ Anlamı pekiştirmek amacıyla lânet lafzıyla birlikte geldiği de görülmektedir. “Kim bir mü’mini kasten öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.”⁵⁵⁹ âyetindeki kullanımı bu şekildedir.

Yüce Allah’ın öfkesini ifade etmek için gazap kavramı, birinci şahıs (nefs-i mütekellim) zamirine muzaf غضبي olarak Kur’ân-ı Kerîm’de bir yerde geçmektedir. İsrailoğullarının taşkınlık ve azgınlık yapmalarına istinaden şöyle buyrulmaktadır:

كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَنْ يَحِلَّ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَىٰ

“Size rızık olarak verdiklerimizin temiz olanlarından yeyiniz, bu hususta taşkınlık ve nankörlük de etmeyiniz; sonra sizi gazabım çarpar. Her kim ki kendisini gazabım çarparsa, hakikaten o, yıkılıp gitmiştir.”⁵⁶⁰ Gazap çeşitli hadislerde de Allah (c.c)’a nisbet edilmektedir. Bunlardan birinde Hz. Peygamber’in gök gürültüsü ve şimşek karşısında Allah’ın gazabıyla helâk etmemesi için dua ettiği rivayet edilmektedir.⁵⁶¹

Kur’ân’da, gazap kavramı sıfat-ı müşebbehe olarak غضبان şeklinde Hz. Musâ’ya nisbetle iki yerde⁵⁶² kullanılmaktadır. Tûr dağına çıktığında geride kalan kavminin putlara tekrar tapması, her seferinde sözlerini tutmamaları ve haddi aşanlardan olmalarının kendisini kızdırdığı hususu şöyle anlatılmaktadır: “Mûsâ, kavmine kızgın ve üzgün olarak döndüğünde, “Benden sonra arkamdan ne kötü işler yaptınız! Rabbinizin emrini (beklemeyip) acele mi ettiniz?” dedi. (Öfkesinden) levhaları yere attı ve kardeşinin (Harun’un) başını tutup, onu kendine doğru çekmeye başladı. (Kardeşi) “Ey anam oğlu” dedi, “Kavim beni güçsüz buldu. Az kalsın beni öldürüyorlardı. Sen de bana böyle davranarak düşmanları sevindirme. Beni o zalimler topluluğu ile bir tutma.”⁵⁶³ Benzer manada Hz. Yunûs hakkında da kullanılmaktadır. “Zünnûn’u da hatırla. Hani öfkelenerek (halkından ayrılıp) gitmişti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı. Derken karanlıklar içinde, “Senden başka hiçbir ilâh

⁵⁵⁸ el-Mücâdele, 58/14.

⁵⁵⁹ en-Nisâ, 4/93.

⁵⁶⁰ et-Tâhâ, 20/81.

⁵⁶¹ Bkz. Tirmizî, “Da’avât”, 49.

⁵⁶² el-A’râf, 7/150; et- Tâhâ, 20/86.

⁵⁶³ el-A’râf, 7/150; Ayrıca bkz., et-Tâhâ, 20/86.

yoktur. Seni eksikliklerden uzak tutarım. Ben gerçekten (nefsine) zulmedenlerden oldum” diye dua etti.”⁵⁶⁴ buyrulmaktadır. Âyette, Zünnûn sıfatıyla Hz. Yunûs’un kastedildiği,⁵⁶⁵ halkını uzun süre hak dine davet etmesine rağmen çok az kişinin iman etmesi karşısında ümidini yitirmesi ve kavmine kızması anlatılmaktadır.⁵⁶⁶

Masdar olarak غضب kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de hem öfke ve kızgınlık hem de belâ ve musibet anlamında kullanılmaktadır. Nitekim Nûr Sûresi’nde, “beşinci defada da eğer kocası doğru söyleyenlerden ise Allah’ın gazabının kendi üzerine olmasını dilemesi.”⁵⁶⁷ âyetinde geçen gazap kelimesi kızgınlık, öfke anlamında gelmektedir.⁵⁶⁸ Bakara Sûresi’nde ise “Karşılığında nefislerini sattıkları şeyi kiskançlıkları sebebiyle Allah’ın, kullarından dilediğine lütfuyla indirdiği vahyi inkâr etmeleri ne kötüdür! Bu yüzden gazap üstüne gazaba uğradılar. İnkâr edenlere alçaltıcı bir azap vardır.”⁵⁶⁹ buyrularak belâ ve musibet ifade etmektedir.⁵⁷⁰

Gazap kavramı, مغضوب ‘mağdûb’ şeklinde sadece Fâtiha Sûresi’nde⁵⁷¹ geçmektedir. ‘Gazaba uğrayanlar’ın Yahudiler olarak açıklanması zaman ve mekân itibariyle yakınlıkla irtibatlandırılmaktadır.⁵⁷²

er-Râzî (v.606/1210)’ye göre ‘gazap, rahmet, alay etme gibi sıfatların iki yönü vardır. İlki görünen kısım, ikincisi ise neticelerdir. Kişiye nisbetle gazap kavramının dışı yansıması, yüzünün değişmesidir çünkü kan beyne sıçramıştır. Sonucu ise gazaba uğrayan kimsenin cezalandırılmasıdır. Allah’â nisbet edilmesi açısından gazabın görünür hali mümkün değildir. Sonucu ise kendisine isyan edenlerden hoşnut olmaması, haddi aşan, küfre düşen kimseleri rahmetinden uzaklaştırması, suçluyu cezalandırmasıdır.⁵⁷³ er-Râgıb el-İsfahânî (v.502/1108) bu kavramı, ‘Yüce Allah’a nispet edildiğinde, kullar arasındaki haksızlıklardan dolayı suçsuz adına, suçlunun

⁵⁶⁴ el-Enbiyâ, 21/87.

⁵⁶⁵ er-Râzî, a.g.e., C. XXII, s. 212.

⁵⁶⁶ Karaman v.d., a.g.e., C. III, s. 697.

⁵⁶⁷ en-Nûr, 24/9.

⁵⁶⁸ et-Taberî, Câmîu’l-Beyân, C. XVII, s. 188.

⁵⁶⁹ el-Bakara, 2/90.

⁵⁷⁰ İbn Kesîr, a.g.e., C. I, s. 327.

⁵⁷¹ el-Fâtiha, 1/7.

⁵⁷² Karaman v.d., a.g.e., C. I, s. 64.

⁵⁷³ er-Râzî, a.g.e., C. I, s. 265.

cezalandırılması manasınadır' şeklinde açıklamaktadır.⁵⁷⁴ Gazap Allah'ın zâtî bir sıfatı değildir, kulların tavır ve davranışlarıyla ilgilidir. Âyet ve hadisler incelendiğinde Allah (c.c.)'in esmâ-i hüsnâsı içinde “*gazap edici*” anlamında bir isminin bulunmadığı da görülmektedir.⁵⁷⁵

Gazap kelimesi bu kullanımlarından farklı olarak Kur'ân-ı Kerîm'de bir yerde mü'minlerin örnek davranışlarından bahsetmek suretiyle şöyle geçmektedir:

وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِنَّمِ وَالْفَوَاحِشِ وَإِذَا مَا عَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ

“Onlar, büyük günahlardan ve hayasızlıktan kaçınırlar; kızdıkları zaman da kusurları bağışlarlar.”⁵⁷⁶ İnsanlık için örnek bir nesil meydana getirme gayesiyle Kur'ân, vahyin ilk yıllarında inanan kimselerden imanlarını eyleme dönüştürmelerini istemektedir. Bunu gerçekleştirirken ise hem Yüce Yaratıcı hem de insanlarla kuracağı ilişkilerde vazgeçemeyeceği ilkeleri bildirmektedir.⁵⁷⁷ Yasaklanmış olan ve bünyelerinde fazlasıyla çirkinlik bulunduran günahlardan uzak durmak ve öfke anında kusurları affedebilmek üstün bir ahlâkın varlığına işarettir.⁵⁷⁸ Öfkesini yenebilmek, takva sahibi kimselerin sahip olduğu hasletlerdendir.⁵⁷⁹

Gazap ve onun zıddı hilm insanın fitratında mevcut olan kişilik özellikleridir. Gazap özü itibariyle yasaklanmamaktadır. Âyet ve hadisler dünyevî meselelerde ortaya çıkan öfkeyi yenmeyi, affetmeyi ön plana çıkarmaktadır. İnsana gücünü aşacak bir vazife yüklenmeyeceği gerçeği öfkeyi yenmenin, hoşgörünün öğrenilebileceğini göstermektedir.

⁵⁷⁴ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 361.

⁵⁷⁵ Üzüm, a.g.m., C. XIII, s. 435.

⁵⁷⁶ eş-Şûrâ, 42/37.

⁵⁷⁷ Karaman v.d., a.g.e., C. IV, ss 753-754.

⁵⁷⁸ Elmalılı, a.g.e., C. VII, s. 29.

⁵⁷⁹ Bkz. el-Âl-i İmrân, 3/134.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİLM-AHLÂK İLİŞKİSİ ÇERÇEVESİNDE HİLM AHLÂKININ BİREYSEL VE TOPLUMSAL BOYUTU

A. HİLM-AHLÂK İLİŞKİSİ

Hilm, günümüzde özellikle ahlâkî bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Yumuşak huyluluk, rıfk, sabırlı olmak inanan kimselerde bulunması istenilen erdemlerdir. Hilm ile muttasıf olan kimselerin tüm bu faziletlere sahip oldukları görülmektedir.

1. Ahlâmın Gerekliliği

Din, 'insanın hem bu dünyada hem de ahiret hayatında mutluluğa ulaşabilmesi için; doğruluk, adalet, hoşgörü, kendisi için istediğini başkası için de isteme, ötekine saygı gibi erdemli davranışları insanlara telkin eden, bencillik, haksızlık, şiddet gibi davranışları yasaklayan bir nizam' olarak tarif edilmektedir.⁵⁸⁰

İslâm ahlâk düşüncesinin asıl kaynağı Kur'ân ve O'nun yaşanmış şekli olan sünnettir. Kur'ân'ın muhtevası araştırıldığında hayatın tüm alanlarıyla ilgili bilgilerin var olduğu görülmektedir. İnanç, ibadet ve sosyal hayata dair pek çok prensibin mevcudiyeti ve bunlara birbiriyle son derece bağlantılı olarak yer verildiği bilinmektedir.⁵⁸¹

Yüce Yaratıcı insanı ahsen-i takvîm üzere yaratmış⁵⁸² ve ona kendi ruhundan üflemiştir.⁵⁸³ İnsanın hem rûhî hem de fizikî yönü mevcuttur. İnsan ahlâkî açıdan iyilik ve kötülük yapabilme yeteneğiyle yaratılmıştır.⁵⁸⁴ Kişilerden istenen ideal davranış, fitratında var olan olumsuz özelliklerine mâni olması, olumlu vasıflarını eyleme dönüştürmesidir. İnsanlar mutlu olmak isterlerse bilgi ve amel birlikteliğine ulaşmalı ve dilek ve iradelerini akıl ve hikmet ile irtibatlandırmalıdır.⁵⁸⁵ Kişi amelini eğer salih bir niyet ve güçlü bir inanç ile yaptıysa Yüce Yaratıcı katında geçerlidir. Salih işlerle desteklenmeyen inançların ise geçerliliği yoktur. Amel imanın bir cüz'ü değilse de onun

⁵⁸⁰ Yaşar Yiğit, *Din, Anarşi ve Terör*, Ankara: DİB Yayınları, 2009, ss. 13-14.

⁵⁸¹ Ali Akpınar, "Allah'ın Ahlâkı ile Ahlâklanmak", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, (2001), s. 66.

⁵⁸² et-Tîn, 95/4.

⁵⁸³ el-Hicr, 15/29.

⁵⁸⁴ el-Beled, 90/10; eş-Şems, 91/8-10.

⁵⁸⁵ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk İlmî ve İslam Ahlâkı*, Ankara: Nur Yayınları, t.y., s. 197.

meyvesidir, göstergesidir.⁵⁸⁶ Özellikle İslâm ahlâkı açısından ahlâkî davranışlarda önemli olan, davranışın dış görünüşünden ziyade, arkasındaki niyettir. Hz. Peygamber “*Ameller niyetlere göredir*”⁵⁸⁷ buyururken bunu kastetmektedir.⁵⁸⁸

Toplumunu bir binaya benzetirsek kişiler bunun yapı taşları, değerler ise çimentosu kabul edilebilir. Çimentosu yeterli ve kıvamında olmayan bina nasıl yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya ise değerlerinden uzak olan toplum da aynı durumdadır.⁵⁸⁹

2. Hilm ve Ahlâk Felsefesiyle İrtibatı

Ahlâk; Arapça *hulk* veya *huluk* kelimesinin çoğuludur “*tabiat, huy, seciye*” gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁹⁰ Terim anlamı olarak ise; “*kişinin iyi ya da kötü biri olarak nitelenmesine sebep olan manevi vasıfları, bunların etkisiyle sergilediği iradeli hal ve hareketlerinin tamamına verilen isimdir.*” Tanımdan şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Herhangi bir davranışın devamlı ve zorlama olmadan yapılması ahlâk olduğunun göstergesidir. Eğer arada sırada ve zorla oluyorsa buna ahlâk denilmemektedir.⁵⁹¹ Genellikle insanın gözle görülen fizikî yapısı için *halk*, rûhî ve zihnî yönü için *hulk* tabiri kullanılmaktadır.⁵⁹²

Kur’ân-ı Kerîm’de اخلاق (ahlâk) kelimesi geçmemekte, iki âyette خلق (huluk) sözcüğü yer almaktadır. Şu’arâ Sûresi’ndeki âyette⁵⁹³ Ad kavminin, Peygamberleri Hûd (a.s.)’a hitaben sarfettikleri cümlelerde “*öncekilerin hayat tarzı*” anlamındadır. Diğeri ise Kalem Sûresi 4. âyettir. Peygamber (s.a.v.)’in örnek ahlâkının anlatıldığı âyette “*Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin*”⁵⁹⁴ buyrulmaktadır. Hz. Peygamber’in rol model olduğuna dair başka âyetler de mevcuttur.⁵⁹⁵ Bunun yanında pek çok âyette ahlâkî

⁵⁸⁶ Akpınar, a.g.m., s. 64.

⁵⁸⁷ Buhârî, “Bed’ü’l-Vahiy”, 1; “İman”, 41.

⁵⁸⁸ Çağrıncı, “Kur’ân ve Ahlâk”, *Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi*, S. 34, İstanbul (2001), s. 176.

⁵⁸⁹ Nevzat Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018, s. 13.

⁵⁹⁰ er-Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 225.

⁵⁹¹ Çağrıncı, “Ahlâk”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 1989, C. II, s. 1.

⁵⁹² Bkz. İbn Hanbel, C. I, s. 403. (“Allahım! Yaratılışımı güzelleştirdiğin gibi ahlâkımı da güzelleştir.”)

⁵⁹³ eş-Şu’arâ, 26/137.

⁵⁹⁴ el-Kalem, 68/4.

⁵⁹⁵ el-Ahzâb, 33/21.

tavırlara şâmil olacak şekilde amel kavramının kullanıldığı da bilinmektedir.⁵⁹⁶ Yüce Yararıcı'nın övgüyle bahsettiği peygamber ahlâkı ve O'nu örnek alarak yaşantısına yansıtanlarla ilgili pek çok hadis nakledilmiştir.⁵⁹⁷ İslâmî kaynaklarda özellikle de hadis-i şeriflerde ahlâkın iyi ya da kötü olanını anlatmak için hüsnü'l-ahlâk, sûü'l-ahlâk gibi kavramlar kullanılmaktadır.⁵⁹⁸

İslâm filozofları ahlâkı şöyle tarif etmektedir: 'Nefiste yer etmiş olan alışkanlıklara, becerilere verilen isimdir.' Bu yatkınlıklar doğal olarak, zorlama olmaksızın meydana gelir. İyi ve güzel olursa faziletler, kötü olursa reziletler ortaya çıkar.⁵⁹⁹ Filozoflara göre faziletler hikmet, iffet, şecaat ve adalet olmak üzere dördttür. Bunların zıddı da bilgisizlik, açgözlülük, korkaklık ve haksızlıktır.⁶⁰⁰ Düşünme gücünün fazileti hikmettir. Şehvet gücünün kontrol edilmesiyle iffet, gazap kuvvetinin ıslahı ile şecaat erdemi ortaya çıkmaktadır. Adalet ise bu üç faziletin kişide dengeli bulunmasıyla oluşur. Nefiste yer etmiş olan hâle fazilet denilmektedir. Bu da ahlâklı olmakla eş anlamlıdır.⁶⁰¹ Filozoflara göre de bir davranışın ahlâk olarak adlandırılabilmesi, onun devamlı, severek ve doğal olarak yapılmasıyla irtibatlıdır.⁶⁰²

Temel erdemlerin altında bulunan faziletlerin sayısı hususunda filozoflar arasında farklılıklar vardır.⁶⁰³ Cesaret erdeminin tâlisi olan faziletler başlığı altında İbn Miskeveyh sayı vermeksizin 9 tane erdemi sıralamaktadır.⁶⁰⁴ Kınalızâde⁶⁰⁵, Nasıruddin Tûsî ve Şehrezûrî'ye göre ise bunlar 11 adettir.⁶⁰⁶ Hilm, cesaret erdemi altında yer almaktadır. Sabır, sebat, tahammül, tevazu ve rikkat de tâli erdemlerden birkaçıdır. Cesaret; korkulmayacak şeylerden korkmak manasındaki aşırı korkaklık ile karşılık vermenin imkânsız olduğu yerlerde bile bile atılganlık ortaya koymanın arasındaki orta yol olarak tanımlanmaktadır. Öfke (gazap) gücünün terbiye edilmesiyle ulaşılan bu

⁵⁹⁶ Çağrııcı, "Ahlâk", C. II, s. 2.

⁵⁹⁷ İbn Hanbel, C. II, s. 381; Tirmizî, "Birr", 5.

⁵⁹⁸ Bkz. Müslim, "Müsâfirîn" 201, Ebû Dâvûd, "Sünnet", 15.

⁵⁹⁹ Mehmet Aydın, "Ahlâk", *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 1989, C. II, s. 10.

⁶⁰⁰ İbn Miskeveyh, a.g.e., ss. 33-34.

⁶⁰¹ Aydın, a.g.m., C. II, s. 12.

⁶⁰² Akpınar, a.g.m., s. 62.

⁶⁰³ Aydın, a.g.m., C. II, s. 12.

⁶⁰⁴ İbn Miskeveyh, a.g.e., s. 37.

⁶⁰⁵ Kınalızâde, Ali Efendi, (v.979/1572), *Ahlâk-ı Alâî 'Ahlâk İlmi'*, haz. Hüseyin Algül, y.y.: Tercüman 1001 Temel Eser, t.y., s. 98.

⁶⁰⁶ Ramazan Turan, "İbn Miskeveyh'de Erdem Kavramı ve Temel Erdemler", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 2, (2015), s. 27.

vasıf sayesinde üzüntü ve korku benzeri, kişiyi mutsuzluğa sevkeden duygu ve düşüncelerden uzak olunması sağlanmaktadır.⁶⁰⁷ Öfke, hoş olmayan durumlarda, incindiğinde, hak ihlaline uğrandığında ve inat, kibir gibi kötü duyguların sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.⁶⁰⁸ Öfke duygu olduğundan yok edilemez ama onun sonucu olarak ortaya çıkan tepkiler davranıştır. Davranışlar ise öğrenilir ve isteğe bağlı değişebilir.⁶⁰⁹

İbn Mukaffa (v.142/759), hilmi akla bağlı bir erdem olarak göstermekte ve buna filozof el-Beydebâ'nın erdem tarifini delil olarak getirmektedir: 'Beydebâ söyledi ki: Âlemde hayat sürdüren diğer canlılardan farklı olarak insana özgü özelliklerin dört çeşit olduğunu gördüm. Bunlar hikmet, iffet, akıl ve adalettir. İlim, edep ve düşünme hikmetin içinde; hilm, sabır ve vakâr aklın; hayâ, kerem, kötülükten sakınma, izzet iffetin; doğruluk, iyilik de adaletin içindedir. İşte erdemler bunlardan oluşmaktadır, bunların karşıtları da erdemsizliklerdir.'⁶¹⁰

Hilm nefsi aceleci olmaktan ve anlık öfkelenmekten koruyan erdemdir.⁶¹¹ İfradı (aşırısı) zulümdür, hiddettir, azgınlıktır, tefridi (azı) ise zilletir, pasifliktir.⁶¹² İnsanın gücü yetmesine rağmen intikam almaktan uzak durması, öfke anında duygularına hâkim olması ve affetme yolunu tercih etmesidir. Kişinin hak ve hukukunu savunamayacak kadar halim olmasına 'akılsız hilm' denilmektedir. İnsânî ilişkilerde medenî davranışlarda bulunan kimselerin vasfı olan hilm, bulunduğu kişinin ruhsal açıdan gelişmiş, çevresine karşı duyarlı ve sorumluluk sahibi olduğuna işaret eder. Böyle kimseler hem kendileri hem de buldukları toplum için mutluluk ve huzurun kaynağı konumundadırlar.⁶¹³ Toplumdaki yöneticilerin, askerî erkanın bu fazilete sahip olmaları buldukları görev itibariyle elzemdir. İnsanın dînî ve millî değerleri uğruna öfkelenmesi hilme muhalif bir durum değildir. Aksine övülen bir davranıştır.⁶¹⁴

⁶⁰⁷ İbn Miskeveyh, a.g.e., s. 27.

⁶⁰⁸ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000, s. 565.

⁶⁰⁹ Ayşe Nur Özkan, "Şiddetin Önlenmesinde Psikolojik ve Manevi Yaklaşımla Öfke Kontrolü", *Din ve Hayat Dergisi*, S. 15 (2012), s. 93.

⁶¹⁰ İbn Mukaffa, Ebu Muhammed (Ebu Amr) Abdullah, (v.142/759), *Kelile ve Dimne*, thk. Abdülvehhâb Azzâm, Kahire: y.y., 1355/1937, s. 30.

⁶¹¹ İbn Miskeveyh, a.g.e., s. 38.

⁶¹² Kınalızâde, a.g.e., s. 100.

⁶¹³ Akseki, a.g.e., ss. 212-213.

⁶¹⁴ Kınalızâde, a.g.e., s. 100.

3. Hz. Peygamber ve Hilm

Gönderildikleri ümmetlere karşı yumuşak davranmak, gördükleri sert ve acımasız tutumlara karşı nezâket ve insânî ölçüleri aşmadan tebliğ görevini yerine getirmek, bütün peygamberlerin genel karakteridir.⁶¹⁵

Allah (c.c.), Kalem Sûresi 4. âyette “*Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin*” buyurmak suretiyle Hz. Peygamber’in hayatın her yönünü kapsayan üstün vasıflara sahip olduğunu bildirmektedir. Yüce Yaratıcı bu sözüyle hem Peygamberini hem de O’nun getirdiği hayat sisteminde yer alan ahlâk öğesini methetmektedir. Yeryüzü ile gökyüzünü birbirine bağlamakta ve râzı olduğu, sevdiği üstün ahlâkı göstermektedir.⁶¹⁶ Bu hususta Hz. Peygamber “*Ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim*” buyurmaktadır.⁶¹⁷ Ayrıca Hz. Aişe’den gelen bir rivayette “*Allah Resûlü (s.a.v.)’nin ahlâkı Kur’ân idi*”⁶¹⁸ buyrulur. Ahzâb Sûresinde yer alan bir âyet ise O’nun rol model oluşuna şöyle işaret etmektedir: “*Andolsun ki, Resûlullah, sizin için, Allah’a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah’ı çok zikredenler için güzel bir örnektir.*”⁶¹⁹ Hendek Savaşı esnasında cereyan eden bazı olaylara istinaden nâzil olmuş olsa da âyetin mesajı geneldir. Mevdûdî (v.1979), Hz. Peygamber’in örnekligi müslümanlar için hayatın her yönünde gereklidir⁶²⁰ görüşünü tercih ederken kaynaklarda bunun farz, müstehap, dini konularda farz, dünyevi hususlarda ise müstehap olduğu şeklinde üç ayrı görüşe rastlanmaktadır.⁶²¹

Kur’ân-ı Kerîm’de hilm, isim/sıfat olarak Allah’a ve bazı peygamberlere nisbet edilmiştir. Bu husus çalışmamızın ikinci bölümünde detaylarıyla anlatılmaya çalışıldı. Kur’ân’da hilm doğrudan Hz. Peygamber’e izafe edilmese de O’nun halîm bir kimsede bulunan özelliklerle muttasıf olduğuna işaret eden âyetler mevcuttur.⁶²² Uhud Savaşı’nda yaşanan bazı olaylar hakkında nâzil olan Âl-i İmrân Sûresi 3/159. âyette şöyle buyrulmaktadır: “*O vakit Allah’tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın!*”

⁶¹⁵ Bkz., el-A’raf 7/61-63, 67-69; el-Hûd, 11/87.

⁶¹⁶ Kutub, a.g.e., C. X, s. 124.

⁶¹⁷ İbn Hanbel, C. II, s. 381.

⁶¹⁸ Müslim, “Müsâfirîn”, 139.

⁶¹⁹ el-Ahzâb, 33/21.

⁶²⁰ Mevdûdî, a.g.e., C. IV, s. 401.

⁶²¹ Karaman v.d., a.g.e., C. IV, s. 377.

⁶²² Bkz. el-A’raf, 7/199; el-Âl-i İmrân, 3/159.

Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu hâlde onları affet; bağışlanmaları için dua et, iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever." Bu âyet Peygamber (s.a.v.)'in inananlara karşı affedici olmasını öğütlemekte ve kaba ve kötü davranışların tebliğde başarıya negatif etki edeceğini vurgulamaktadır. Çünkü insanlar bilmeden ya da bazı kusurlarından dolayı yapmış oldukları hatalarına hoşgörüyü muamele edilmesine, sevgi ve şefkate ihtiyaç duymaktadırlar.⁶²³ Hz. Peygamber şahsî hiçbir mes'eledede uğradığı zarar sebebiyle kimseye kızmamıştır. Eğer Allah'a ait bir hak çiğnenmişse bu duruma sessiz kalmaz, onun intikamını alırdı. Fetih Sûresi 48/29. âyet buna işaret etmektedir. "*Muhammed Allah'ın elçisidir. Beraberinde bulunanlar da kafirlere karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler...*" Affetmek, müsamaha göstermek inanç uğrunadır.⁶²⁴ Yerine göre öfkelenmemek zillet kabul edilmektedir. Dini esaslardan taviz vermek asla hilm olarak kabul edilemez. Buna kimse hak sahibi değildir çünkü bu dini kuran Yüce Allah'tır, uygulanmasını isteyen de O'dur.⁶²⁵

A'râf Sûresi 7/199. âyette şöyle buyrulmaktadır: "*(Resûlüm!) Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir.*" Burada bütün ilâhî dinlerde mevcut olan üç temel ahlâk kaidesine işaret edilmektedir. Bunlar; kolaylık, iyiliği emretme ve câhillere aldırılmamaktır.⁶²⁶ Âyetten çıkarılan derse göre; insânî ilişkilerde öncelikle kolaylık ve hoşgörünün öncelenmesi, hatasına bakmadan özür dileyenlerin affedilmesi gerekmektedir.⁶²⁷ Câhillere aldırış etmemek şu manadadır: İnsanlara iyiliği emredip onları kötülükten uzaklaştırırken bazı kimselerin sergiledikleri haddi aşan tavır ve davranışlar karşısında öfkeye kapılmadan affedebilmek, onlara karşılık vermeksizin sabır ve hoşgörü ile davetine devam etmektir. Yoksa câhillerin takip ettikleri yolun yanlış olduğunu bildirmekten ve düzeltilmesi yolunda gayret etmekten uzak durmak kastedilmemektedir.⁶²⁸ et-Taberî (v.310/922), Câmiu'l-Beyân adlı eserinde şöyle bir rivayete yer vermektedir: Bu âyet nâzil olduğunda Peygamber (s.a.v.)'in bir sorusuna

⁶²³ Kutub, a.g.e., C. II, s. 226.

⁶²⁴ Kutub, a.g.e., C. IX, s. 309.

⁶²⁵ Sadettin Altınışık, "Kur'an'da İhsan Kavramı", (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 88.

⁶²⁶ Karaman v.d., a.g.e., C. II, ss. 648-650.

⁶²⁷ Elmalılı, a.g.e., C. IV, s. 193.

⁶²⁸ Karaman v.d., a.g.e., C. II, s. 650.

Cebrail, ‘Rabbin sana kötülük edene senin iyilik yapmanı, sana vermeyen kimseye vermeni, senden ilgisini kesenle akrabalık ilişkini devam ettirmeni emrediyor’ demek suretiyle âyeti izah etmiş ve Resûlullah özelinde tüm insanlara bir talimat göndermiştir.⁶²⁹ Bu davranışları sergilemek güçlü karaktere sahip, erdemli kimselerin vasfıdır. İslâm’ı tebliğ görevini yürüten her bir mü’minin, Allah’ın, Resûlü’nden istediği bu özelliklere sahip olması zorunludur. Bu da çok geniş bir gönül ve sağlam bir karakteri gerektirmektedir.⁶³⁰ Hz. Peygamber’in mü’minlere karşı son derece şefkatli ve merhametli olduğuna dair başka âyetler de mevcuttur.⁶³¹

Peygamber (s.a.v.) sahip olduğu yüce ahlâkın neticesi olarak, kendisine kötülük yapanlara ceza vermeye gücü yetmesine rağmen onları affetmiştir. Bu davranışları bizzat yakınlarına ve arkadaşlarına yaptığı gibi özellikle güçsüz oldukları zaman düşmanlarını da bağışladığı bilinmektedir. Bu sayede pek çok kimse İslâm ile müşerref olmuştur.⁶³²

Hicretin sekizinci yılı gerçekleşen Mekke’nin fethi günü yaşanan olaylar hilmin, hoşgörünün, düşmanını affetmenin en güzel örneklerine işaret etmektedir. İslam tarihi açısından dönüm noktası sayılabilecek bugün Hz. Peygamber şahsına yapılan her türlü haksızlık ve hakaretin intikamını alabilecekken bunu tercih etmemiştir. O gün yaşanan bir olay şöyle nakledilmektedir. Peygamber (s.a.v.) Mekke halkına dönerek, “*Ey Kureyş topluluğu! Şimdi benim, sizin hakkınızda ne yapacağımı düşünüyorsunuz?*” diye sormuş, onlar “*biz senin hayır ve iyilik yapacağını umarız. Sen kerem ve iyilik sahibi bir kardeşsin, böyle birinin oğlusun*” dediler. Peygamber (s.a.v.) ise “*Ben de Hz. Yusuf’un kardeşlerine dediği gibi, ‘size bugün hiçbir başa kakma ve ayıplama yok! Allah sizi affetsin! Çünkü O, merhametlilerin en merhametlisidir.*”⁶³³ diyorum. *Haydi, gidiniz! Artık serbestsiniz.*” buyurmuştur.⁶³⁴ Hadis kaynaklarında, benzer bir olay Taif halkı hakkında nakledilmektedir. Peygamberliğin ilk yıllarında İslam Dini’ni tebliğ için Taif’e giden Resulullah, yöre halkının taşlı sopalı saldırısıyla karşılaşmıştı. Buranın

⁶²⁹ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C. IX, s. 156.

⁶³⁰ Kutub, a.g.e., C. IV, s. 495.

⁶³¹ Bkz. et-Tevbe, 9/128.

⁶³² Kâmil Yaşaroğlu, “Kin ve Nefreti Sevgiye Dönüştüren Erdem: Affetmek, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Kardeşlik Hukuku” Sempozyumu*, (2012), s. 240.

⁶³³ el-Yûsuf, 12/92.

⁶³⁴ *Hadislerle İslâm*, C. VII, s. 144.

tamamen yerle bir edilmesini isteyip istemediği sorulduğunda O, kendisine kötülük yapanların hidayeti için dua etmeyi tercih etmişti. Hicri sekizinci yılda duasının gerçekleştiğini görmek nasip olmuştur.⁶³⁵

Hz. Peygamber'in çocuklara ve hanımlarına davranışını anlatması açısından şu hadis-i şerifi burada zikretmek uygun olacaktır: İbn Abdullah b. Ebî Talha'dan O da Enes (r.a.)'ten şöyle dediği rivayet edilmiştir: Allah'ın Resûlü ahlak açısından insanların en güzel idi. (Ben çocukluğumda kendisine hizmet ettiğim sırada) bir gün beni bir ihtiyaç için (bir yere) göndermişti. Ben de (o günkü çocukluğun verdiği sorumsuzlukla): Vallahi ben gitmem; dedim, oysa içimde Allah'ın Peygamberinin emrettiği işe gitmek niyeti vardı. Derken çıktım. Sokakta oynayan çocuklara tesadüf ettim (onlarla birlikte oyuna dalıp işimi unuttum. Bir süre sonra) bir de baktım ki; Allah'ın Resûlü (s.a.v.) arkamdan başımı tutmuş gülümseyip duruyor. (Bana) “*Ey Enescik, sana dediğim yere gitsen ya*” dedi. (Ben de): Evet Ya Resûlallah gidiyorum, dedim. Hz. Enes dedi ki: ‘Allah’a yemin olsun, ben kendisine yedi ya da dokuz yıl hizmet ettim. Yaptığım bir işten dolayı niye böyle yaptın, yapmadığım bir işten dolayı da niye böyle yapmadın? dediğini bilmiyorum.⁶³⁶ Peygamber (s.a.v.), hayatı boyunca bir kadına tek bir tokat bile atmamıştır.⁶³⁷ O'nun eşlerine karşı ise takındığı en sert tutum, daha müreffeh bir hayat talep etmeleri ve bu taleplerinde ısrarcı olmaları sebebiyle kendilerine dargın kaldığı bir aylık dönemdir⁶³⁸ ki bu sürede bile merhametsizliğin, öfkenin, şiddetin izine rastlanmamıştır.⁶³⁹ Tahammül edilmesi çok zor olan durumlarda bile Peygamber (s.a.v.)'in engin hoşgörüsüne rastlanmaktadır. Bedevinin birisinin mescidin köşesine abdestini bozduğu sırada orada bulunan sahabilerin o kimsenin üzerine yürümek istemeleri üzerine, serbest bırakmaları uyarısı yaptığı rivayet edilmektedir. Sonra bedeviyi yanına çağırarak, mescidin abdest bozma yeri olmadığını, burada Allah'ın zikredildiği, namaz kılındığı ve Kur'ân okunduğu bilgisini verdiği, bir kova su getirterek kirlenen yeri temizlettiği bildirilmektedir.⁶⁴⁰

⁶³⁵ a.g.e., C. VII, ss. 125-134.

⁶³⁶ Müslim, “Fedâil”, 54; Ebû Dâvud, “Kitâbu'l-Edeb”, 35, s. 4773.

⁶³⁷ Müslim, “Fedâil”, 79.

⁶³⁸ Müslim, “Talak”, 30.

⁶³⁹ Ahmet Yaman, Ülfet Görgülü, Şule Yüksel Uysal, *Aile Olmak*, 2.b., Ankara: DİB Yayınları, 2017, s. 32.

⁶⁴⁰ Bkz., Buhârî, “Edeb”, 35.

B. HİLM AHLÂKININ BİREYSEL VE TOPLUMSAL BOYUTU

İslâm ahlâkının önemli erdemlerinden olan hilm hem insanın kendi dünyasını hem de beşerî ilişkilerini etkileyen bir haslettir. Kişilerin bir araya gelmesiyle oluşan toplumun sağlıklı olabilmesi de bu faziletlerin yaşanarak canlı tutulmasına bağlıdır.

1. Bireyin Ahlâki Gelişiminde Hilmin Rolü

Affetme, öfke, öç alma her insanın psikolojik doğasında mevcut olan duygulardır.⁶⁴¹ Psikoloji ilminde, haksızlığa uğrayan bir kimsenin o anda hissettiği öfke, dargınlık gibi olumsuz duygu ve düşüncelerinden uzaklaşması, affedicilik olarak kabul edilmektedir. Son yıllarda gücü varken karşılık vermemenin, karşı tarafa iyileşme adına zaman tanımının sağlık ve psiko-biyoloji açısından sonuçları üzerinde araştırmalar yapılmaktadır.⁶⁴²

Ignaz Goldziher'den itibaren müsteşrikler, Müslümanın karakterini belirleyen temel erdemini hangisi olduğu hususunda araştırmalar yapmışlar ve bunun hilm olduğu kanaatine ulaşmışlardır. Cahiliye toplumunun bâriz vasfı olan saldırganlık ve çatışma yerine İslâm Dini, ahlâkî ve ictimâî alanda tüm inananlara hilm ruhunu yaymayı amaçlamıştır.⁶⁴³ Kur'ân-ı Kerîm, aşiret ruhunun, geçici hazlara düşkünlüğün sebep olduğu kaba ve hoyrat geleneklerin karşısına, insanın nefsini dizginlemesi, tabiatındaki öfke ve şiddetten korunması anlamına gelen hilmi koymuştur. Bu suretle insana, o güne kadar kendi dışındakilere çevirdiği mücadele enerjisini, kendi nefsinin kötü temayüllerine yöneltmesini, nefsiyle hesaplaşmasını öğretmeyi amaçlamıştır.⁶⁴⁴ Kur'ânî manada hilm; ferdin akıl, zekâ, bilgi, tecrübe gibi zihnî yeteneklere, bedenî ve mâlî fırsatlara sahip olmasıyla beraber af, hoşgörü, sabır, öfkeyi yenme, tahriklere kapılmayarak nefsinde hâkim olma, teennî ve vakâr gibi amelî erdemleri bünyesinde biraraya getirmesiyle elde edilen bir kişilik yapısıdır.⁶⁴⁵ Halîm insan, zihinsel gelişmişliğe sahip olan ve akıyla hareket eden kimseye denilmektedir. Akıllı kimse,

⁶⁴¹ Tarhan, a.g.e., s. 160.

⁶⁴² Yaşaroğlu, a.g.m., s. 244.

⁶⁴³ Charles Pellat, *Risale Fi'l-Hilm Inde'l-Arab*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Ebediyye, 1973, s. 152.

⁶⁴⁴ Çağrııcı, "Kur'ân ve Ahlâk", *Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi*, s. 174.

⁶⁴⁵ Çağrııcı, "Hilim", C. XVIII, s. 35.

kendisine sataşana karşı, sonunda üstün gelecek davranışın ne olduğunu iyice hesaplayarak, mukabelede bulunan kimsedir.⁶⁴⁶

Âl-i İmrân Sûresi 3/134. âyette “*Onlar (takva sahipleri), bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranış da bulunanları sever*” buyrulmaktadır. Önceki âyette takva sahipleri için hazırlanmış cenneti kazanmak için yarışa davet edilmesi sebebiyle burada da o kimselerin özellikleri açıklanmaktadır. Bolluk ve darlık zamanında Allah yolunda infak etmek, öfkeyi yenmek, insanların hatalarını affetmek erdemine sahip olmak aranılan vasıflardandır. Tüm bunları Allah için yapmanın hem dünya da hem de ahirette mükafatı vardır. İnsanlardaki takva duygusu ile hilm sahibi olma, öfkeyi yenme ve insanları bağışlamanın birbiriyle bağlantılı olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Ayrıca hilm- ihsân ilişkisi de dikkat çekmektedir. Her an Allah’ın gözetimi altında olduğuna inanan ve ona göre davranan kişiler yaptıkları herhangi bir iş ya da davranışı en mükemmel ölçüde yerine getirmektedirler. er-Râzî (v.606/1210), “*öfkelerini yutanlar*” (و الكاظمين الغيظ) hakkında şöyle bir açıklama yapmaktadır: Bu ifade ‘öfkesinin sonucunu devam ettirmeyip, onu tutarak, içlerine geri döndürenler’ anlamındadır. Bu kendiliğinden gerçekleşecek bir şey değildir. Hilmin ve sabrın çeşitlerinden biridir.⁶⁴⁷ Zarar gördüğü kimselere karşı gücü yetmesine rağmen intikama kalkışmamak, hazmetmektir.⁶⁴⁸ Öfkeye hâkim olmak büyük bir meziyettir. Sabır ve emekle öğrenilir.⁶⁴⁹ Sabredip bağışlayabilmek ise güçlü irade gerektiren işlerdendir.⁶⁵⁰ Öfkeyi yenmek ilk aşamadır ama tek başına yeterli değildir. İnsan bazen kin beslemek için öfkesini yutabilir. Bu sebeple âyetin devamında konu ileri bir düzeye götürülerek kusurları bağışlama zikredilmektedir. İnsan öfkeye yenildiği zaman ruhunda bir ağırlık, kalbinde ise alev oluşur. Eğer af yolunu tercih ederse ağırlıklardan ve alevlerden kurtulur ve vicdanen huzura kavuşur.⁶⁵¹ Bayraktar Bayraklı ilgili âyetin tefsirinde ‘infak maddî fedakarlıktır, öfkeyi yenmek duygudan yani manevî fedakarlıktır, affetmek ise sosyal fedakalıktır’ açıklamasını yapmaktadır.⁶⁵² Bu âyetin gösterdiği hedefe ciddi bir nefis terbiyesi ve

⁶⁴⁶ Çağrııcı, a.g.e., s. 100.

⁶⁴⁷ er-Râzî, a.g.e., C. IX, s. 7.

⁶⁴⁸ Elmalılı, a.g.e., C. II, s. 425.

⁶⁴⁹ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, C. II, s. 109.

⁶⁵⁰ Bkz., eş-Şûrâ, 42/43.

⁶⁵¹ Kutub, a.g.e., C. II, s. 186.

⁶⁵² Bayraklı, a.g.e., C. IV, ss. 367-369.

olgunlaşma sürecinden geçerek, özgüvene, güçlü bir kişilik ve karaktere ulaşmak suretiyle hem kendisi hem de hayatla barışık hâle geldikten sonra ulaşılabilir.⁶⁵³ İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre, Allah'ın Resûlü (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “*Bir mü'min kulun sırf Allah'ın rızasını kazanabilmek maksadıyla yuttuğu bir öfke yudumundan Allah huzurunda sevap açısından daha büyük bir yudum bulunmamaktadır.*”⁶⁵⁴

Beş yaşından Medine'ye hicrete kadar Hz. Peygamber'in yanında yaşayan ve O'nun peygamberliğine ilk iman edenlerden olan Hz. Ali⁶⁵⁵ ile ilgili Mesnevî'de şöyle bir olay anlatılmaktadır: Hz. Ali bir savaşta karşısındaki düşmana galip gelir, kılıcını çeker. Tam indirirken yerde yatan kişi O'nun yüzüne tükürür. O da öldürmekten vazgeçer. Adam sorar: ‘Ey akıl ve nazardan ibaret olan Ali, herşeyin hakikatini gören veli, sendeki hilm kılıcı ruhumuzu parçaladı. Ne oldu da öldürmekten vazgeçtin?’ Hz. Ali şu cevabı verir: ‘Ben Allah'ın rızası için kılıç vururum. Hakkın kuluyum. Cesedin emrine uymam.’ Bu olay üzerine adam ve kabilesinden elli kişinin müslüman olduğu, Hz. Ali'nin hilm kılıcıyla bu kadar kimseyi ölüm kılıcından kurtardığı, hilm kılıcının çelik kılıçtan daha keskin olduğu, yüzlerce ordudan daha fazla zafer temin ettiği Mevlânâ'nın akıcı üslûbuyla anlatılmaktadır.⁶⁵⁶

Hilm konusunda yazdığı kapsamlı eserinde Charles Pellat (v.1992) hilmin iki çeşidinden bahsetmektedir. Tabîî hilm ve kazanılmış hilm. O'na göre ikisinden birine sahip olan kimseler şu vasıfları taşımaktadırlar: İşlerde sabır, teennî, gazabın olmayışı, hakaret durumunda sakinlik, rıfk, afv, vakâr, sabır, azalar ve dilin davranışlarında i'tidal, üzüntü ve şikâyetin yokluğu (babası, kardeşi, oğlu öldürülse bile), övme ve yermede acele etmemek, sevinçte dengeli hareket etmek, kötü lafızlar kullanmamak, boş söz ve işleri terketmek, iftira etmemek ve buna benzer güzel ahlâk örnekleridir.⁶⁵⁷

Gazzâlî'ye (v.505/1111) göre hilm, öfkeyi yutmaktan daha üstündür. Çünkü öfkeyi bastırmak, olmayan halîmlik vasfını kazanmaya çabalamaktır. Öfkelenen kimse gayret eder ve bunu alışkanlık hâline getirirse bir müddet sonra artık zorlanmadan

⁶⁵³ Yaşaroğlu, a.g.m., s. 236.

⁶⁵⁴ İbn Mâce, “Kitabu'z-Zühd”, 3397, s. 368.

⁶⁵⁵ Ethem Ruhi Fıçlalı, “Ali”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 1989, C. II, s. 371.

⁶⁵⁶ Mevlânâ Celâleddîni Rûmî, (v.672/1273), *Mesnevî*, ter. Tâhiru'l- Mevlevî, İstanbul: Şâmil Yayınevi, C. I, Kitap 5, ss. 1719-1821.

⁶⁵⁷ Pellat, a.g.e., ss. 163-165.

kendine hâkim olur. Bu tabî halîmlik kabul edilmektedir. Bu da aklın kemâle erdiğine ve bedeni kontrol altına aldığına işarettir. Başlangıcı kendini hilmle zorlamakla olur. Uzun zaman mücadele ve azim gerektirir. Gazzâlî kitabında Taberânî'den bir hadis nakletmektedir: “İlim ancak öğrenmekle (teallüm), hilm de halimliğe kendini zorlamaktır. Kim hayrı kastederse ona hayır verilir. Şerden kaçınan bir kimse ise şerden sakındırılır.”⁶⁵⁸

Bi'setin 6. yılında (616) müslüman olan Hz. Ömer'in sert mizaca sahip olduğu ama Rabbi'nden korkması, ahirette hesap vereceğine olan inancının O'nun sert tavır ve davranışlardan uzak durmasına neden olduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.⁶⁵⁹ Gazzâlî, O'nun bir sarhoşla yaşadığı olayı aktarmaktadır: Sarhoş bir adam gören Hz. Ömer ona ceza vermek ister. Adam da Hz. Ömer'e küfreder. Ceza vermektен vazgeçme sebebi sorulunca: ‘Kendi nefsimin korunması için bir Müslüman’a vurmaya sevmem’ cevabını verir.⁶⁶⁰ Hem Hz. Ali hem de Hz. Ömer'in şahsında görülen bu güzel ahlâk örnekleri nebevi öğretiyeye uygun hareket etmenin kişilerdeki yansımalarının görülmesi açısından anlamlıdır.

Bazı kimselere ise bu huy doğuştan verilmektedir. Bu hususta şöyle bir hadis rivayet edilmektedir. Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) şöyle der: Biz Allah'ın Resûlü'nün yanında oturuyorduk. Resûlullah (s.a.v.) bu esnada: Size “Abdü'l-kays heyeti geldi. Halbuki içimizde hiçbiri geldiklerini görmedi –Hz. Muhammed, onların Medine'ye vardığını bilip mucize olarak söylemiştir.-”, Bir müddet sonra, Efendimiz (s.a.v.)'in yanına geldiler. Onlardan dışarda tek bir el-Eşecü'l-Asari kaldı. O devesini çökertti, temiz elbise giyip Resûlullah (s.a.v.)'in huzuruna vardı. Bu esnada Hz. Peygamber'in O'na: “Ya Eşec, Kuşkusuz sende Allah'ın sevdiği iki nitelik vardır: Hilm ve Enattır”, söylemesi üzerine Eşec: “Ey Allah'ın Resûlü! Bu hasletler yaratılışımda mevcut olan bir şey mi yoksa sonradan meydana gelen niteliklerden mi?” diye sordu. Hz. Peygamber: “Hayır, yaratılışımda mevcut olan bir şeydir” buyurdu.⁶⁶¹ Burada şunu hatırlamakta fayda vardır: Eğer hilm sadece doğuştan gelen bir erdem olsaydı, bu vasfa sahip olmayanlar ‘kaderimde yokmuş, ne yapayım!’ sözleriyle kendilerini temize

⁶⁵⁸ el-Gazzâlî, a.g.e., C. III, s. 390.

⁶⁵⁹ Mustafa Fayda, “Ömer”, *DİA*, I-XLIV, İstanbul: İSAM, 2007, C. XXXIV, s. 47.

⁶⁶⁰ el-Gazzâlî, a.g.e., C. III, s. 402.

⁶⁶¹ İbn Mâce, “Kitâbü'z-Zühd”, 3395, s. 367.

çıkarmaya çalışabilirlerdi. Bu savunmanın geçersizliği ve Yüce Yaratıcı'nın imtihan sırrının⁶⁶² hikmetine uygun düşmediği görülmektedir.

Furkân Sûresi 63. âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “*Rahman'ın (has) kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ile yürürler ve kendini bilmez kimseler onlara laf attığında (incitmeksizin) 'Selam!' derler (geçerler).*”⁶⁶³ Vasıfları sayılan kullar Allah'ın sevgisini kazanmaları sebebiyle O'nun Rahmân ismine izâfe edilmişlerdir. Hevn (هون) kelimesi tefsirlerde ‘rıfk, vâkar, tevâzu, sekinet ve bu anlamların tümüne şâmil hilm’ kavramıyla izah edilmiştir. Bunun zıddı ise ‘gururlu, kibirli, zorba anlamlarına gelen ve câhiliye arabının karakteristik vasfı olan müstekbir kelimesidir.⁶⁶⁴ Âyette inananların, kendilerine sözlü müdahalede bulunanlara “*selam*” sözüyle yani esenlik temennisiyle cevap vermeleri vahyin muhataplarına şu mesajı vermektedir: Câhiliye ve İslâm birbirine zıt kavramlardır. Hoyrat ve saldırgan davranışlar barbarlık ahlâkına, Müslümanlar'ın barışçıl tavırları da uygarlık ahlâkına işaret etmektedir.⁶⁶⁵ *Câhilller* kelimesi ile okuma yazma bilmeyen, eğitim-öğretim görmemişler değil de kaba ve küstah kimseler kastedilmektedir. Yani buradaki cehl ilmin değil hilmin zıddıdır. Rahmân'ın has kulları, kendilerine karşı haddi aşanlara bile kindar tavır sergilemezler. Selamet dileyerek yollarına devam ederler.⁶⁶⁶ Müfessir Seyyid Kutub âyete “*Kendini bilmezler onlara sataştıklarında yumuşak sözlerle karşılık verirler*” şeklinde anlam vermektedir. ‘Çaresizlikten, güçsüz olduklarından değil aksine üstün olduklarından ve tenezzül etmemekten dolayı böyle davranırlar. Akıllarını, vakitlerini ve emeklerini daha onurlu işlerde değerlendirmeyi, beyinsizlerle boşa harcamamayı tercih etmektedirler.’⁶⁶⁷

Hilmde sabır, sekînet ve vakâr vardır. O, ‘*öfkeye, ihtiraslara ve bencil duygulara hâkim olarak ağırbaşlı davranmak*’ demektir. Hilm üstün bir akıl gücüdür.⁶⁶⁸ Böyle davranan kimseler yanlış duygu ve düşüncelere köle olmaktan kurtulur, kalplerine huzur egemen olur ve rahatlamışlık hissederler. Bu yükten kurtuluş ve stresin azalmasına vesile olur. Bağışlamak büyük bir özgürlüktür. İçinde kin biriktiren insan, sırtında

---

⁶⁶² el-Mülk, 67/2.

⁶⁶³ el-Furkân, 25/63.

⁶⁶⁴ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C. XIX, s. 33.

⁶⁶⁵ Karaman v.d., a.g.e., C. IV, s. 137.

⁶⁶⁶ Mevdûdî, a.g.e., C. III, s. 600.

⁶⁶⁷ Kutub, a.g.e., C. VII, s. 571.

⁶⁶⁸ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 195.

çuvalla yük taşıyan kimseye benzer, özgürlüğü taşıdığı yükün etkisiyle kısıtlanmıştır.⁶⁶⁹ Öfke biriktirildiği takdirde sahibinin ruhunun zehirlenmesine ve orantısız şekilde ceza verme, intikam alma haline sevkedebilir. Cezalandırmaya gücü varken bundan vazgeçmenin vereceği haz, intikam duygusunun vereceğinden daha doyurucudur.⁶⁷⁰ Aslında kişinin kendisine zarar veren birinden alacağı en büyük intikam hayatını sağlıklı olarak devam ettirmektir.⁶⁷¹

Burada şunu hatırlatmak da fayda vardır. Hilmin de bir ölçüsü vardır. Halîm olacağım diye zulme boyun eğmek doğru değildir. Halk arasında hilm-i himârî denilen böylesi yumuşaklık, kötü kimselerin kötülük yapma arzusunu ve cesaretini kamçılayacağı için son derece yanlıştır. Yeri gelince haksızlığa baş kaldırmak bir fazilettir.⁶⁷² Âciz olduğu durumlarda halîm görünüp de eline fırsat geçtiği zaman intikam alan kimselere de “halîm” denilmez.⁶⁷³ Ünlü şair ve düşünür Mehmet Âkif Ersoy’un *Safahat* isimli eserindeki şu satırlar da hilm-güç ilişkisine işaret etmektedir: ‘Yumuşak başlı isem, kim dedi uysal koyunum? Kesilir, belki, fakat çekmeye gelmez boyunum.’⁶⁷⁴

Sonuç itibariyle diyebiliriz ki hilm sahibi olmak genel manasıyla; tahammül etme niteliği olmak ve yumuşak huyluluk, olgunluk gerektiren, olumlu davranış özelliklerini içinde barındıran genel bir ahlâk özelliğidir. Halîm olarak sıfatlandırılabilmek için, birkaç niteliğin aynı anda bir araya gelmesi ve bunların içselleştirilerek davranışa dönüşümünün gerekli olduğu ortaya çıkmaktadır.

2. Erdemli Toplum Oluşmasında Hilm Ahlâkının Rolü

Hilm, İslâm ahlâkının önemli erdemlerinden biridir. İnsanlarla olan ilişkilerde ihسانla, adaletle, zulümden, kibirden uzak, şehvet ve ihtiraslarına kapılmamak hilm ruhunun işaretlerindedir.⁶⁷⁵ Bu ruha sahip kimselerin sosyal ilişkilerinin daha sağlam

⁶⁶⁹ Tarhan, a.g.e., s. 160.

⁶⁷⁰ Yaşaroğlu, Kâmil, a.g.m., s. 244.

⁶⁷¹ Tarhan, a.g.e., s. 163.

⁶⁷² M. Yaşar Kandemir, İsmail Lütfi Çakan, Raşit Küçük, a.g.e., C. III, s. 572.

⁶⁷³ Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 230.

⁶⁷⁴ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, 6. Kitap, s. 358.

⁶⁷⁵ Çağrııcı, “Hilim”, C. XVIII, s. 34.

olduğu, öfkesine yenik düşenlerin ise hayatları boyunca çok sayıda dost kaybettiği ve mutsuz oldukları bilinen bir gerçektir.⁶⁷⁶

Beşerî münasebetlerin güçlendirilmesi ve toplumsal barışın te'sisinde halîm-selîm olmanın önemine işaret eden Fussilet Sûresi'nin 34. ve 35. âyetlerinde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur. Buna (bu güzel davranışa) ancak sabredenler kavuşturulur; buna ancak (hayırdan) büyük nasibi olan kimse kavuşturulur.”⁶⁷⁷ İnsan ilişkilerinde ‘kötülüğü iyilikle savmak’ ilkesi çok önemlidir. ez-Zemahşerî (v.538/1143), *kötülüğün en güzel şekilde önlenmesini* şöyle izah etmektedir: ‘Bir kimse sana kötülük yaptığında onu bağışlamak iyiliktir ama daha iyi olanı yapılan kötülüğe iyilikle cevap vermektir. Böyle yapıldığında düşman dost olur.’⁶⁷⁸ Burada Hz. Peygamber’e şöyle bir mesaj verilmektedir: ‘Sana iyilik, onlara kötülük yakışır. İyilik yapan dünyada saygınlık, ahirette ise sevap kazanır. Düşmanların küstah ve câhil davranışlarına sabret. Bir gün onlar da yaptıkları bu çirkinliklerden utanır ve vazgeçerler.’⁶⁷⁹ Affetmek İslâm’ın eğitim metodlarından biridir. Yerine göre af, cezadan daha etkili olur.⁶⁸⁰ Oysa karşıdakinin tavrının aynısıyla mukabele edilmesi durumunda öfke ve kızgınlık artar, utanma yok olur ve günahlar övünmeye vesile olur. Kötülüğe misliyle karşılık vermeye gücü olduğu halde bunu tercih etmemek yüce gönüllü olmayı gerektirmektedir. Gücün olmadığı yerde hilm olmaz. Karşı taraf bunun zayıflık eseri olduğunu anlarsa beklenen etki gerçekleşmez.⁶⁸¹ Sûre’nin 35. âyetinde nefse ağır gelen bu uygulamanın ancak sabredenler, dünya ve ahiret mutluluğunu isteyenlerce uygulanacağı bildirilmektedir. Öfkesini yutmak akıllı ve sabırlı insanların özelliğidir. Herkes nefesine hâkim olamaz.⁶⁸²

Kötülüğü iyilikle defetmenin düşmanlıkları samimi dostluklara çevireceği gerçeği ahlâk psikolojisi ve toplumsal barış açısından oldukça önemli bir açıklamadır. İnsanların bazı yanlışları hukûkî yaptırımlarla önlenebilse de hiçbir toplum bu şekilde hayatını sürdüremez. Bu yolla insanlar arasında dostluk sağlamak ve toplumda kalıcı

⁶⁷⁶ Elif Kara, “Dini ve Psikolojik Açıdan Bağışlayıcılığın Terapötik Değeri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 8, Samsun, (2009), s. 224.

⁶⁷⁷ el-Fussilet, 41/34-35; bkz. el-Kasas, 28/54-55.

⁶⁷⁸ ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, C. III, s. 392.

⁶⁷⁹ er-Râzî, a.g.e., C. XXVII, ss. 126-127.

⁶⁸⁰ Karaman v.d., a.g.e., C. I, s. 700.

⁶⁸¹ Kutub, a.g.e., C. IX, s. 33.

⁶⁸² Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, C. VIII, s. 140.

ilişkiler kurmak neredeyse imkânsızdır. Bireysel özgürlüklerin zirvede olduğu günümüzde bunların anarşiye dönüşmemesi için insanların bağışlamak, paylaşmak, hakkına râzı olmak gibi güzel hasletler hususunda eğitilmeleri gerekmektedir. Bu tarz olumlu davranışların en ileri derecesi, kişinin kendisine yapılan kötülüğe misliyle karşılık vermesi mümkün olmasına rağmen bilinçli ve isteyerek af seçeneğini tercih etmesi, hatta iyilikle karşılık vermesidir. İslâm ahlâkında bu faziletin adı hilmidir. ⁶⁸³

Suçluyu cezalandırmak adaletin tesisi açısından önemlidir. Affetmeyi toplum vicdanına yerleştirebilmek de bunun kadar kıymetlidir. Toplumsal barış ve huzurun yolu burdan geçmektedir. İçten ve samimiyetle yapılan bir hoşgörme ve bağışlama aradaki soğukluğu ve düşmanlığı yok eder. Özellikle mağdur olanın intikam almaya gücü yetmesine rağmen, buna yönelmemesi suçlu olanda vicdan azabına neden olmaktadır. Bu durumda olan kimse hatasını anlayıp haklı olanın kalbini kazanmaya gayret etmektedir.⁶⁸⁴ Düşmanları sıcacık dosta çevirmenin yolu gönüllere hitap etmekten geçmektedir.⁶⁸⁵

Suçlu kimselere hoşgörüyle karşılık vermenin temelinde karşıdaki kimsenin iyiliğinin istendiğine işaret vardır. Kötülüğü iyilikle savmak öğrenebilen bir fazilettir. Küçük yaşta çocukların bu erdemle tanıştırılması gereklidir. Onlara, haksızlığa uğrasalar bile ideal ahlâk kurallarından ayrılmamaları, iyilik yapana iyilik yapmanın, kötülük yapana ise haksızlık yapamamanın öğretilmesi elzemdir. ⁶⁸⁶

Öfkesini kontrol ederek sakin davranmak aynı zamanda iyilik dersi vermektir. Karşımızdaki kişinin hatalarını görmesine ve tamir etmesine fırsat tanıyan bir terbiye yöntemidir. Durumun düzeltilmesi için bir imkâna kavuşulmuştur yani bu hareket ıslaha vesiledir. Affeden cömertlik yapmıştır, merhametli davranmıştır. Olumsuz giden süreci olumluya çevirmenin en insancıl ve medenî yolu budur. Hilm sahibi olmak sadece karşısındaki kimseye değil aynı zamanda kişinin kendisine de yaptığı bir iyiliktir. İnsan birine öfke duyduğunda bu onun günlük yaşantısını bile etkilemektedir. Bu nedenle insanın huzurunu bozacak, zihnini olumsuz manada meşgul edecek şeylerden uzaklaşabilmesinin yollarından biri gücü yettiği halde affedebilmesidir. ⁶⁸⁷ Kendi

⁶⁸³ Karaman v.d., a.g.e., C. IV, ss. 709-710.

⁶⁸⁴ Ali Turgut, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Ahlâk Esasları*, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1980, s. 161.

⁶⁸⁵ Abdurrahman Kasapoğlu, "İnsan İlişkilerinde Önemli Bir Kur'an İlkesi: 'Kötülüğü İyilikle Savmak'", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 5, (2010), s. 91.

⁶⁸⁶ Kasapoğlu, a.g.m., s. 83.

⁶⁸⁷ Yaşaroğlu, a.g.m., s. 247.

hatalarının farkına varabilen kimselerin, başkalarının kusurlarına da toleranslı olmaları toplumsal barışa katkı sağlamaktadır. Barış ve hoşgörü yoksunu toplumlarda ise pasif ya da agresif tabiatlı kimselerin cemiyetin gidişatını olumsuz yönde etkiledikleri görülmektedir.⁶⁸⁸

Özellikle aile içi ilişkilerde hilm erdeminin uygulanması çok gereklidir. Kur’ân-ı Kerîm’de Rûm Sûresi 21. âyette “*Kaynaşmanız için size kendi (cinsi)nizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet peydâ etmesi de O’nun (varlığının) delillerindendir. Doğrusu bunda, iyi düşünen bir kavim için ibretler vardır.*”⁶⁸⁹ buyrulmaktadır. Âyet muhataplarına evliliğin sadece biyolojik ihtiyaçların karşılanması olmadığını, bunun ötesinde manalar taşıdığını haber vermektedir. Erkekler ve kadınlar birbirlerine huzur vermek üzere evlenirler. Sevgi ve merhamet, hilm sahibi kimselerin niteliğidir. Aile gibi uzun vadeli ve yoğun ilişkilerin yaşandığı aile kurumuna İslâmî ve insanî bir vasıf olan hilm ahlâkının hâkim olması mutlu bir yuvanın kurulması ve huzurun daimî olması neticesini kaçınılmaz kılmaktadır. Eşlerin birbirlerine şefkat ve merhamet esasıyla davranmaları, hata ve kusurlarını hoş görmeleri sağlıklı bir aile ortamının gereğidir. Sevgi ve rahmet esintileriyle nefes alan bir aile ocağının, sevmeyi öğrenmiş, özgüven sahibi, kendisi ve çevresiyle barışık çocukların yetişmesi için en verimli ortam olacağı muhakkaktır.⁶⁹⁰

İnsanların yaşama, seyahat etme, fikir, din ve inanç özgürlüğü, adil yargılanma gibi temel hakları vardır. Bunlardan hoşgörü adına vazgeçilemez.⁶⁹¹ Kur’an’ın affetme, kötülüğe karşılık iyilik yapma prensipleri, ferdî hak ihlallerine yöneliktir. İnanç sistemi ve kamu hakları söz konusu olduğunda hoşgörülü olunmaz.⁶⁹² Kötülüğe karşı gösterilecek hoşgörü dinin temel ilkelerine ters düşmemeli, müslüman toplumun ortak faydasına zarar vermemelidir.⁶⁹³

---

⁶⁸⁸ Tarhan, a.g.e., 207.

⁶⁸⁹ er-Rûm 30/21.

⁶⁹⁰ İbrahim Akgün, “Aile İçi Eğitim Perspektifinden Hilm (Yumuşaklık)”, *Uluslararası Aile İçi Eğitim Çalıştayı*, Iğdır, (2016), ss. 192-193.

⁶⁹¹ Tarhan, a.g.e., ss. 202-203.

⁶⁹² Kutub, a.g.e., C. IX, s. 33; Karaman v.d., a.g.e., C. IV, s. 710.

⁶⁹³ Kasapoğlu, a.g.m., s. 97.

3. Hilm Ahlâkının Yokluğunda Ortaya Çıkabilecek Problemler

Gücü yettiğine zalimce hükmetmenin her geçen gün arttığı bu çağda, Hz. Peygamber'in sıklıkla övdüğü ve tavsiye ettiği hilm ahlâkının içerdiği sabra, sekînete ve tüm canlılara saygıya ne çok ihtiyaç olduğu açıktır. Gazzâlî (v.505/1111), 'hilmin her elemi şifa veren ilacı' olduğunu söylerken⁶⁹⁴ yokluğunun da pek çok sorunun nedeni olduğunu anlatmak istemektedir.

Hilm erdeminin yokluğunda ortaya çıkan öfkenin kişideki görünür hâli, renginin bozulması, uzuvlarının titremesi, kurlsız hareketler, dudaklarda köpüğün belirmesi, gözlerin çanaklarından fırlayıp kızarması, burun deliklerinin kabarak değişik şekle bürünmesidir. Dildeki tesiri; kötü konuşmak, âzâlar üzerindeki eseri ise vurmak, hücum etmek, yaralamak ya da öldürmektir. Öfkelenilen kurtulur, kaçarsa bu sefer öfke sahibine dönmektedir. Kalbe yani iç aleme tesiri ise kin tutmak, hased etmek, kötülük düşünmek şeklindedir. Kızdığı vakit ağzından çıkan kulağı duymayacak derecede karşılık vermenin, gücüne güvenerek karşıdakini perişan etmenin uygun bir davranış olmadığını her akl-ı selîm sahibi bilmektedir. Bu gibi hareketler aklın zayıf, nefis ve şehvetin galip olmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁹⁵ İnsan, ihtiraslarla körleştikten sonra olayları sükûnetle ve objektif olarak göremez. İradesini ve kendisine hâkimiyetini kaybeden ise câhil olur.

Hilm ahlâkının yokluğunda ortaya çıkan negatif duyguların kişinin psikolojisine ve fiziksel sağlığına zarar verdiği bilinmektedir. Öfke ve kinin devamlı olması insan bünyesinde baskı oluşturmakta, bu da zamanla nörolojik hastalıklara, bağışıklık sisteminin bozulmasına, hormonal dengesizliklere, tansiyonun yükselmesine neden olmaktadır. Aceleci, risk almayı seven kimselerin kalp krizi geçirme ihtimalinin diğerlerine göre daha yüksek olduğu bilinmektedir.⁶⁹⁶

Aile içi iletişimin temel dinamikleri olan sevgi ve merhamet arasında sürekli bir akış vardır. Sevmek merhametli olmayı gerektirir; merhamet sevgiyle katmerleşir. Bir insan 'severim de döverim de' diyemez. Şiddet için el kaldırıldığında o yürek sevgiden mahrumdur. Bu ve benzeri davranışlar ise huzur bulmak üzere kurulan yuvalarda

⁶⁹⁴ Gazzâlî, a.g.e., C. III, s. 398.

⁶⁹⁵ a.yer, ss. 373-374.

⁶⁹⁶ Tarhan, a.g.e., ss. 160-162.

huzursuzlukların baş göstermesine ve yuvaların dağılmasına neden olmaktadır. Hasta bir kalbin tüm bedeninin rahatsızlığına neden olması gibi ilişkilerini sağlıklı yürütemeyen eşler de kendileri, çevreleri ve toplum için birer probleme dönüşmektedir.⁶⁹⁷

Âl-i İmrân Sûresi 3/159. âyette şöyle buyrulmaktadır: “*O vakit Allah’tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu hâlde onları affet; bağışlanmaları için dua et, iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah’a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.*” Bu âyet kaba ve kötü davranışların tebliğde başarıya negatif etki edeceğini vurgulamaktadır. İlim erbâbının hilm sahibi olması, öğrenilen hocalara ve öğretilen talebelere karşı yumuşak davranılmasının gerekliliği hedeflenen başarı için vazgeçilemeyecek bir durumdur. Ayrıca ahlâk ve nefis eğitimi herkes için önemlidir. Ama özellikle kamu görevlileri ve yönetim mevkilerinde bulunan kimselerin doğru ya da yanlışları pek çok kimseyi ilgilendirdiği için buralarda görev alanların daha dikkatli olmalarına da kendi manevî eğitimi tamamlayamayanların başkalarına önderlik etmemeleri gerekmektedir.⁶⁹⁸

Suçluların davranışlarının düzeltilmesinde affetmenin bir eğitim metodu olabileceği gerçeğinin naslarda da yer almasından hareketle çocukların ahlâk eğitiminde, olumsuz davranışlarını tepkisel olarak cezalandırmak yerine, bilinçli bir bağışlama metodu kullanmanın daha yararlı olacağı kanaatindeyiz. Bunun yanında affetme yöntemini kullanırken dikkat edilmeli, istismar edilmesine fırsat verilmemelidir.

İlâhî kitapların gönderilme amaçlarından biri insana yine insan tarafından yapılan reva görülen haksızlıkların ortadan kaldırılması ve insanın iman ile ahlâkını tamamlayarak sosyal hayata uyum sağlamasıdır. Gelenek-görenek, örf-âdet gibi kabul ve uygulamaları bütünüyle reddetmek hata olsa da onları sorgulamadan din hâline getirmek çok daha büyük yanlış sayılmaktadır. Töre denilen uygulamalar da dinin eksik bıraktığı zannedilen alanlarda kendini göstermekte ve büyük oranda dinin yerine konulabilmektedir. Aslında töre, din adına Kur’ân’dan uzak olmak, medeniyet adına da

---

⁶⁹⁷ Yaman, Ülfet Görgülü, Şule Yüksel Uysal, a.g.e., s. 32.

⁶⁹⁸ Kınalızâde, a.g.e., s. 100.

hukuk tanımazlıktır.⁶⁹⁹ Son zamanlarda artan kadına yönelik şiddet ve cinayetlerin bu görüş ışığında değerlendirilebileceği kanaatindeyiz.

---

⁶⁹⁹ Mehmet Okuyan, “Kur’ân Kadına Şiddeti Reddeder”, *Din ve Hayat Dergisi*, S. 15, İstanbul, (2012), s. 59.

SONUÇ

Hilm kavramı Arapça dil yapısı çerçevesinde ele alındığında, çok geniş bir anlamsal muhtevaya sahip olduğu görülür. Kavramın lügat olarak, kullanıldığı bâba göre düş, erkek çocuğun rüyada ihtilâm olması, akıl, yavaş ve ağır başlı olmak, vakâr, ceza vermek istediğinde aceleyi terk etmek, böyle durumlarda müsamahakâr ve affedici davranmak, güçlü iken affetmek, bir iş yaparken önünü-sonunu düşünerek acele etmemek, nefsinin heyecandan korumak, öfke ve hiddet gerektiren durumlarda kendini yenerek sâkin ve serin kanlı olmak, tabiatta yumuşaklık, sabır ve tahammül gibi farklı manalara geldiği gözlenir. Terim anlamı açısından ise akıl ya da aklın kazandırdığı iyi ve doğru olanı görmeyi sağlayan manasıyla zihinsel bir kavram, öfkeyi yenme, hoşgörü, af, tahammül, sekînet, vakâr şeklinde ahlâki bir kavram olmak üzere iki boyutlu olduğu anlaşılır. Yapılan bu tahlil sonucunda hilm kavramının öfke anında nefsinin tutmak ve ağırbaşlı (vakûr) olmak, sabır göstermek, gücü yetmesine rağmen verilecek cezadan kaçınmak gibi bir terimsel manayı ihtivâ ettiği, hilm sahibi olmanın ise tahammül etme niteliği olmak ve yumuşak huyluluk, olgunluk gerektiren, olumlu davranış özelliklerini içinde barındıran genel bir ahlâkî özelliğe sahip olmak olduğu, bunun da Yüce Allah'ın hoşnut olduğu erdemli insanların vasfı olduğu görülür. Hilm kavramının, sabır, akıl, müsâmaha, sekînet ve vakâr ile anlam yakınlığı olduğu, cehl, gazap, sefeh gibi kavramların ise hilmin karşıtı oldukları bilinir.

İslâm ahlâkını yaşayarak göstermek üzere gönderilen Hz. Peygamber'in sözlü ifadelerinde hilm kavramı ve bu manaya şâmil kelimelerin hem zihnî hem de ahlâki manayı hâiz olarak zikredildiği ve bu vasfa sahip olanların övüldüğü görülür. Kavrama kültürel ve tarihsel açıdan yaklaşıldığında daha çok idarecilerin özelliği açısından ele alındığı göze çarpar. Bir kimse cehl, zulüm gibi kavramların ihtiva ettiği şiddet ve vahşet içerikli davranışları sergilemeye muktedir olmadığı için uyumlu bir insan olarak görülse de ona halîm denilmez. Tasavvuf kaynaklarında ise hilm kavramı, amelî hikmetin dallarından ve ahlâkî erdemlerden biri olarak geçer.

Tezimizin temel konusu olan hilm kavramının Kur'ân-ı Kerîm'deki anlam yelpazesinin ne olduğu sorusunun cevabı olarak, kelimenin türevleriyle birlikte yirmi âyette geçtiği görülür. Söz konusu âyetlerin tümü değerlendirildiğinde kavrama dair beş temel anlamın ön plana çıktığı göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki Yüce Allah'a nispetle

kullanılan Halîm isim/sıfatıdır. Bu şekliyle Kur'ân-ı Kerîm'de tek başına kullanılmadığı, farklı isimlerle birlikte geçtiği, bu kullanım şeklinin, kelimenin anlamına açıklık getirmenin yanında ona zenginlik ve derinlik kazandırdığı görülür. Yüce Allah'ın Halîm isminin/sıfatının kula tanınan bir iyileşme süreci imkânı olarak bilinir.

Hilm isim/sıfatının peygamberlerden Hz. İbrâhim, Hz. Şuayb, Hz. İsmâil ya da Hz. İshak'a verildiği bilinir. Kur'ân'da Hilm doğrudan Hz. Peygamber'e izafe edilmese de O'nun halîm bir kimsede bulunan özelliklerle muttasıf olduğuna işaret eden âyetler mevcuttur. Hilm kavramının diğer bir temel yönü akılla olan yakınlığıdır. Akıl ve davranış arasında dengeli olmanın göstergelerinden biri olan hilmin, Kur'ân-ı Kerîm'deki, tedebbür, tefekkür mefhumlarıyla bağlantısı olduğu görülür. Hilm sahibi ve hoşgörülü olmanın kolay olmadığı, söz konusu kişiler için akılı başında olmayı gerektirdiği ve bir vazife sayılabileceği düşünüldüğünde bulûğa eren kişinin de sorumluluk sahibi olarak, yük yüklendiği sonucuna ulaşmakta ve bu çerçevede ergenlikle ilgisi ortaya çıkmaktadır. Hilm kavramının rüya ile de bağlantısı vardır.

Hilm, İslâm ahlâkının önemli erdemlerinden biri olarak bilinir. İfradı (aşırısı) zulüm, hiddet, azgınlık, tefridi (azı) ise zilletir, pasifliktir. Kötülüklerle misliyle ya da daha fazlasıyla karşılık vermeye gücü olduğu halde bunu tercih etmemek yüce gönüllü olmayı gerektirir. İnsanlarla olan ilişkilerde ihsanla, adaletle, zulümden, kibirden uzak, şehvet ve ihtiraslarına kapılmamak hilm ruhunun işaretlerindedir. Bu ruha sahip kimselerin sosyal ilişkilerinin daha sağlam olduğu, öfkesine yenik düşenlerin ise hayatları boyunca çok sayıda dost kaybettiği ve mutsuz oldukları bilinen bir gerçektir. Sosyal hayatta zulüm ile varlığını sürdürenler, halîm-selîm karakterli kimselere zavallı muâmelesi yapsalar da gerçekte kazananın i'tidalli davrananlar oldukları görülür. Toplumsal barışın sağlanması ve anarşinin ortaya çıkmaması için hilm erdemine çok fazla ihtiyaç duyulduğu da bilinir.

Kur'ân-ı Kerîm'in affetme, hoşgörülü olma, kötülüğe karşı iyilik yapma prensiplerinin uygulama alanının fert bağlamında olduğu, buna karşılık inanç sistemleri ve kamu hakları söz konusu olduğunda aynı esnekliğin yapılmaması gerektiği anlaşılır. Zira dine ve kamuya verilen zararları ferdin affi mümkün olmaz.

Kötülüğü iyilikle savmanın öğrenebilen bir davranış olduğu gerçeğinden hareketle, özellikle çocuk eğitiminde yer verilmesinin elzem olduğu bilinir. Öfkesini kontrol edebilmek, kişinin kendisi için bir iyilik, muhatabı için de iyilik dersi olarak görülür. Özellikle aile içi ilişkilerde uygulandığında, yuvalarda huzurun hâkim olmasına vesile olduğu, bu erdemin yokluğunda ortaya çıkan negatif duyguların ise hem kişinin psikolojisine ve fiziksel sağlığına zarar verdiği hem de yuvaların dağılmasına neden olduğu anlaşılır.

KAYNAKÇA

- ABDUH Muhammed, Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm-Tefsîru'l-Menâr*, I-XII, 3.b., y.y.: Cem'iyetü'l-Hayriyyeti'l-İslâmiyye, y.y., 1341/1992.
- ABDÜLBÂKÎ Muhammed Fuâd, (v.1968), *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- AHMED B. HANBEL Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, (v.241/855), *el-Müsned*, I-VI, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kâhire: Dâru'l-Ma'rife, 1991.
- AHTERÎ Mustafa b. Şemsüddîn Karahisârî, (v.978/1570), *Ahterî-i Kebîr*, I-II, y.y.: Meral Yayınevi, t.y.
- AKGÜN İbrahim, "Aile İçi Eğitim Perspektifinden Hilm (Yumuşaklık)", *Uluslararası Aile İçi Eğitim Çalıştayı*, Iğdır, 2016, ss. 179-194.
- AKPINAR Ali, "Allah'ın Ahlâkı ile Ahlâklanmak", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2001, ss. 61-80.
- AKSEKÎ Ahmet Hamdi, (v.1951), *Ahlâk Dersleri*, Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- , *Ahlâk İlmî ve İslam Ahlâkı*, Ankara: Nur Yayınları, t.y.
- ALTINIŞIK Sadettin, "Kur'an'da İhsan Kavramı", (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- ALTINTAŞ Hüseyin, *Tasavvuf Tarihi*, 2.b., Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991.
- EL-ÂLÛSÎ Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd, (v.1270/1854), *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XXX, Lübnan: İdâratü't-Tıbaâti'l-Münîriyye, t.y.
- APAYDIN Yunus, "Hacir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, ss. 513-517.

- EL-ASKERÎ Ebû Hilâl, (v.400/1009?), *Arab Dili'nde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2009.
- ATEŞ Süleyman, Kur'an Ansiklopedisi, İstanbul: KURAM, İstanbul, t.y.
- , Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, I-XII, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- AYDIN Mehmet, "Ahlâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. II, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, ss. 10-14.
- AYVERDİ İlhan, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, I-III, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005.
- BARDAKOĞLU Ali, "Bulûğ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. VI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, ss. 413-414.
- BAŞAR SERPİL, "Kur'an'da Hilm Kavramı", *Diyanet İlmî Dergi*, C. XLIX, S. 1, Ankara, 2013, ss. 82-105.
- BAYRAKLI Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, I-XXI, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2013.
- BAYRAM Fatma, "Mühlet Veren el-Halîm", *Diyanet Aylık Dergi*, S. 308, Ankara, 2016, ss. 76-77.
- EL-BELÂZÜRÎ Ahmed b. Yayha b. Câbir b. Davûd, (v.279/892), *Ensâbü'l-Esrâf*, thk. Suheyl Zekkâr, Beyrut: y.y., 1419/1996.
- EL-BEYZÂVÎ Kâdî Nâsıruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, (v.685/1286), *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, I-V, 1.b., Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- BIYIKOĞLU Yakup, "Kur'an'da Câhiliye Kavramı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.36, İzmir, 2012, ss. 233-247.

- BİLMEN Ömer Nasûhi, (v.1971), *Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul: Merve Yayın ve Dağıtım, t.y.
- , *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlîsi ve Tefsîri*, I-VI, İstanbul: Bilmen Yayınevi, t.y.
- BOLAY Süleyman Hayri, "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. II, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, ss. 238-242.
- BUDAK Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000.
- EL-BUHÂRÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (v.256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, I-V, 5.b., Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993.
- BURSALI Mustafa Necati, *Âyet ve Hadislerle Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, İstanbul: Erhan Yayınları, 1997.
- EL-CÂHİZ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî (v.255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Beyrut: Dâru'l-Fikr Li'l-Cemî', 1968.
- , *el-Bursân ve'l-'Urcân ve'l-'Umyân ve'l-Hûlân*, thk. M. M. el-Hûlî, Kahire: y.y., 1972.
- , *Kitâbü'l-Hayevân*, Beyrut: Daru Abdüsselâm M. Hârûn, 1424/2003.
- EL-CERRÂHÎ Safer el-Muhibbî, *Istilhâtu Sofiyye fî Vatani Asliyye-Tasavvuf Terimleri*, haz. Derya Çakır Baş, İstanbul: Kırk Kandil Yayınları, 2013.
- EL-CEVHERÎ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, (v.398/1007), *es-Sihâh Tâcü'l-Luga ve Sihâhü'l-'Arabiyye*, I-VII, Beyrut: Dâru'l-'İlm, 1399/1979.
- EL-CÜBRÂN MES'ÛD, *er-Râid*, I-II, y.y.: Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, t.y.
- EL-CÛRCÂNÎ Ali b. Muhammed Seyyid Şerîf, (v.816/1413), *Mu'cemü't-Ta'rifât*, Kahire: Dâru'l-Fâzile, t.y.
- ÇAĞRICI Mustafa, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, İstanbul: KURAMER, 2017.

- , “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. II, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, ss. 1-9.
- , “Cehâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. VII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, ss. 218-219.
- , “Müsâmaha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, ss. 71-73.
- , “Sabır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008, ss. 337-339.
- , “Kur’ân ve Ahlâk”, *Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi*, S. 34, İstanbul (2001), ss. 171-187.
- ÇAKAN İsmail L., “Cehâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. VII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, s. 219.
- ÇAMRAN Mustafa, *İnsan ve Allah*, çev. Kasım Seyidoğlu, İstanbul: Bengisu Yayıncılık, 1991.
- ÇELİK İbrahim, *Kur’an Işığında Hoşgörü ve Şiddet*, Bursa: y.y., 2001.
- ÇİMEN Abdullah Emin, *Niçin Helak Oldular*, İzmir: Çağlayan Matbaası, 2008.
- ED-DABBÎ Mufaddal İbn Muhammed, (v.178/794?), *el-Mufaddaliyyât*, y.y.: Dâr Alarkam, t.y.
- ED-DÂMEGÂNÎ Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed, *Kâmûsü’l-Kur’ân*, 3.b., Lübnan: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1985.
- ED-DÂRİMÎ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fadl b. Behrâm, (v.255/869), *Sünenu ed-Dârimî*, Beyrut: Dâru’l-Muğna, 1421/2000.

- DAVUDOĞLU Ahmed, *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1973.
- ED-DEBBAĞ Abdülazîz, *el-İbriz (Şeriat – Tarikat – Marifet – Hakikat)*, çev., Celal Yıldırım, İstanbul: Demir Kitabevi, 1979.
- DEMİRCİ Muhsin, *Tefsîr Usûlü*, 25.b, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Vakfı Yayınları, 2013;
- , *Kur’ân’da Toplumsal Düzen*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Vakfı Yayınları, 2.b., 2013.
- DOĞAN Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- DÖNMEZ İbrahim Kâfi, “Cehâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. VII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, ss. 219-222.
- DUMAN M. Zeki, *Beyânü’l-Hak (Kur’ân-ı Kerîm’in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)*, I-III, 2.b., Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- EBÛ DÂVUD Süleyman b. el-Eşâs es-Sicistânî (v.275/889), *Sünenu Ebî Dâvud*, Lübnan: Dâru İbn Hizm, 1418/1997.
- EBU’S-SUÛD Muhammed b. Muhammed, (v.982/1574), *İrşadü’l-Akli’s-Selîm-Tefsîru Ebi’s-suûd*, I-XI, Kahire: Dâru’l-Mesâhif, t.y.
- ELMALILI Muhammed Hamdî Yazır, (v.1942), *Hak Dini Kur’ân Dili*, I-X, İstanbul: Azim Dağıtım, t.y.
- EL-EŞ’ARÎ Ebu’l-Hasen Alî b. İsmâil, (v.324/935), *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn*, İstanbul: Matba’u’d-devle, 1930.
- ERSOY Mehmet Âkif, (v.1936), *Safahat*, I-XIV, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- EL-EZHERÎ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, (v.370/980), *Mu’cemü Tehzîbi’l-Luga*, I-XV, Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1442/2001.

- FAYDA Mustafa, “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. VII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, ss. 17-19.
- , “Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2007, ss. 44-51.
- FIĞLALI Ethem Ruhi, “Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. II, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, ss. 371-374.
- EL-FİRÛZÂBÂDÎ Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb, (v.817/1415), *el-Kâmûsu’l-Muhît*, I-IV, Mısır: el-Heyetü’l-Mısriyyeti’l-‘Âmmeti li’l-Kitâbi, 1400/1980.
- , *Besâiru Zevi’t- Temyîz fî Letâ’ifi’l-Kitâbi’l-Azîz*, I-VI, Beyrut: Mektebü’l-‘İlmiyye, t.y.
- FREUD Sigmund, (v.1939), *Espriler ve Bilinçdışı ile İlişkiler*, çev. Emre Kapkın, İstanbul: Payel Yayınevi, 1993.
- EL-GAZZÂLÎ İmâm Mumammed Ebî Hâmid, (v.505/1111), *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, I-IV, ter. Ali Arslan, İstanbul: Merve Basım Yayın, 1993.
- EL-HALEBÎ Ahmed b. Yusuf b. Abdiddâim, (v.756/1355), *‘Umdetü’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi’l-Elfâz*, I-IV, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1407/1996.
- EL-HALÎL B. AHMED Ebû Abdirrahmân el-Ferâhîdî, (v.170/786), *Kitâbu’l-‘Ayn*, I-IV, y.y.: y.y., t.y.
- HARMAN Ömer Faruk, “İbrâhim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, ss. 266-272.
- “İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, ss. 519-521.

- “Hz. İsmâîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, ss. 76-80.
- HASİRİZÂDE Elif Efendi, (v.1927), *en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lugati'l-Kur'ân*, I-II, İstanbul: TYEKB Yayınları, 2015.
- HATİPOĞLU Haydar, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1983.
- HITTI Philip Khuri, (v.1978), *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, I-IV, 1.b., çev. Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayınları, 2011.
- IZUTSU Toshihiko, (v.1993), *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.
- , *Kur'ân'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- İBN ABDİRABBİH Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, (v.328/940), *el-İkdü'l-Ferîd*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983.
- İBN FÂRİS Ebu'l-Hüseyn Ahmed, (v.395/1004), *Mücmelü'l-Luga*, I-VI, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.
- İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed (v.808/1406), *Mukaddime*, çev. Zakir K. Ugan, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1990.
- İBN HİŞÂM Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişam b. Eyyûb b. Himyerî, (v.218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-II, thk. Mustafa es-Sekkâ, Mısır: y.y., 1375/1955.
- İBN KAYYIM EL-CEVZİYYE Ebû Abdillâh Şemsüddîn, (v.751/1350), *Bedâiu't-Tefsîr*, I-III, Cidde: Dâru İbni'l-Cevziyye, 1428.
- , *Medâricu's-Sâlikîn*, çev. Ali Ataç ve Diğerleri, İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.

- İBN KESİR Ebu'l-Fidâ İmâmüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer, (v.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-XV, 2.b., Riyâd: Dâru Tayyibe, 1418/1997.
- İBN KESİR VE DİĞERLERİ, *Esmâü'l-Hüsnâ*, İstanbul: Karınca Yayınları, haz. Osman Arpaçukuru, 2004.
- İBN KUTEYBE Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, (v.276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Kahire: y.y., 1343/1925.
- İBN MANZÜR Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, (v.711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, 1.b., Beyrut: Dâru Sadır, 1990.
- İBN MÂCE Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, (v.273/887), *Sahîhu Sünenü İbn Mâce*, 1.b y.y.: Mektebetü'l-Maârif, 1417/1997.
- İBN MİSKEVEYH Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, (v.421/1030), *Tehzîbü'l-Ahlâk*, çev. Abdülkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.
- İBN MUKAFFA Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullah, (v.142/759), *Kelîle ve Dimne*, thk. Abdülvehhâb Azzâm, Kahire: y.y., 1355/1937.
- İBNÜ'L-CEVZÎ Ebü'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahmân, (v.597/1201), *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, I-IX, 3.b., Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404/1984.
- İBNÜ'L-ESİR Mecdüddîn Ebu's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, (v.606/1210), *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1399/1979.
- İBRÂHİM Muhammed İsmâil, *Mu'cemü'l-Elfâz ve'l-A'lâmi'l-Kur'âniyye*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, t.y.
- İBRÂHİM ENİS VE ARKADAŞLARI, *Mu'cemü'l-Vasît*, I-II, Mısır: Dâru'l-Maârif, 1392/1972.
- İZZEDDİN EL-KÂŞÎ (KAŞÂNÎ), Mahmûd b. Ali, (v.735/1334), *Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye*, Tahran: Kitabhâne-i Senâi, t.y.

- KANDEMİR M. Yaşar, İsmail Lütfi ÇAKAN, Raşit KÜÇÜK, *Riyâzü's- Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, I-VIII, İstanbul: Erkam Yayınları, 2010.
- KAPLAN Mehmet, *Kültür ve Dil*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1993.
- KARA Elif, “Dini ve Psikolojik Açıdan Bağışlayıcılığın Terapötik Değeri”,
Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. II, S. 8, Samsun, 2009, ss.
221-229.
- KARAGÖZ İsmail, *Ayet ve Hadislerin Işığında Allah'ın İsim ve Sıfatları – Esmâ-i Hüsnâ*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- KARAMAN Hayreddin v.d., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-V, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- KASAPOĞLU Abdurrahman, “İnsan İlişkilerinde Önemli Bir Kur'an İlkesi: ‘Kötülüğü İyilikle Savmak’”, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 5, 2010, ss. 81-101.
- KAYA Remzi, *Kur'an'da Dostluk İlişkileri*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- Kur'an-ı Kerim'de Eğitimci Olarak Hz. Peygamber*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 2019.
- KINALIZÂDE Ali Efendi, (v.1572), *Ahlâk-ı Alâi 'Ahlâk İlmi'*, haz. Hüseyin Algül, y.y.: Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.
- KİRAZ Celil, *Kur'an'da Ahlâk İlkeleri*, Bursa: Emin Yayınları, 2007.
- KONEVÎ SADREDDİN, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- KÖKSAL M. Âsım, *Peygamberler Tarihi*, I-II, 13.b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- EL-KURTUBÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelüsî, (v.671/1273), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, I-XXI, Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.
- EL-KUŞEYRÎ Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm İbn Hevazin, (v.465/1072), *Letâifü'l-İşârât Tefsîrun Sûfiyyun Kâmilun li'l- Kur'âni'l-Kerîm*, y.y.: y.y., 2008.

- , *et-Tahbîr fi't-Tezkîr Şerhu Esmâillâhi'l-Hüsnâ –O'nun Güzel İsimleri*, çev. Cevher Caduk, İstanbul: Harf Yayınevi, 2011.
- KUTUB Seyyid, (v.1966), *Fi Zilâli'l- Kur'ân*, I-X, çev., Salih Uçan; Vahdettin İnce, İstanbul: Dünya Yayıncılık, t.y.
- LAMMENS S. J. Henri, (v.1937), *Etudes sur le renga du calife Omeyyade Mo'âwi I'er*, Paris: y.y., 1908.
- MEVDÛDÎ Ebu'l-A'lâ, (v.1979), *Tefhîmü'l-Kur'ân*, I-VII, 2.b., çev. Komisyon, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- MEVLÂNÂ CELÂLEDDİNİ RÛMÎ, (v.672/1273), *Mesnevî*, ter. Tâhiru'l- Mevlevî, İstanbul: Şamil Yayınevi, C. I, Kitap 5, ss. 1719-1821.
- EL-MUHÂSİBÎ Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, (v.243/857), *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, İstanbul: y.y., 2004.
- MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN Ebu'l-Hasen, (v.150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I-V, 1.b Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- MÜBÂREKFÜRÎ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm, *Tuhfetü'l-Ahvezî bi Şerhi Câmi't-Tirmizî*, y.y.: Dâru'l-Fikr, t.y.
- MÜSLİM Ebu'l-Hüseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî, (v.261/875), *Sahihu Müslim*, Lübnan: Dâru İhyâi't-Kütübi'l-Arabî, t.y.
- NECATÎ M. Osman, *Kur'ân ve Psikoloji*, 4.b., çev. Hayati Aydın, Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- EN-NESEFÎ Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, (v.710/1310), *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-III, 1.b., Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/2998.
- EN-NEVEVÎ Ebû Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref, (v.676/1277), *Şerhu Sahihi Müslim*, Kahire: y.y., 1349.

- OKUYAN Mehmet, “Kur’ân Kadına Şiddeti Reddeder”, *Din ve Hayat Dergisi*, S. 15, İstanbul, (2012), ss. 58-63.
- ÖZKAN Ayşe Nur, “Şiddetin Önlenmesinde Psikolojik ve Manevi Yaklaşımla Öfke Kontrolü”, *Din ve Hayat Dergisi*, S. 15, Ankara, 2012, ss. 90-93.
- PELLAT Charles, (v.1992), *Risale Fi’l-Hilm Inde’l-Arab*, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Ebediyye, 1973
- ER-RÂĞIB EL-İSFAHÂNÎ Ebu’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el- Mufaddal, (v.502/1108), *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, Kahire: Mektebetü’l-Anglu’l-Mısriyye, 1970.
- ER-RÂZÎ Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, (v.606/1210), *Mefâtîhü’l-Gayb*, I-XXXII, 1.b., Lübnan: Dâru’l-Fikr, 1401/1981.
- SÂMÎ Şemseddin, (v.1904), *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012.
- SARI Mevlüt, *Mevârid Arapça-Türkçe Lûgat*, İstanbul: Bahar Yayınları, 1982.
- SARUHÂNÎ İbn İsâ, *Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, haz. Numan Külekçi, Ankara: Akçağ Yayınları, t.y.
- ES-SECCÂDÎ Seyyid Ca’fer, *Ferhengi Istılâhât ve Ta’birâtı İrfânî – Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Ensar Yayınları, 2007.
- SOYALAN Yaşar Mehmet, *Elmalılı Tefsirinde Kur’ânî Terimler ve Deyimler*, İstanbul: Ağaç Yayınları, 2003.
- EŞ-ŞEYBÂNÎ el-Hatîb et-Tebrîzi Ebû Zekeriyâ b. Alî b. Muhammed, Şerhu Divânî’l-Hamâsiyeti li Ebî Temmâm, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
- ŞİMŞEK M. Sait, *Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri*, I-V, İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- ET-TABERÎ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, (v.310/923), *Câmiu’l-Beyân An Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, I-XXVI, 1.b., Kahire: Hicr li’t-Tabâati ve’n-Neşri ve’t-Tevzî’ ve’l-İ’lân, 1422/2001.

-----, *Târîhu 'l-Ümem ve 'l-Mülûk*, Mısır: Hüsniyetül'l-Mısriyye, t.y.

ET-TAHÂNEVÎ Muhammed Ali, (v.1158/1745), *Keşşâfü Istulâhâti 'l-Fünûn ve 'l-Ulûm*, 1.b., Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.

TARHAN Nevzat, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

TATLISU Ali Osman, *Esmâü 'l-Hüsnâ Şerhi*, İstanbul: Başak Yayınları, t.y.

ET-TİLMSÂNÎ Afifüddîn Süleyman, *Esmâü 'l-Hüsnâ*, çev. Selahattin Alpay, 4.b., İstanbul: İnsan Yayınları, t.y.

ET-TİRMİZÎ Ebû İsa Muhammed b. İsa (v.279/892), es-Sünen, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

TOPALOĞLU Bekir, (v.2016), “Esmâ-i Hüsnâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1995, ss. 404-418.

-----, “Tûr Sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XLI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2012, ss. 404-405.

TURGUT Ali, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ahlâk Esasları*, İstanbul: Şâmil Yayınevi, 1980.

TURAN Ramazan, “İbn Miskeveyh'de Erdem Kavramı ve Temel Erdemler”, *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 2, Tekirdağ, 2015, ss. 7-35.

TÜMER Günay, “Âzer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, ss. 316-317.

ÜMİT Mehmet, “Şuayb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, ss. 222-223.

- ÜZÜM İlyas, “Gazap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, ss. 434-435.
- EI-VÂHİDÎ Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 2.b., Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ Elbâbî, 1387/1968.
- WATT William Montgomery, (v.2006), *Muhammed at Mecca*, Oxford: y.y., 1980.
- WENSİNCK Arent Jan, (v.1939), *el-Mücemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadisi'n-Nebevî*, I-VIII, Hollanda Krallığı: E. J. Brill Yayınları, 1988.
- YAMAN Ahmet, Ülfet Görgülü, Şule Yüksel Uysal, *Aile Olmak*, 2.b., Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- YAŞAROĞLU Kâmil, “Kin ve Nefreti Sevgiye Dönüştüren Erdem: Affetmek, Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Kardeşlik Hukuku” Sempozyumu, Ankara, 2012, s. 231-247.
- YEĞİN Abdullah ve diğerleri, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lugat*, İstanbul: TÜRDAV, 1987.
- YILDIRIM Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri*, I-XIII, İstanbul: Anadolu Yayınevi, 1991.
- YİĞİT Yaşar, *Din, Anarşi ve Terör*, Ankara: DİB Yayınları, 2009.
- YURDAGÜR Metin, *Allah'ın Sıfatları Esmâü'l-Hüsnâ*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1984.
- EZ-ZÂVÎ et-Tâhir b. Ahmed et-Trâblusî, (v.1406/1986), *Tertîbü'l-Kâmûs el-Muhît*, I-IV, y.y.: y.y., t.y.
- EZ-ZEBÎDÎ es-Seyyit Muhammed Murteza el-Hüseynî, (v.1205/1791), *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, I-X, Beyrut: Dâru Sadır, t.y.
- EZ-ZEMAŞERÎ Ebu'l-Kâsım Cârullah b. Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Hârizmî, (v.538/1143), *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, I-IV, 1.b., Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418/1998.

-----, *Esâsü'l-Belâga*, Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

-----, *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.

ZENGİN Ali Galip, *Tefsirde Semantik Metot*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.

EZ-ZERKEŞÎ Bedrüddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, (v.794/1392), *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh*, I-VI, Kuveyt: Vezâretü'l-Evkaf, 1992.

EZ-ZUHAYLÎ Vehbe, (v.2015), *et-Tefsîrü'l-Münîr*, ter. Hamdi Arslan v.d., I-XV, 2.b., İstanbul: Risale Yayınları, 2005.

<http://jewishencyclopedia.com/articles/8620-jethro> (04. 09. 2018)

[https://en.wikipedia.org/wiki/Jethro_\(biblical_person\)#cite_ref-auto_5-0](https://en.wikipedia.org/wiki/Jethro_(biblical_person)#cite_ref-auto_5-0), (04. 09. 2018).

Kur'an-ı Kerim Meâli, haz. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, 6.b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), Korea: Bible Society, Mısır'dan Çıkış, 2011.

Hadislerle İslâm, ed. Mehmet Emin Özafşar v.d., İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Keziban Emre
Tez Adı	Kur'ân'da Yumuşak Huyluluk (Hilm)
Enstitü	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Remzi Kaya
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih :26.08.2019

İmza :